

74.26
H-35

Скульський

**Національне виховання
учнів засобами
українського народознавства**

м Івано-Франківськ
1995

Світло 2017 Замка 16-00
Трибунальська вул 09-57

Міністерство освіти України

Академія педагогічних наук України
Прикарпатський університет ім. В. Стефаника
Науково-методичний центр
"Українська етнопедагогіка і народознавство"

Національне виховання учнів засобами українського народознавства

Посібник для вчителів

За ред. проф. *Скульського Р.П.*

Івано-Франківськ
-1995-

2003

ЖОВТЕНЬ

Пн	6	13	20	27	
Вт	7	14	21	28	
Ср	1	8	15	22	29
Чт	2	9	16	23	30
Пт	3	10	17	24	31
Сб	4	11	18	25	
Нд	5	12	19	26	

28
ВІВТОРОК

Лукіяно

604679

Рецензенти: доктор пед. наук, професор, дійсн.чл. АПН України
Стельмахович М.Г.;
вчитель-методист Ікалюк Л.М.

У книзі висвітлено стан теорії і практики виховання школярів, розкрито тенденції розвитку національної школи, мету, головні напрямки та завдання оновлення виховної роботи в школі. Окремий розділ присвячено аналізу педагогічних можливостей українського народознавства, педагогічних умов і принципів його ефективного використання у виховній роботі школи.

Особливе місце у книзі відведено проблемі формування та розвитку фізично-оздоровчої, духовно-моральної, інтелектуальної, господарсько-економічної, екологічної, громадянської культури учнів засобами народознавства.

Книга адресована широкому колу читачів: учителям, вихователям, керівникам шкіл, методистам, працівникам органів народної освіти, студентам педагогічних навчальних закладів та університетів.

Друкується відповідно до рішення видавничої ради
НМЦ "Українська етнопедagogіка і народознавство"
АПН України і Прикарпатського університету
ім.В.Стефаника

© Науково-методичний центр "Українська
етнопедagogіка і народознавство" АПН
України і Прикарпатського університету
ім.В.Стефаника, 1995

ПЕРЕДМОВА

Сьогодення українського народу характеризується нечисленним сузір'ям негативних явищ у різних сферах суспільного життя. Глибока криза торкнулася всіх його сторін: політики, економіки, науки, культури, освіти та інших.

До числа проблем, які викликають особливу стурбованість і занепокоєння за наше майбутнє, належить проблема виховання дітей та молоді, бо його наслідки з кожним днем стають все відчутнішими для кожного з нас. Життєва безпорадність, соціальний песимізм, зневіра в усьому та холодна байдужість до всього, неробство, шахрайство, насильство, грабїжництво, наркоманія, токсоманія, проституція - такий далеко не повний перелік тих асоціальних та криміногенних явищ, які характеризують теперішнє молодіжне середовище. За даними правоохоронних органів щодоби в Україні фіксують у середньому понад півтори тисячі злочинів. Злочинний світ невпинно росте за рахунок молоді та підлітків.

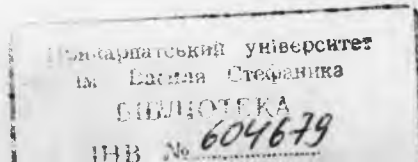
Проблема подолання та можливого запобігання перелічених негативних явищ є надзвичайно складною. Її практичне вирішення потребує системно-комплексного підходу, що ґрунтується на всебічному та глибокому аналізі всієї сукупності чинників виховного впливу на дітей та молодь.

З педагогічної точки зору перспективний напрям діяльності, спрямованої на подолання кризових явищ у вихованні, - це їх запобігання через істотне поліпшення родинного, громадського і суспільного виховання, яке реалізує загальноосвітня школа.

В питаннях виховання сучасна школа зіткнулася з цілим рядом суперечностей та протиріч. Вони стосуються найрізноманітніших елементів виховання як цілісної педагогічної системи, а саме: його мети і завдань, принципів, змісту, методів, засобів, організаційних форм тощо. Найповніше їх вираження криється у протиріччі між традиційними виховним ідеалом українського народу та успадкованою системою виховання.

Важливе завдання педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку полягає в тому, щоб теоретично розробити, обґрунтувати та апробувати надійну систему шляхів подолання відзначеного протиріччя.

Щоб розв'язати це завдання, необхідно, по-перше, ґрунтовно вивчити ті, передусім, психолого-педагогічні чинники, які мають

негативний вплив на виховання підростаючого покоління, і розробити надійні шляхи їх нейтралізації.

По-друге, потрібно ґрунтовно вивчити ті фактори, які мають позитивний вплив на процес становлення особистості з тим, щоб покласти їх в основу оновлювальної системи виховання. Інакше кажучи, визріла об'єктивна потреба в аналізі сучасного стану теорії і практики виховання, осмисленні тенденцій їх розвитку, коректування мети, завдань виховання дітей та молоді в умовах розбудови демократичної держави, до якої прагне Україна, і виробленні адекватної педагогічної системи.

Проблемі осмислення стану теорії і практики виховання молоді в теперішніх умовах присвячений перший розділ пропонованої книги.

Аналіз цієї проблеми в історико-педагогічному аспекті свідчить про те, що практика виховання підростаючих поколінь у недалекому минулому була малоефективною з багатьох причин, серед яких особливе місце посідає нічим не обґрунтований нігілізм теоретиків і практиків щодо прогресивних ідей української народної педагогіки та відповідного практичного досвіду. Нехтування цими ідеями призвело до появи істотних розбіжностей в родинному та шкільному вихованні дітей. Проголосивши себе "провідною" установою виховання, його "головним" соціальним інститутом, школа закріпила за собою "монопольне право" на "підготовку молоді до життя", але відмовилась від невичерпних джерел народних виховних засобів, зосереджених у соціально-культурному досвіді нашого народу, що репрезентується через українське народознавство.

Часткова відмова від ідей тоталітарної педагогіки, що співпала із започаткуванням розвитку України як незалежної демократичної держави, дала могутній поштовх поверненню школи до витоків національної культури та широкому використанню народознавства у її навчально-виховній роботі.

З використанням українського народознавства в педагогічному процесі школи освітяни пов'язували надії на істотні позитивні зрушення в її виховній роботі. Перші спроби використання шкільного народознавства підкріплювали цей оптимізм.

Та пройшло кілька років, і деяка частина освітян почала втрачати віру в педагогічні можливості народознавства, а деколи й нігілістично ставитись до нього.

Причин такого повороту є чимало. Та найголовнішу з них ми вбачаємо у тому, що в питаннях використання народознавства в школі педагогічна наука помітно відстала від практики. А остання, керуючись виключно правилами "здорового глузду", далеко не завжди використовувала народознавство "найкращим чином". Тому його низька ефективність ставала все помітнішою.

Важливе завдання педагогічної науки в цьому плані полягає в тому, щоб розкрити виховні можливості народознавства, оцінити його роль у становленні особистості, виробити принципи оптимального використання.

З'ясуванню цих питань присвячений другий розділ пропонованої книги.

Серед питань, які найбільше цікавлять учителів і вихователів, чільне місце посідають ті, що стосуються можливого використання різних елементів національної культури (мови, історії, мистецтва і т.п.) в ролі педагогічних чинників різнопланового становлення особистості школяра. Інакше кажучи, педагогів-практиків найбільше цікавить, які пласти національного і світового соціально-культурного досвіду і яким чином доцільно використовувати в педагогічному процесі, щоб домогтися належного розвитку фізично-оздоровчої, духовно-моральної, інтелектуальної, естетичної видів культури.

Ці питання висвітлені у третьому розділі пропонованої книги.

В ролі методологічної основи у процесі її підготовки були використані нормативні документи про школу та освіту, зокрема, Закон України "Про освіту", Державна Національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"), концепції національної школи та ін.

В процесі підготовки рукопису авторами були використані матеріали досліджень, що проводяться у Науково-методичному центрі "Українська етнопедагогіка і народознавство" АПН України і Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.

Підготовку цієї книги здійснили наукові співробітники центру та громадські наукові коресподенти з числа викладачів вузу, вчителів, директорів шкіл та ін.

Зокрема, Домбровський С.В. підготував III.2 і III.3 (у співавторстві); Іванюк Г.І. - 1.3 (у співавторстві); Ізвекова Г.В. - III.4 (у співавторстві); Кіндратюк Б.Д. - III.1 (у співавторстві); Кононенко В.І. - III.3 (у співавторстві); Кіндратюк-Литвин С.Д. - III.1 (у співавторстві); Косик І.М. - III.4 (у співавторстві); Костів В.І. - III.2 і III.3 (у спів-

авторстві); Орбан Л.Е. - І.4; Скульський Р.П. - "Передмову", І.1 і І.2 (у співавторстві), ІІ.1, ІІ.2, ІІ.3 та "Післяслово"; Сусак П.Д. - І.1 і І.2 (у співавторстві); Хрущ В.Д. - І.3 (у співавторстві).

Структуру книги та її наукове редагування здійснив проф. Скульський Р.П.

РОЗДІЛ І

Актуальні проблеми теорії і практики виховання учнів національної школи

1. Виховна робота в сучасній загальноосвітній школі

Пошуки шляхів використання українського народознавства у виховній роботі загальноосвітньої школи дадуть очікувані результати лише в тому разі, коли ця проблема розглядатиметься з позицій її органічного взаємозв'язку з усім комплексом виховних проблем, які потребують свого теоретичного осмислення та практичного вирішення у найближчій перспективі. Найактуальніша із них - це *проблема подолання кризового стану виховної роботи в школі*.

Криза у вихованні учнів має чимало проявів. Найповніше вона проявляється у *кінцевих результатах виховання школярів*, передовсім у стрімкому зростанні злочинності у дитячому та молодіжному середовищі, не кажучи вже про спалах численних асоціальних явищ, які з кожним днем стають все відчутнішими.

Подолання негативних тенденцій, що проявляються у теперішній практиці організації виховної роботи в школі, потребує ретельного аналізу тих чинників, які їх зумовлюють. Особливий інтерес викликають ті фактори, які можна віднести до педагогічних і подолання яких не потребує додаткових матеріальних затрат.

Значна їх частина породжена об'єктивними обставинами часу. Наприклад, зазіхання окремих людей на державне чи приватне майно нерідко зумовлене труднощами матеріального характеру, нестачею засобів для нормального життя, а деколи й для скромного існування.

Перехід до ринкової економіки, що супроводиться кризовими явищами, ріст безробіття, недосконала система соціального захисту людей, які його конче потребують, - такий далеко неповний перелік тих *причин*, що сприяють ускладненню криміногенної ситуації в нашій країні. Їх перелік можна було б продовжити. Так само, як можна було б перелічити десятки об'єктивних причин, "що негативно впливають" на дітей і молодь поза школою. У такого роду поясненнях причин кризи у вихованні дітей та молоді нестачі немає. Та одним лише пошуком цих причин, не пов'язаних з діяльністю школи, справи не зарадиш, бо вони

здебільшого зводяться до одного висновку: "Зміниться на краще життя, зміниться і виховання".

Така теза таїть у собі небезпечну ідею вичікування і, значить, байдужої пасивності частини педагогів у вихованні дітей та молоді. Твердження про те, що у "нездоровому" суспільстві не може бути якісного виховання" найчастіше використовується окремими освітянами для виправдовування власної безпорадності у педагогічній роботі. Якби виховання зумовлювалось виключно економікою і не служило чинником її розвитку, то людство ніколи не могло б стати на шлях прогресу. Воно "застигло" б в очікуванні кращих умов матеріального життя. А це означає, що незважаючи на труднощі та складні умови матеріального життя, немає жодних підстав не рахуватися з чинниками педагогічного характеру, які зумовлюють той чи інший рівень вихованості дітей, підлітків та юнацтва. В умовах розбудови національної системи виховання врахування цих чинників конче потрібне. Тому вдаємося до аналізу тих причин, які зумовлюють негативні явища у вихованні підростаючих поколінь. Для цього розглянемо ту систему виховання, яка дісталась у спадок молодій українській державі в результаті розпаду Радянського Союзу.

Системотворним елементом будь-якої виховної системи завжди була, є й надалі буде педагогічна мета, що зумовлюється певним виховним ідеалом. Ефективність виховної роботи залежить від того, в якій мірі її зміст відповідає прийнятому в суспільстві виховному ідеалу.

Виховний ідеал українського народу формувався на протязі тисячоліть. Від часу хрещення Київської Русі його основою служила християнська мораль, що ввбрала в себе найвищі духовні вартості, а також національна ідея. Тому мета і завдання виховання, як їх традиційно розуміли українці, а також вся виховна діяльність тривалий час були зорієнтовані на християнсько-національний виховний ідеал, вичерпну характеристику якого дав український педагог Г. Ващенко.

Цей виховний ідеал був головним орієнтиром в сімейному вихованні дітей, а також у виховній діяльності церкви та школи.¹

Ситуація істотно змінилася у роки після жовтневого перевороту 1917 року. Ідеологи більшовизму проголосили безкомпромісну війну релігії, а разом з нею - й традиційній практиці виховання підростаючих поколінь. В перші роки радянської влади було сформовано більшовицький виховний ідеал. Як зазначає професор Григорій Ващенко, його

головними характеристиками є: 1) "безумовна вірність вченню марксизму-ленінізму", що служить своєрідною релігією більшовизму; 2) "непримирима ворожість до інших ідеологій і активна боротьба з ними", передусім з релігією; 3) поєднання ідеологічної боротьби з терором; 4) безоглядна відданість комуністичній партії, її вождям; 5) сувора партійна дисципліна; 6) радянський патріотизм; 7) розпусницька мораль.¹

Г.Ващенко дав обґрунтовану критику концепції більшовицького виховного ідеалу та показав цілковиту наукову неспроможність її філософських основ.

Тим не менше, ця концепція тривалий час служила теоретико-методологічною базою радянської педагогічної науки в цілому і теорії виховання, зокрема. Побудована на ній система шкільного виховання учнів значною мірою суперечила тим принципам сімейного виховання дітей, які традиційно проголошувала українська народна педагогіка і якими споконвіку керувалися батьки та педагоги у практиці виховання дітей. Особливі розбіжності стосувалися виховання у молоді ставлення до релігії. Якщо в родинному вихованні дітей орієнтиром для батьків, як правило, служила християнська мораль, то школа прагнула виховати з них виключно так званих воєвничих атеїстів. І в цьому - одна з найістотніших суперечностей шкільного та сімейного виховання дітей, найвагоміша причина відлучення батьківської громадськості від шкільного виховання та роздвоєння дитячої моралі.

Більшовицький виховний ідеал служив головним методологічним орієнтиром комуністичного виховання дітей та молоді.

Мета цього виховання виглядала цілком христійно та благородно. Вона зводилась до формування всебічно розвиненої людини, яка "гармонічно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість".

Та ідеологія, політика і практика організації виховної роботи не відповідали її меті.

Система комуністичного виховання будувалася на ідеях репресивної педагогіки, тобто на ідеях примусу та насильства. Провідна в них виражена у поширеному колись вислові: "Не вмієш - навчимо, не хочеш - примусимо". Він красномовно говорить сам за себе.

За принципом авторитаризму будувалася вся виховна робота в школі. Фактично примусовим був масовий вступ учнів у дитячі та

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Том 1. Третє видання. - 1994. - С.41-93; 101-109.

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Том 1. Третє видання. - 1994. - С.18-30.

молодіжні організації. Таким же примусовим було відвідування учнями зборів, політзанять, виховних годин.

Обов'язкова участь у тих чи інших виховних заходах, які далеко не завжди були привабливими та корисними для учнів, часто замість очікуваних позитивних виховних результатів сприяла формуванню та розвитку негативних якостей школярів.

Щоб уникнути подібних явищ у практиці національного виховання учнів, *необхідно відмовитись від принципу примусового залучення школярів до тих виховних заходів, які їх не приваблюють*. А замість проведення подібних виховних заходів, варто подбати про створення таких умов, за яких кожен учень мав би можливість прилучитися до знань, що максимально відповідають його інтересам і запитам. Створення таких умов служило б одним із важливих аспектів демократизації та гуманізації виховного процесу в школі.

Другим чинником, що зумовлював негативні явища у практиці виховання школярів у минулому, було те, що так званий *принцип єдиності освіти поширювався не тільки на навчання, але й на виховну роботу*. Його розуміли як обов'язкову реалізацію *єдиної системи виховних заходів*, що використовувався в межах класу, школи, району, області, а деколи й цілої держави (як, наприклад, так звані Всесозні піонерські лінійки та інші подібні масові заходи). Принцип єдиності спонукав до нівелювання учнів за рівнем вихованості ("всі, як один"). Виняток у цьому відношенні складала *індивідуальна виховна робота*, яка у шкільній практиці посідала досить скромне місце і, як правило, зводилась до вибіркових бесід вчителя чи класного керівника з вихованцем.

Навчання та виховання, організовані на засадах авторитарно-репресивної педагогіки, десятиліттями плекали культ приниження людської гідності дитини. Подібно до того, як у партійних і комсомольських організаціях широко практикувався так званий "розбір персональних справ", у піонерських і жовтентяських організаціях, до яких входили практично всі діти молодшого та середнього шкільного віку, практикувалися різні форми колективного "розбору" фактів порушення школярами поведінки. Такого роду "розбори", як правило, супроводились неприпустимими образами дітей, приниженнями їх людської гідності. Результатом такого роду "колективних виховних впливів", коли одних учнів "нацьковували" на інших, здебільшого, було те, що школяр, який ставав жертвою такого впливу, "замикався в собі" і займав позицію потрібної моралі: думав одне, говорив інше, а творив ще інше. Це

послужило вагомим чинником падіння духовності та моралі у дитячому та молодіжному середовищі.

Враховуючи це, систему виховання учнів національної школи доцільно будувати таким чином, щоб не допускати душевних травм, що породжують підвищену нервову збудливість, психози, експансивність вихованців тощо. Це, розуміється, не означає цілковитої відмови від прийнятливих засобів покарання тих, хто порушує норми поведінки, чи утвердження вседозволеності. Скоріше навпаки. Потрібно пагнути до того, щоб жодне відхилення учня від норм і правил поведінки не залишилося поза увагою тих, хто його оточує (вчителів, учнів, їх батьків та ін.). Але засоби виховного, в тому числі, дисциплінарного впливу, повинні бути такими, щоб їх застосування не принижувало особистість школяра, бо у демократичному суспільстві людина є найвищою цінністю.

До числа найдієвіших чинників, що зумовили істотні негативні явища у вихованні молоді, належить *надмірна ідеологізація та політизація виховної роботи*, її невідмінне спрямування в русло ідей пануючої в минулому моноідеології та монополітики, які з перших днів шкільного життя беззастережно нав'язували дітям. Істотною хибою успадкованої практики виховання було те, що в ході її реалізації ідейно-політичній зрілості людини надавали статус найвищої цінності. Тому завдання її формування вважалося пріоритетним, в той час, як визнані в усьому світі *загальнолюдські цінності* (чесність, справедливість, гуманне ставлення до людей тощо), розглядалися виключно з позиції класової моралі. Типовим її взірцем може служити мораль і поведінка Павлика Морозова, на прикладі якого виховувалися декілька поколінь дітей. То ж не дивно, що споконвічна проблема "батьки і діти", гострота якої в наш час найповніше проявилась у відчуженні дітей від батьків, набула ще більшої актуальності.

Виховна робота в теперішній школі, як правило, хибує цілим рядом негативних явищ. Це пояснюється тим, що від успадкованої системи виховання школа відмовилась, а нової ще не створено. Правда, у значній частині шкіл змінено зміст виховної роботи, але збережено застарілі принципи її організації, а також методи виховання, які часто суперечать принципам виховання учнів національної школи (демократизації, гуманізації, народності та ін.).

Резюмуючи викладене у цьому параграфі, приходимо до таких висновків:

1. Успадкована система шкільного виховання учнів не відповідає виховному ідеалу українського народу, меті і завданням, що стоять перед національною школою.

2. Теперішній стан виховної роботи в школах вкрай незадовільний, про що свідчать її кінцеві результати. Успадкована система виховання зазнала краху, а нової системи, яка відповідала б потребам сьогодення, ще не створено. В даний час пошуки педагогів-теоретиків спрямовані на розробку надійної концепції виховання дітей, підлітків та юнацтва в умовах загальноосвітньої школи та інших навчально-виховних установ.

3. Відродження системи національного виховання потребує ґрунтовного осмислення мети і завдань, які зумовлюють всі інші його елементи (зміст, методи, засоби, форми організації, принципи тощо), та вироблення відповідної теоретико-методичної основи.

4. Практична виховна робота в школі в умовах її демократизації та гуманізації потребує термінових корекцій.

Одним із ефективних засобів її очікуваного поліпшення, на наш погляд, може служити українське народознавство, яке найповніше і наймасштабніше репрезентує соціально-культурний досвід нашого народу.

2. Тенденції розвитку національної школи і проблеми виховання учнів

З проголошенням незалежності України та змінами політичних та економічних орієнтацій у її розвитку з усією очевидністю проявилася невідповідність успадкованої системи освіти та виховання молоді соціальним запитам сьогодення. Визріла об'єктивна потреба реформування освіти, передовсім загальноосвітньої школи як найбільш масової соціальної інституції, що здійснює навчання і виховання дітей, підлітків та юнацтва.

Вихідною віхою у реформуванні школи стало вироблення концепції її подальшого розвитку. У 1990 році було опубліковано проект, який після тривалого та всебічного обговорення був прийнятий в ролі теоретико-методологічної основи її реформування.

Тимчасом у різних областях були вироблені регіональні концепції відродження та розбудови національної школи.¹

Неоціниме значення прийнятих в Україні та її окремих регіонах концепцій полягало у тому, що вони дали освітянам *теоретико-методологічні орієнтири відродження та розбудови національної школи*. У кожній з них більшою чи меншою мірою були висвітлені провідні ідеї та принципи, якими слід керуватися в процесі оновлення роботи школи на початковому етапі її реформування.

З прийняттям згаданих концепцій в нашій країні почалися інтенсивні пошуки їх практичної реалізації. Ними були охоплені всі основні педагогічні проблеми школи, а саме: оновлення змісту, принципів, методів, організаційних форм і засобів навчання та виховання школярів, демократизації та гуманізації навчально-виховного процесу, його диференціації тощо.

В той же час предметом ґрунтовного аналізу та обґрунтованої критики стали провідні постулати успадкованої педагогіки, зокрема, теорії та методики виховання. Ця критика торкнулася виховного ідеалу, на який орієнтувалися освітяни в минулому, принципів виховання школярів, його змісту, методів та організаційних форм.

З прийняттям концепцій школи були переосмислені її соціально-педагогічні функції.

В даний час є всі підстави стверджувати, що національної школи, якою вона повинна бути у відповідності з прийнятими концепціями її розвитку, в нашій державі поки що не вдалося створити. Про це переконливо свідчать кінцеві результати виховання школярів, про які згадувалось у "Передмові".

Разом з цим, теперішня школа істотно відрізняється від тієї, якою вона була в недалекому минулому. В чомусь вона має переваги над успадкованою школою, в чомусь поступається їй. Та найвагоміший подорошок української національної школи ми вбачаємо у тому, що вона прийняла нові теоретико-методологічні засади свого подальшого розвитку. Передовсім це стосується мети і завдань навчання та виховання, як системотворчих елементів будь-якої педагогічної системи, в тому числі й виховної, а також принципів організації навчально-виховного процесу.

¹ Наприклад, на Івано-Франківщині була прийнята регіональна авторська Концепція української школи Прикарпаття, проект якої розробив проф. Скульський Р.П. "Чадянська освіта", 20 листопада 1990р. або обласна молодіжна газета "Комсомольський прапор" (тепер "Світ молоді"), 11 серпня 1990р.

Мета і завдання навчання та виховання школярів є соціально зумовленими явищами. Вони визначаються рівнем економічного та культурного розвитку суспільства, прийнятої в ньому ідеології та політики.

Для тоталітарних режимів характерний політико-ідеологічний монізм, тобто, визнання єдиної політики та єдиної ідеології, як це було в минулому.

Для демократичних країн характерний політичний плюралізм, що передбачає різнопланові підходи до досягнення одних і тих же гуманістичних цілей, які зводяться до підвищення рівня життя народу. Державна ідеологія та політика, що синтезують в собі прогресивні ідеї різних політичних сил, в умовах демократичної країни базуються на філософії гуманізму, яка визнає людину з її потребами, інтересами та цивілізованими способами їх задоволення найвищою цінністю в суспільстві. На такій філософії будується державотворча політика та ідеологія молоді української держави.

Найдієвішим методологічним орієнтиром при визначенні мети і завдань виховання дітей, підлітків та юнацтва в Україні є виховний ідеал нашого народу, тобто, такий "... обаз ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління".¹

Переорієнтація педагогів на виховний ідеал українського народу досягне бажаних результатів у тому випадку, коли вона буде здійснюватись на ґрунті подолання стереотипів застарілого педагогічного мислення, що формувалося і тривалий час розвивалося в умовах орієнтації на ідеал комуністичного виховання.

Головні риси більшовицького виховного ідеалу у викладі професора Г.Ващенко приведені нами у попередньому параграфі.

Подолання освітянами стереотипів застарілого педагогічного мислення передбачає їх відмову від цілого ряду ідей.

Перша з них стосується *головної соціально-педагогічної функції школи*.

Нагадаємо, що в умовах тоталітаризму *школа була офіційно визнана політико-ідеологічною установою*, ареною ідеологічної боротьби за дитячі душі, а вчитель - головним провідником політики

комуністичної партії в широкі маси, її опорою в агітації та пропаганді, в ідеологізації дітей, молоді та юнацтва.¹

Національна школа - це *культуротворча установа*, покликана через освіту та виховання утверджувати в свідомості дітей, підлітків та юнацтва здобутки національної та світової культури, готувати підрастаючі покоління до її відродження, збереження та подальшого розвитку, сприяти піднесенню українського народу до рівня життя і надбань культури найбільш розвинених країн світу. Вчитель національної школи не є та й не може бути "провідником партійної політики", бо в умовах політичного плюралізму в Україні функціонує декілька десятків партій, кожна з яких у своїй діяльності керується власними, відмінними від інших, політичними ідеями.

Але це зовсім не означає, що національна школа та учительство "ізолювані" від політики. Така ізоляція в принципі неможлива хоч би тому, що саме існування та функціонування державних навчальних закладів, в тому числі загальноосвітніх шкіл, є результатом реалізації *державної освітньої політики*, втіленої у таких документах, як Закон України "Про освіту", Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття) та інших нормативних актах. Тому вчителі і школа в цілому не можуть бути осторонь від державної політики та ідеології. Педагоги є і повинні бути не тільки прихильниками та носіями політики та ідеології нашої держави, втіленої у її законах та інших актах, але й її пристрасними пропагандистами. Без цього неможливо реалізувати такий пріоритетний напрям виховання, як формування у молоді високої політичної культури, "... національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати."²

Вчитель національної школи має бути також носієм високої загальної, громадянської та фахово-професійної культури.

Розв'язання завдань національного виховання потребує також відмови учительства від ідей насильства над собою учня в педагогічному процесі, класової моралі, конфронтації та інших явищ, що суперечать демократизації та гуманізації нашого суспільства.

Потребує ретельного критичного аналізу та корекції й *система принципів виховання*, які проповідувала педагогічна наука в минулому. Деякі з них втратили свій смисл. Це, зокрема, стосується так званого

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Том I. Третє видання. - 1994. - С.41.

¹ Ильина Т.А. Педагогика. - М., 1984. - С.194.

² Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття. К., 1994. - С.15.

принципу комуністичної ідейності та цілеспрямованості виховання, неприйнятливості якого для виховної роботи в національній школі очевидна.

Потребує ґрунтовного переосмислення й такий популярний в минулому принцип, як *принцип зв'язку виховання з життям*. У самій його назві вміщено ідею *відриву виховання від життя*. Це суперечить принципам української народної педагогіки та практики виховання. Останнє розглядається як невід'ємна складова життя дитини, а не якась "паралель" до нього.

На наш погляд, дещо іншого, ніж раніше, трактування потребує й *принцип виховання дитини в колективі, через колектив і для колективу*.

У колишній виховній практиці реалізація цього принципу здійснювалась через конформізм, тиск на особистість з боку натовпу.

Національне виховання не включає впливу на особу з боку людей, що складають близьке до дитини мікросередовище. Воно не передбачає особистої самоізоляції дитини від впливових осіб. Скоріше навпаки. Але разом з тим національне виховання передбачає більшу свободу дій дитини, її орієнтацію на самовиховання, саморозвиток, самоосвіту тощо.

Корекція принципів виховання передбачає також прийняття деяких цілком нових засад і відповідних положень, що стосуються його організації. Зокрема, в одному важливому державному документі читаємо: "Національне виховання є органічним компонентом освіти і охоплює всі складові системи освіти"¹. А коли так, то до виховання належать й усі принципи освіти: пріоритетності, демократизації, гуманізації, гуманітаризації, національної спрямованості, відкритості, безперервності, нероздільності з вихованням, багатоукладності та варіативності.

Разом з тим у Державній національній програмі "Освіта" акцентується увага на деяких особливо значущих для виховання принципах. "В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та успадкоємності поколінь."²

Реалізація цих принципів потребує відповідних теоретичних і методичних розробок, які конче потрібні вчителям та вихователям. А поки що їй, як правило, здійснюють на емпіричному рівні.

Тим не менше, у практиці організації виховної роботи в школі проглядаються деякі прогресивні тенденції. Серед них поступовий підхід учителів і вихователів від ідей авторитарної педагогіки, часткова демократизація та гуманізація виховного процесу, його диференціація, посилення зв'язків з батьківською громадськістю та ін.

Повна реалізація перелічених принципів виховання наступить тоді, коли учні самі будуть зацікавлені в тому, щоб досягти вищого рівня вихованості і досягатимуть його шляхом самовиховання.

3. Виховний ідеал, мета і пріоритетні напрями виховання учнів національної школи

Виховний ідеал - це мета виховання. Він залежить не тільки від суспільно-політичного укладу суспільства, його внутрішніх та зовнішніх потреб, державотворчих процесів, але й від національних особливостей народу, його світогляду, рівня розвитку культури. Виховний ідеал відповідає психічним та природним властивостям народу. Він, у значній мірі, визначається національним характером народу і є феноменом більш стійким і довговічним, ніж різного роду суспільно-політичні явища.

"Традиційний ідеал людини, - як пише Г.Ващенко, - це не вишита сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини - це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особистості та її призначення".¹

В роботі "Виховний ідеал" Григорій Ващенко, аналізуючи тяжку долю України, говорить, що причини труднощів потрібно шукати не в інтелекті українця, а в його характері. "Значна частина українців до революції мала такі хиби вдачі, як нерішучість, інертність, млявість в руках та інше".²

Названі хиби українців Г.Ващенко пояснює відсутністю в Україні власної державності: "Протягом віків своїми грудьми захищали європейську культуру і цивілізацію від навал диких кочівників зі Сходу, - і тепер не мають своєї власної державності. По-лицарськи боролись за юлю - а проте сотні років перебували на становищі колоніального народу..."³

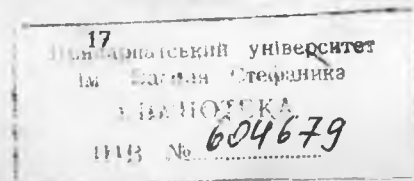
¹ Там таки.

² Там таки.

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал.- Полтава.- 1994.- С.103.

² Там таки.

³ Там таки.- С. 167.

Традиційні виховні ідеали українців - боротьба за волю, лицарська мужність, краса почувань, чемність, гостинність, охайність та ін. - під впливом умов, при відсутності достатнього волевиявлення українців, дещо послабились (занепали, деформувались) і українці почали справляти враження людей апатичних, пасивних та інертних. "Отже причини нашої неволі, - пише Г.Ващенко, - треба шукати в чині, в дії, - в тому, що ми не хотіли, або не могли використати для блага батьківщини своїх багатих природних здібностей. Інакше причиною нашої неволі є хибі волі".¹

Традиційні ідеали українського народу склалися в залежності від рівня його трудової і суспільної активності. На думку Г.Ващенко, там, де народні маси були пасивні й інертні, де ініціатива в політичному і господарському житті країн була майже виключно в руках пануючої верхівки, там населення рідко поділяється на аристократів і плебеїв... Де народні маси активні, де верхівка в інтересах цілого народу повинна рахуватися з масами... там зберігається духовний аристократизм, властивий не лише людям з вищого класу, але й кращим представникам простого народу.

Народом-аристократом є й українці. Наші виховні ідеали історично духовно високі. Українці в людині шанують її внутрішнє багатство, красу думок і висоту помислів, взаємозв'язок у шклуванні про себе і загальне добро.

В нинішніх умовах розбудова демократичної української держави з власною внутрішньою та зовнішньою політикою, розвиненою економікою вимагає від кожної людини мобілізації її фізичних, інтелектуальних і вольових зусиль. Державотворчий процес зумовлює пріоритети розвитку особистісних вартостей людини. Свого часу М.Грушевський писав: "І от почуття тих великих, я скажу - моральних вартостей, - не чисто інтелектуальних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинна бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молоді, підостаючих поколінь, щоб стати незайманою власністю нашого народу - я вважаю тут се слово його релігії, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво."²

¹ Там таки.- С.168.

² Грушевський М. На порозі вільної України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. - К., 1992. - С.164.

Криза виховних ідеалів тоталітарного режиму привела до зневіри та апатії значної частини молоді. В учнівському середовищі не припиняється ріст негативних тенденцій. Гостро стоїть проблема наркоманії, алкоголізму, дитячої та підліткової злочинності. Діти та підлітки часто самі стають об'єктом насильства з боку кримінальних елементів та їх кланів. Економічні труднощі наших днів, недосконалість законодавства, правовий нігілізм стимулюють серед учнів захоплення "диким бізнесом", зумовлюють злочинність.

Розвиток демократичних процесів в Україні, плюралізм думок, формування національної самосвідомості різних груп населення, економічні реформи викликають до життя зіткнення різних думок, позицій. Ці процеси ведуть до загострення взаємин між групами людей, окремими особами. Іноді такі зіткнення мають "національне" чи "релігійне" забарвлення і є причиною міжнаціональних та релігійних колізій. Нестача демократичної культури, невміння вести діалог, дискусію, переконливо аргументувати свою думку, знаходити альтернативу, йти на компроміс є причиною цих явищ.

Активне включення нашої держави в економічні та політичні стосунки в світовому співтоваристві вимагає від її громадян зрілості таких вартостей як планетарність мислення, усвідомлення відповідальності за долю країни, за її міжнародний рейтинг.

Повернення до духовного коріння свого народу на засадах гуманістичних виховних ідеалів та національного досвіду у виховних системах шкіл ставить у центрі уваги особистість учня. Моральні закони честі, доброти, милосердя, звитяги є взірцем порядності в особистому житті, ставленні до праці.

Духовним джерелом виховних ідеалів є традиції українського народу. "Основним в традиціях є здобутки духовної культури і передовсім народні ідеали, що міцно пов'язані зі світоглядом, релігією і мораллю. Коли ідеали ці високі й здорові, то це перша запорука того, що нація з честю витримає найтяжчі іспити історії і збереже себе в найтяжчих умовах внутрішнього і міжнародного життя."¹

Виховні ідеали сформувались на ґрунті народних моральних вартостей "... з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, усталених зверхніх форм, "законних ре-

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. Т.1. Вид. 3. - Полтава, 1994. - С.103.

чей", етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських цінностей життя і т.д.¹

Моральні цінності українця є продуктом взаємовпливу західної та східної культур. В їх основі лежить висока духовність, прагнення до гармонії з природою, християнські добродетелі. Український менталітет ґрунтується на гуманістичних засадах. В душі українця поєднуються доброта, лагідність вдачі, високий рівень естетичного світосприймання, терпимість, хоробрість і любов до волі, патріотизм. В системі духовних цінностей сформувався ідеал людини.

Виховний ідеал - це продукт творчості нації і функціонує він не тільки в педагогічних поглядах. "Він відбивається в звичаях народу, його пісні, і в творах письменників. Він твориться віками і по традиції переходить від старших поколінь до молодших, що його доповнюють і удосконалюють."²

Народні традиції є джерелом спадкоємності поколінь, передачі духовних надбань, ідеалів. На протязі своєї історії народ виплекав слово, мову. Вона стала засобом передачі соціального досвіду поколінь, моральних цінностей народу, його зброєю і зерном духовних чеснот. Аналізуючи стан і значення рідної мови, М.С.Грушевський писав: "Поки народ живе, живе і його мова"³ - вона є "... невідмінним засобом і знаряддям національного життя."⁴

Українська традиція, мова є продуктом діалектичного розвитку культури сходу і заходу, а також Причорномор'я. В них відбилась схильність до краси, чуттєвого сприймання навколишнього світу і розумний раціоналізм, який виливається у прагненні до наук, до духовних ідеалів.

Традиційний український ідеал - це дух краси природи, людини, наділеної найвищими моральними цінностями: краси вірності, подвигу, звитяги, любові.

"Етнос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовній традиції східного християнства. Але постільки країна рівночасно була у своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між

¹ Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського.- К., 1992. - С.151.

² Ващенко Г. Виховний ідеал. Т.1. Вид. 3. - Полтава, 1994. - С.101.

³ Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського.- К., 1992. - С.39.

⁴ Там таки.- С.22.

Сходом і Заходом. У релігійній сфері це зробило Україну класичною країною унійної традиції."¹

Українська душа ввібрала в себе естетику світосприйняття та гостроту відчуттів, що сформувалися в єднанні та гармонії з природою. В духовній та матеріальній культурі народу знайшли своє відображення правічні ідеали краси. Вона притаманна побутовій і господарській діяльності народу, традиціям, відображена в казках, поемах, піснях.

Емоційність душі, вірність своєму родові, рідній землі сформувались у процесі культурно-господарської діяльності людей. Впродовж віків розвивалась в українця-землероба вірність землі-годувальниці, любов до своєї малої батьківщини. "... Непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалась найкраща доба її існування - до тих людей, до тої місцевости, до тих будинків, рослин, звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча би свідками зросту її життєвої сили," - писав В.Винниченко, аналізуючи історію відродження української нації та етапи боротьби за незалежність.²

Моральні цінності, засновані на християнських засадах, усвідомлення особистої гідності, честі, любові до отчого дому, готовність стати до боротьби лягли в основу національної свідомості. Усвідомлення причетності до культурно-історичної спадщини, відповідальності за долю свого народу, повага до людей інших націй, релігійних конфесій є основними якостями національної свідомості. "Національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення..."³

В українського народу ідеал жінки склався у трьох іпостасях: жінки-матері, годувальниці; в образі Діви Марії, яка випестила своє дитя для спасіння людства і в образі Вітчизни, неньки-України. Жінка займає чільне місце у духовній спадщині українського народу: княгиня Ольга (Олена), Ярославна, Маруся Чурай та багато інших образів. В українського народу жінка зайняла місце не тільки продовжувачки роду людського, а й вірної супутниці свого судженого, суспільної діячки. Жінка-Берегиня є уособленням всіх найцінніших моральних цінностей: доброти, чуйності, гідності, честі, готовності прийти на допомогу і до самопожертви в ім'я спасіння близьких.

¹ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України. Хрестоматія.- К., 1993. - С.520.

² Винниченко В. Боротьба за державність України // Там таки.- С.417.

³ Лисяк-Рудницький І. Роль України в новій історії України // Там таки.- С.529.

Український народ має багатовікову історію творчого лету та боротьби за національне визволення. Багато поколінь кращих синів і дочок віддали своє життя за ідеали свободи, честі, гідності.

Розвиток України як суверенної демократичної спільноти "для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людяності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе",¹ - вимагає перегляду системи освіти і виховання в країні.

Стратегія розбудови освіти визначена у Державній національній програмі "Освіта": "З перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні."²

Методологічною основою української національної школи є гуманістична педагогічна та філософська думка України в історичному аспекті. Її традиції склалися ще в період розвитку школи та освіти в Київській Русі. Тодішня система розвивалася на засадах вчення Сократа, Арістотеля і Платона. Філософські ідеї еллінів про різнобічний розвиток особистості на ґрунті основних вартостей християнської моралі лягли в основу українського шкільництва.

Давньоукраїнська педагогічна думка ґрунтувалася на народних традиціях, народній педагогіці, досвіді освітніх закладів.

Сповнені актуальності є ідеї Володимира Мономаха, що знайшли своє відображення в кращому зразку європейської педагогічної думки - "Поученні дітям". Володимир Мономах уперше обґрунтував необхідність зв'язку освіти та виховання з потребами особистості, з реальним життям, її творчою діяльністю.

Розкриваючи мету та завдання виховання як "пізнання волі божої", Володимир Мономах обґрунтовує необхідність формування таких моральних вартостей особистості, як сміливість, відданість справі, працелюбність, гідність, суверенність особистості. Критерієм вихованості особистості є чуйне ставлення до батьків, старших, знедолених.

Підготовка до практичної діяльності, любов до батьківщини, готовність до її захисту є важливим завданням виховання особистості, що мають місце в "Поученні". Значне місце в цьому педагогічному трактаті відводиться фізичному вихованню юнаків.¹

Розвиток інтелектуальних, духовних, фізичних здібностей особистості на засадах народних традицій та християнської моралі визначає гуманістичну спрямованість педагогічної системи школи Київської Русі.

Проблема виховання активної особистості, готової до самостійної творчої діяльності, знайшла своє відображення в "Слові про закон, благодать та істина" Іларіона (1037-1050 рр.).²

Думку про виховання моральних вартостей людини-патріота обґрунтовує Нестор у повісті "Сказання про Бориса і Гліба".

Розпад Київської Русі, входження українських земель до складу Польщі, Литви, Угорщини і Молдавії викликали до життя утвердження ідеалів української системи освіти. Чільне місце в виховній системі української школи посідає формування національної свідомості, утвердження рідної мови, звичаїв, релігійної моралі. Метою суспільного виховання було формування свідомих українських патріотів, здатних вести національно-визвольну боротьбу.

Соціально-економічний розвиток України в XIV ст. сприяв зміцненню зв'язків в галузі освіти з іншими слов'янськими народами. Педагогічні ідеї Я.А.Коменського про всебічний розвиток особистості, що базується на християнській моралі, знайшли свій розвиток на українському ґрунті в організації діяльності братських шкіл.

На основі вітчизняної педагогіки та науки сформувались філософські ідеї Г.С.Сковороди. Ідеалом навчання й виховання він бачив освічену, чесну, добру, чуйну людину, здатну до творчої діяльності. Освітня концепція Г.С.Сковороди містить актуальні думки про активну діяльність дитини в процесі навчання, інтелектуальний розвиток, підготовку до практичної діяльності. Шлях до внутрішньої свободи людини філософ бачив у засвоєнні нею законів розвитку природи, суспільства, пізнання. Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди ґрунтуються на народній педагогіці, культурних традиціях українського народу.

¹ Грушевський М.С. Вільна Україна // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. - К., 1992. - С.109.

² Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття. - К., 1994. - С.5.

¹ Володимир Мономах. Поучення // Українська культура: історія і сучасність. За ред. Черепанової С.О. - Львів, 1994. - С.442-445.

² Там таки. С.422-442.

Поет і мислитель Т.Г.Шевченко розвинув ідею створення народної школи, яка давала б глибокі знання, виховувала дітей у душі любові до Вітчизни, поваги до батька-матері. Ідеалом виховання він вважав освічену людину з розвиненими моральними цінностями, що здатна виступити на захист народної справи.

Д.Чижевський писав: "Основною рисою цілої духовної постаті Шевченка, провідним почуттям в цілій його творчості, основним пафосом його життя треба визнати його "антропоцентризм", - поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу - як природи і історії, так і усіх сфер культури. І природа, і історія, і культура - мистецтво, наука, релігія - усе це має значіння і цінність лише виключно в залежності від цього загального і універсального вихідного пункту - від людини, її переживань, бажань, потреб, стремлень."¹

Чільне місце в розвитку ідеї національної системи виховання займають педагогічні погляди членів гуртка "Руська трійця" - Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького. У розбудові національної школи вони дотримувалися принципу народності, відстоювали право на освіту рідною мовою, культурних традицій у Галичині в умовах Австро-Угорської експансії.

Під впливом боротьби слов'янських народів проти національного та соціального гніту в середині XIX століття сформувався педагогічний погляд Олександра Духновича. Педагог і будитель теоретично обґрунтував принцип народності в навчанні і вихованні. Враховуючи індивідуальні здібності та вікові особливості дітей, він розвинув думку про самовдосконалення індивідуальних природних здібностей особистості в процесі навчання та виховання. Дидактичну систему фізичного, трудового, інтелектуального, морального виховання дітей на основі природовідповідності О.Духнович виклав у підручнику з педагогіки "Народная педагогія в пользу училищ і учителей сельских" [Львів (1857)].

Проблема розбудови української національної школи, вдосконалення освіти і виховання в різні періоди розглядалися мислителями, поетами, письменниками. Серед них: І.Я.Франко, П.Г.Грабовський, Леся Українка, М.М.Коцюбинський, Ю.А.Федькович.

Нинішній етап розвитку суспільності в Україні пов'язаний з діалектичним поступом на шляху формування системи національної

освіти. Історичний досвід у сфері освіти підрастаючих поколінь, традиції виховних ідеалів є основою розвитку цілей виховання.

В Державній національній програмі "Освіта" визначено: "Головна мета національного виховання - набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури."¹

В центрі уваги стоїть особистість, її самоцінність, здатність до розвитку та саморозвитку. Основними засадами розвитку особистості є одвічні моральні норми народу, що є часткою загальнолюдських цінностей. Моральні і християнські цінності поєднуються з народною духовністю, патріотизмом, повагою та усвідомленням цінності людей інших націй. Вони формують засади становлення особистості.

Пріоритетним напрямом виховання підрастаючого покоління є "формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати".²

Ціллю виховання є людина-патріот, що уособлює свою причетність до багатовікової культури свого народу, його традицій і відповідальність перед ним, перед Вітчизною. Глибоке знання особистістю духовної спадщини народу, розуміння діалектики розвитку культур сприяє формуванню в неї почуття гордості за народ, своєї причетності до державної нації. Високий рівень духовної культури особистості є основою формування її загальної культури. Важливим критерієм національної свідомості учнів є вміння обґрунтувати своє ставлення до національних цінностей, здатність належно оцінювати культурні надбання інших народів, націй. Підготовка учнівської молоді до життя вимагає усвідомлення кожною особистістю свого місця, готовності до праці, задля блага своєї сім'ї, свого народу. Вірність ідеалам народу формує в молодих людей відданість Батьківщині, готовність стати на її захист.

В спадкоємності поколінь є сила народу. Цілющим джерелом, духовним корінням нації є передача моральних цінностей, ідеалів,

¹ Чижевський Д. До світогляду Шевченка // Історія філософії України. Хрестоматія.- К., 1993.- С.328.

² Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.12. Там таки.- С.15.

традицій. В них черпає молоде покоління силу творення майбутнього. Тому важливим напрямом удосконалення виховання є: "... забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу"

Важливим фактором розвитку особистості учня є передача духовної спадщини народу: його ідеалів, цінностей. Молоде покоління є зв'язуючою ланкою між минулим і майбутнім. Пам'ять свого роду, родоводу визначає в молодих людей усвідомлення особистої причетності до історії, культури народу. Усвідомлюючи сторінки минулого і сьогодення, учні, починаючи з раннього віку, відчувають почуття гордості за свій народ, засвоюють ідеали честі, добродійності, відповідальності, потреби особистої праці задля народної справи. В період формування світоглядних позицій, моральних цінностей, в шкільному віці, учні засвоюють з реалій минулого і розуміння негативізмів в діалектичному розвитку культури народу, суперечностей його менталітету (негативними тенденціями менталітету є: запопадливість, прагнення до задоволення особистих меркантильних інтересів, конформізм).

Християнська заповідь поваги до батьків є складовою частиною українського виховного ідеалу, засобом формування моральних засад людини. Особистість, з розвиненим розумінням цінності буття, усвідомлює свою ваячність батькам за народження на світ, за батьківську турботу, піклування. Важливо, щоб моральне усвідомлення цінності людського життя, ролі батьківства формувалось в учня з ранніх років життя. Дитина засвоює, разом з тим, почуття своєї відповідальності за долю батьків, їх гідну старість. Сформовані цінності, сприяють розвитку в учнів розуміння своєї ролі в сім'ї, родині. Вже в підлітковому і юнацькому віці молоді люди усвідомлюють місію батьківства, материнства. Цільність моральних цінностей сім'ї, розвиває у них розуміння особистої відповідальності перед сім'єю, усвідомлення цінності родинних взаємин. Це сприяє формуванню у юнаків та дівчат зрілих поглядів на сім'ю, культуру взаємин у сім'ї, відповідальності за виховання та долю своїх майбутніх дітей.

Розбудова нашої держави, забезпечення функціонування її інституцій, формування державного іміджу на міжнародній арені викликали до життя потребу удосконалення літературної мови та "... формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою..."¹

М.Грушевський своє ставлення до мови, її місця у суспільному розвитку висловив так: "Після ж і невідмінним засобом і знаряддям національного життя являється культурна мова, здатна служити органом культурного життя і усвідомлення його, тому що, маючи державу, без такої культурної мови... не можемо ми йти на крок вперед поступити".¹

Мова є виразником найвищих цінностей народної душі, засобом передачі суспільного досвіду поколінь, спілкування, комунікації та розвитку особистості. Засвоюючи мовні здобутки, учень оволодіває нормами духовно-морального життя. Цінності народу стають його особистими цінностями.

Засвоюючи кращі зразки українського фольклору, художньої літератури, учень засвоює культурно-моральні орієнтації. Важливим чинником, що визначає рівень загальної культури особистості учня, є усвідомлення ним потреби в оволодінні літературною мовою. В літературній мові сформувалось об'єднуюче начало. Тому для учня - майбутнього громадянина мова є засобом об'єднання у державній спільноті.

Україна з давніх давен заселялась представниками різних народів. Український менталітет формувался в умовах рівноправного співжиття з людьми-носіями різних культур і вірувань. Терпимість, почуття співпереживання до інших народів, націй і національних меншин є невід'ємною його часткою.

Важливим напрямом виховання є прищеплення учням шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій інших народів.

Духовна спадщина народу, його культура є продуктом творення усіх національних спільнот, що населяють Україну. У шкільні роки, важливо сформувати в учня розуміння діалектики розвитку культури, цінності культурної спадщини інших народів, націй. Таке розуміння сприятиме розвитку активної пізнавальної діяльності в сфері вивчення культури різних народів.

В процесі засвоєння учнями духовної спадщини інших народів, відбувається формування почуття поваги, доброзичливості. Знання звичаїв, традицій інших націй сприяє розвитку терпимості, готовності до співпраці, комунікативної культури особистості. Формування в учнів пошани до інших культур - важлива умова становлення свідомого

¹ Грушевський М. Про українську мову і українську справу // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського.- К., 1992.- С.22.

¹ Там таки. С.15-16.

² Там таки.- С.16.

самовизначення особистості у суспільстві, здатності до інтеграції та розуміння діалектики розвитку людства.

Істотною ознакою розбудови системи освіти є повернення до духовної культури народу, його ідеалів, "коли нація хоче стати як сталь, напоїти себе "сталою" магнетичною енергією - мусить черпати з власної ідеї".¹

Пріоритетним напрямом реформування педагогічного процесу є "... виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції..."²

Духовна культура українського народу є цілющим джерелом формування в учнівській молоді світосприймання, ідеалів. У ній віддзеркалюється емоційність і раціоналізм. Усвідомлення учнями народних ідеалів сприяє формуванню моральних вартостей особистості: пошанування старших і уважного доброзичливого ставлення до слабших і молодших, готовність прийти на допомогу. У підлітковому віці учнів захоплюють ідеали свободи, звитяги. В процесі засвоєння учнями ролі особи в історії (на прикладах історії України) у них формуються поняття про особистісні вартості людини, цінну її внеску в історію.

Вивчення духовної спадщини народу не повинно бути самоціллю. Вона є ґрунтом для формування світоглядної позиції особистості. Українська духовна культура є продуктом інтеграційних процесів в історії європейської цивілізації. В шкільні роки учні засвоюють закони діалектичного розвитку культури, вчать оцінювати націю, народ не з кількісних позицій, а виходячи із якісного внеску даної суспільної спільноти у розвиток культури.

Уміння порівнювати, аналізувати цінність духовної спадщини розвиває в учнів усвідомлення поваги до інших націй. На ґрунті сформованої духовної культури особистості розвиваються її світоглядні позиції, вірування. Важливим фактором розвитку особистості є вільний вибір своєї світоглядної позиції. Свобода вибору світоглядних позицій особою зумовлюється неприйняттям у суспільстві соціально шкідливих течій чи таких, які шкодять самій людині.

Пріоритетним напрямом виховання є "... утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, працелюбності, інших добродійностей..."³

Усвідомлення учнями загальнолюдських вартостей є основою формування особистості.

Християнська мораль є носієм одвічних людських моральних вартостей. Розвій цих вартостей формує моральні засади розвитку особистості учня. На її засадах формується ставлення учнів до своїх батьків. Якісним рівнем розвитку моральних вартостей особистості учня є доброзичливе, терпиме ставлення до старших, хворих, знедолених, готовність своїми діями полегшити чужі страждання.

Усвідомлення учнем християнських принципів "не вбий", "не кради" формує розуміння недоторканості особи, ставлення до іншої людини як найвищої цінності.

Моральне виховання ми розуміємо як формування усвідомленого, дієвого ставлення школярів до засвоєння моральних вартостей та розвитку готовності творити добро, боротися проти зла.

Засвоєння учнями національних моральних вартостей, їх дієве сприйняття стимулює розвиток національної свідомості особистості школяра. Моральні переконання особи визначають мотивацію її вчинків, дій, визначають її статус у родині, суспільстві.

Ставлення до навчання, самовдосконалення, до професійної підготовки, визначає моральну зрілість особистості.

У системі національного виховання учнів моральний аспект означає гуманістичну спрямованість діяльності особи.

Мораль гуманістична не знає класової чи національної межі, її засадами є шукання правди, любов і доброзичливість, терпимість і готовність стати на захист правди і свободи.

Український патріотизм сформувався в боротьбі з поневолювачами. Він проявляється у відданості справі національного визволення. Традиції його ідуть від княжих дружинників та козацтва, учасників національних змагань.

Розбудова держави вимагає, щоб Україна мала своїх патріотів, здатних розвивати і обороняти її. Вихід України в ряд розвинених європейських держав неможливий без патріотів, відданих своїй землі, нації. Саме такі люди-патріоти можуть забезпечити демократичний розвиток України, що визначається забезпеченням умов для вільного розвитку особи, людини, нації.

Український патріотизм охоплює такі загальнолюдські вартості, як гуманізм і християнська повага до інших народів та їх культур. Основою патріотизму є відданість ідеалам справедливості, честі,

¹ Донцов Д. Націоналізм // Історія філософії України. Хрестоматія.- К., 1993.- С.446.

² Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.16.

³ Там таки.

свободи. Виховувати патріота-українця - означає формувати в учнів знання про героїчне минуле і сьогодення України, про борців за свободу і незалежність Батьківщини, високі моральні цінності кращих синів і дочок України, які гинули в нерівній боротьбі.

Виховання патріотизму пов'язано із підготовкою юнаків до оборони Вітчизни. Держава, що будує правову демократію, повинна формувати професійну армію, основу якої складуть освічені, фізично підготовлені патріоти-гуманісти.

В галузі науки та освіти ця вартість реалізується через розвиток нових технологій, наукових здобутків, що здатні вивести Україну на гідний щабель у міжнародному співтоваристві.

На царині культури розвоює патріотизму є вивчення та пропаганда духовної спадщини народу: його історії, філософії, літератури, фольклору.

Український патріот - це творча особистість, індивідуальність. Він здатний здійснювати свій вклад у розбудову держави, її матеріальної та духовної культури, готовий відстоювати їх.

Моральними цінностями українського патріотизму є глибока шана до людей, символів держави.

Пріоритетним напрямом удосконалення педагогічного процесу визначено "формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря."¹

Підготовка учнів до праці посідає чільне місце у педагогічному процесі школи.

Свідоме засвоєння учнями основ сучасного виробництва сприяє розвитку їх інтересів, активізації пізнавальної діяльності у процесі навчання. Глибокі знання законів економічного розвитку в умовах існування різних форм власності складають основу економічної культури учня. Він не просто засвоює ази економічних знань, а вчиться застосовувати їх у практичній діяльності.

Ставлення учня до праці є визначальним чинником його морального світу. Працелюбність, прагнення до творчої праці, повага до продукту праці інших людей визначає моральне обличчя особистості.

Трудова підготовка учнівської молоді забезпечує формування почуття господаря, відповідальності за матеріальне благополуччя своєї сім'ї, держави.

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття.- К., 1994.- С.16.

Виховання в учнів любові до праці, свідомого ставлення до матеріальної і духовної спадщини народу здійснюється на багатому ґрунті народних ремесел, традиційних народних занять. В процесі залучення учнів до вивчення традиційних народних промислів у них формуються норми естетики, розуміння цінності суспільного досвіду поколінь. Значне місце в формуванні свідомості господаря посідає родинне виховання: передача виробничого досвіду поколінь.

Важливою умовою розвитку особистості учня є "... забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я."¹

Фізичне виховання розглядають як систему педагогічних умов і засобів, спрямовану на забезпечення гармонійного розвитку індивідуальних фізичних здібностей особистості. Проблема фізичного виховання учнів багатоаспектна. Це і розвиток фізичних здібностей, і гармонійність організму, і вольова сфера, і формування моральних цінностей.

Чільне місце у системі фізичного виховання школярів посідає турбота про фізичне здоров'я дитини з перших днів її життя. В сім'ї закладаються основи здоров'я дитини. Загартування та розвиток фізичних сил дитини визначає формування її сенсорної сфери та моторики.

Важливим чинником виховання учнів в цьому плані є забезпечення умов для розвитку їх фізичних сил і здібностей. Основу фізичної гармонії складає поняття фізичної краси, що сягає своїм корінням до ідеалів княжої доби.

Українським традиціям фізичного виховання притаманні такі риси, як фізична гармонія, прагнення до звитяги, сміливість. Тому важливо фізичне виховання спрямовувати у взаємозв'язку із формуванням гігієнічної та фізіологічної культури учнів. Однією із цінностей особи є знання про будову свого тіла, закони фізіологічного розвитку. Такі знання сприяють розвитку засад формування статевої культури підлітків та юнаків. Об'єктом особливої педагогічної уваги повинні бути дівчатка. Школа виховує не просто здорових юнаків і дівчат, а майбутніх батьків і матерів. Від фізичного та психічного стану здоров'я сьогоденних школярів залежить майбутнє нації, держави. Підготовка учнів у підлітковому та юнацькому віці до сімейного життя, виховання дітей є важливим аспектом фізичного виховання.

Соціально-економічне благополуччя нації, держави залежить від інститутів захисту, тобто армії, органів охорони правопорядку і т.д.

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття.- К., 1994.- С.16.

Тому проблема фізичного виховання є актуальною і в плані соціальних вартостей. Підготовка юнаків до служби в армії є важливим завданням фізичного виховання. Вона характеризується рядом ознак: розвитком індивідуальних фізичних здібностей, витривалістю до фізичних навантажень, загартованих, здатністю переносити фізичні та психічні перенавантаження, розвинутою волевою сферою, здатністю управляти сучасною технікою. Важливим чинником підготовки юнаків до захисту Вітчизни є забезпечення єдності фізичної, психічної та моральної готовності. Фізична досконалість, здатність орієнтуватися у неординарних ситуаціях в національній школі поєднується з готовністю стати на захист справедливості, боротьбу з посяганням на честь і свободу особи, держави.

Розбудова Української держави на засадах національних та загальнолюдських моральних і правових вартостей у центрі педагогічних завдань ставить проблему виховання правової культури учнів, "... виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки..."¹

Характерною ознакою цивілізованої держави є високий рівень правової культури її громадян. Формування правової держави, її входження на паритетних засадах у світове співтовариство невіддільно пов'язане із вихованням поваги до законів держави. Свідоме засвоєння учнівською молоддю законів, подолання правового нігілізму сприятиме оздоровленню криміногенної ситуації, моральному оздоровленню суспільства.

Важливим аспектом правового виховання учнів є забезпечення свідомого засвоєння законів, правових норм, розвиток усвідомленої готовності їх дотримуватись.

Єдність знань та дій розвиває засади формування правової культури учнів. Свідоме засвоєння учнями законодавства забезпечує формування особистої причетності, розуміння свого місця у суспільстві.

Повага до законів, Символів держави є складовою частиною громадянської культури учнів.

Усвідомлення потреби знати і виконувати закони є передумовою формування в учнів почуття відповідальності, їх готовності до самостійного життя в державі. Уміння аналізувати, творчо осмислювати закони служить запорукою законотворчої діяльності.

Повага до Символів держави формується на засадах любові до свого народу, почуття відданості державі. Усвідомлення учнями героїчного минулого народу, ціни жертв, принесених ним на алтар свободи, історії української державності, Символіки формує у них почуття гордості, честі, гідності, готовності вносити свій вклад у державотворчі процеси, в оборону незалежності держави.

Пріоритетним напрямом виховання, важливим чинником формування громадянської культури учнів є "... формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю..."¹

Основними засобами формування культури громадянських цінностей є засвоєння учнями міжнародних актів з проблем людини: Загальної декларації прав людини, Декларації прав людини, Конвенції про права людини, документів Генеральної асамблеї ООН з правових питань.

Істотним показником сформованості культури учня є усвідомлення ним самоцінності особистості, з її природними задатками, здатність до розвитку та саморозвитку. Розуміння цінності людського життя розвиває в учнів поняття недопустимості зазіхання на здоров'я та життя особи, розуміння її недоторканості.

У правовій державі ідеї свободи перебувають у взаємозв'язку із саморозвитком із правовими нормами особи. Свідоме засвоєння учнями прав особи на свободу, її обов'язків перед державою сприяє формуванню особистісних орієнтацій у суспільстві, у ставленні до людей інших націй, держав.

Краса є серцевинним ідеалом української національної культури в історичному розвитку. Формування естетичних почуттів, ідеалів посідає чільне місце у вихованні творчої особистості учня в національній школі. У Державній національній програмі "Освіта" визначено як пріоритетний напрям виховання "... забезпечення високої художньо-естетичної освіченості і вихованості особистості..."²

Дієвим засобом виховання естетичної культури учнів є навчально-методичний матеріал. Вивчаючи народний епос, фольклор, народне прикладне мистецтво, учні засвоюють поняття краси, усвідомлюють її стандарти. З молоком матері, колисковою пісню переходять до дітей естетичні почуття, що в українському національному розумінні завжди пов'язані з любов'ю до дитини, батька-матері, природи. Елементи

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.16.
Там таки.

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.16.

естетики відбиті у звичаях і традиціях українців. Побут, оформлення житла, одержі вражають розвоєм народного мистецтва: вишивки, художньої обробки шкіри, дерева, кістки, каменю, кераміки тощо. Вивчення учнями естетичного потенціалу української духовної культури розвиває засади формування естетичного ідеалу, усвідомлення потреби особистого вдосконалення за законами краси.

Краса в українському народному ідеалі є не тільки засобом зміни форм і кольорів матеріальних предметів. Вона є наріжним каменем людських взаємин. Плекання в учнів розуміння краси у сфері людських взаємин формує особистісне усвідомлення краси кохання, відносин у коханні, розвиває засади становлення культури взаємин, етичного потенціалу. Чільне місце в системі виховання особистості посідає формування усвідомлення нею народного еталону краси, звятяги, подвигу, патріотизму.

Професійна діяльність людини пов'язана з естетичною культурою. Формування в учнів потреби свідомого засвоєння норм етики професійних взаємин ґрунтується на естетичному народному ідеалі. Праця в українців була окрашена ореолом святості і краси. Важливим чинником засвоєння естетики взаємин є формування готовності особи до підтримки традицій, самореалізації. Естетична культура учня є однією із засад формування свідомого вибору професійної діяльності. Важливим у формуванні естетичної культури школяра є розуміння своєї індивідуальності у поєднанні з естетикою зовнішнього вигляду, уміння поєднувати еталон моди з доцільністю і поміркованістю у виборі елементів одягу, зачіски, доповнень, у виборі свого власного стилю.

Наближення сучасної виховної системи до виховного ідеалу української нації ставить завдання вивчення естетичних здобутків у всіх сферах матеріальної та духовної культури, виробничої діяльності, будівництва житла, культових споруд, ремесел, літератури, народних звичаїв.

Українська духовна культура є носієм правічної єдності людини і природи. Ідея гармонії людини і природи посідає чільне місце у традиціях, епосі, фольклорі, віруваннях і побуті українців. Повернення до джерел народної духовності передбачає наближення особистості до природи, забезпечення комфортності у ній.

Пріоритетним напрямом виховання учнівської молоді сьогодні є "... формування екологічної культури людини, її відносин з природою..."¹

Єдність людини і природи є вихідною позицією виховання любові до природи. В сім'ї, в педагогічному процесі дитина засвоює знання про взаємодію людини і природи. Наближення дітей до природи, забезпечення свідомого засвоєння знань законів розвитку природи сприяє формуванню світоглядних понять, розумінню місця людини у природі. Як частинка живої природи, учні усвідомлюють роль творчої діяльності людини. Істотним показником є розуміння учнями можливих негативних тенденцій у розвитку природи, що спричинюються необдуманною діяльністю людини.

Актуальною проблемою педагогічного процесу є формування у молоді морального ставлення до випадків хижацького винищення природних ресурсів. Важливо, щоб учні вже в ранньому віці усвідомлювали особисту відповідальність за свої дії у природі. Формування екологічної культури учнів зумовлює розвиток особистої дієвої позиції, готовності до активних дій по захисту та відтворенню природи.

Основними засадами виховання екологічної культури учнів є народність, науковість.

Чільне місце у формуванні знань учня про природу, культуру ставлення до неї посідає вивчення природи рідного краю. Красзнавча робота нерозривно пов'язана з пошуковою і дослідницькою діяльністю самого учня. Активна творча діяльність особистості зумовлює розвиток інтересу учня до законів і явищ природи, флори, фауни, проблем екології даного регіону, краю. Розвиток інтересу сприяє формуванню потреби в інтелектуальній діяльності: самоосвіті з проблем розвитку та охорони природи. Якісним показником рівня спрямованості екологічної культури є інтелектуальна, волева готовність до соціально ціннісної діяльності в природі.

Вивчення учнями природи регіону, України органічно поєднується з вдосконаленням знань з географії, історії народного епосу, фольклору. Емоційне сприйняття знань про природу сприяє розвитку духовної культури учня.

В українській духовній культурі рослини, тварини, явища природи відігравали роль фетишу, тобто наближення їх до святих. Людина в природі, в гармонії з нею, дерева, квіти є темою народних

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.16.

легенд, переказів, пісень, балад. Поклоніння природі є складовою частиною духовності українця. Засвоєння учнями ідеалу гармонії людини і природи зумовлює самовизначення особистості у природі, готовності до природоохоронної роботи: очищення джерел, насадження кущів, дерев, навколишнього середовища.

Рівень екологічної культури особи визначається її ставленням до природи, умінням співіснувати у гармонії з навколишньою природою.

Розуміння учнем негативного впливу на природу людини-споживача сприяє формуванню у нього моральних принципів, готовності захищати природу. Учні усвідомлюють, що бездумне ставлення до природи залишає краси, здоров'я та сировинних ресурсів не тільки нинішнє, але й прийдешні покоління. Підготовки учнів до самостійного життя передбачає усвідомлення ними цінностей біосфери, атмосфери. Від свідомого ставлення до природи, розуміння її цінності для прийдешніх поколінь залежить соціальна орієнтація сучасних школярів у самостійному житті.

Складовим елементом екологічної культури учнів є розуміння ними цінності природно-історичних об'єктів, потреби охорони та відтворення їх.

Знання та свідоме виконання державних законів про охорону природи зумовлюють формування засад екологічної та правової культури особи.

Актуальною проблемою розвитку сучасної системи освіти є формування творчої особистості, здатної робити соціально цінний внесок у державотворчий процес.

До пріоритетних напрямів виховання належить "... розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації..."¹

Основою формування особистості є її природні задатки, що розвиваються у соціальному оточенні під впливом педагогічно доцільних дій, в процесі навчання і виховання. Істотною ознакою особи є її індивідуальність, неповторність. Вона володіє притаманним лише їй набором індивідуальних здібностей. Виховання ми розглядаємо як педагогічно доцільний процес, спрямований на розвиток індивідуальних здібностей і формування соціально орієнтованих орієнтацій особистості.

В генетичному коді дитини закладені задатки фізичного та інтелектуального розвитку, художньої, технічної діяльності тощо. Рівень

розвитку тих чи інших задатків визначає неповторність індивідуальності.

Розвиток фізичних задатків з дитячого віку забезпечує формування здорової особистості, з розвинутою психічно-вольовою сферою. Така особистість характеризується стійкістю до хворіб, перенавантажень, наполегливістю у виконанні важких фізичних завдань. Забезпечення індивідуального фізичного розвитку учнів є основою для повноцінного відтворення нації, здоров'я майбутніх дітей.

Інтелектуальні здібності учнів розвиваються на базі уваги, пам'яті, мислення індивіда. Особливе місце у процесі формування інтелектуальних здібностей посідає мислення. Кожен індивід володіє здатністю мислити. Сам процес мислення може бути догматичним і творчим. Проблема полягає в тому, що учні засвоюють не просто суму знань з окремих предметів, а розвивають навички творчого мислення. Порівнюючи, аналізуючи ту чи іншу дію, явище, вони визначають особистісне ставлення, формують обґрунтування творчого, неординарного вирішення проблеми. Формування творчого потенціалу школярів у різних сферах діяльності є важливою педагогічною проблемою.

Розвиток творчих здібностей учнів нерозривно пов'язаний з формуванням творчої активності їх у сфері функціонування громадської думки. Творче осмислення інформації, різних думок, які побутують у суспільстві, позицій окремих людей формує в учнів особисту оцінку. Уміння відстоювати власні позиції, аргументувати їх сприяє формуванню культури у сфері думок. Розвиток культури спілкування зумовлює усвідомлення поваги до іншої особистості, формує уміння вислухати опонента, толерантно не погодитись з його думкою, аргументувати свою позицію. Такий педагогічний підхід у процесі виховання особистості, спрямований на розвиток творчої особистості, неприйняття педагогічної системи виховання людини-"гвинтика", людини-"флюгера". Формування в учнів творчої активності у сфері думок стимулює розвиток розуміння свого місця в житті, прагнення до самовизначення, самореалізації.

Інтелектуальний розвиток учня зумовлює формування умінь, і навичок самоосвіти, самовдосконалення. Це сприяє формуванню в учнів прагнення до професіоналізму, ґрунтовного засвоєння знань, які пов'язані з майбутнім професійним самовизначенням.

В педагогічному процесі особливе місце відводиться розвитку надарованих дітей. Рання діагностика та розвиток інтелектуальних

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття. - К., 1994. - С.16.

здібностей обдарованих дітей сприятиме формуванню інтелектуальної еліти нації.

Розвиток художніх, технічних та ін. здібностей учнів сприяє розкриттю справжніх талантів у середовищі учнівської молоді.

Засвоєння учнями знань про людину та її цінності формує в них розуміння цінності особи, її неповторності. Диференціація навчання сприяє розвитку індивідуальних нахилів, здібностей учнів. Мова зумовлює не тільки різномірний розвиток знань, але й розвиток інтересів, здібностей. Об'єднання учнів у групи за здібностями сприяє удосконаленню та поглибленню знань, умінь, навичок у конкретному виді діяльності (технічної, художньої, музичної і т.д.)

Чільне місце у педагогічній системі формування індивідуальних здібностей особистості посідає народознавство. Традиції, побут, фольклор народу є засобом розвитку індивідуальних здібностей. Вивчаючи народну музику, пісню, танок, учні розвивають музичні, художні здібності. Народні ігри, забави є потенціалом розвитку фізичних здібностей.

Гуманізація та демократизація педагогічного процесу складають основні засади розвитку умов для самореалізації особистості.

Підготовка учнів до самостійного життя потребує "... формування у дітей і молоді міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин..."¹

Спілкування людини - це сфера її діяльності. Дитина з ранніх років життя нагромаджує досвід спілкування у сім'ї, з товаришами. Від умінь спілкуватися з оточуючими, у значній мірі, залежить статус учня (особливо у підлітковому та юнацькому віці) у колективі. Формування комунікативної культури - це тривалий процес розвитку умінь і навичок спілкування. Її складовою частиною є здатність учня гідно оцінити вчинки та дії інших людей. Моральною основою міжособистісного спілкування є розвинуте в учня почуття поваги до особи, терпимості, умінь йти на компроміс. Повага до оточуючих поєднується з усвідомленням особистої гідності, честі, готовності прийти на допомогу.

В умовах формування ринкових відносин актуальною проблемою є збереження загальнолюдських моральних вартостей. Альфою і омегою виховання учнів є усвідомлення ставлення до особистої власності. Розуміння недоторканості чужого майна формує в учнів почуття чесності, готовність самостійно будувати своє матеріальне благополуччя. Істотною ознакою культури молоді людини є свідоме

засвоєння законів розвитку ринкових відносин та правових норм. Стимулом забезпечення власного матеріального добробуту виступає не заздрість до чужого благополуччя, а усвідомлення особистої можливості, здатність працювати для себе і своєї сім'ї.

Від рівня освіченості, вихованості, фізичного та духовного здоров'я учнівської молоді залежить майбутнє нашої держави. Тим, хто сьогодні сидить за шкільною лавою, завтра належить розбудовувати державу, дбати про її авторитет у світовому співтоваристві. Актуальною проблемою є визначення стратегічних напрямів удосконалення системи освіти та виховання. Реформування економіки, розбудова суверенної держави потребують діяльності творчої, незалежної особистості, здатної до неординарних рішень, думок у галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

Виховання творчої особистості з розвинутими індивідуальними здібностями, високим рівнем професіоналізму на засадах національної духовної культури та загальнолюдських моральних вартостей визначає цілі виховання учнів.

Приведений аналіз виховного ідеалу, мети та напрямів виховання дає теоретико-методологічні орієнтири для практичної виховної діяльності вчителів, вихователів та інших працівників освіти.

4. Етнопсихологічні особливості учнів української школи та їх врахування в процесі виховання

В етнопсихологічному вивченні підростаючого покоління можна виділити два основних автономних аспекти. Реалізація першого з них передбачає вивчення соціального статусу школяра в суспільстві, засобів його життєдіяльності, стосунків з дорослими, інституцій та методів виховання. Другий аспект переслідує мету вивчення етнопедagogічної культури школяра, його внутрішнього світу, спрямованості, дитячого сприймання дорослого суспільства.

Усвідомлення людиною своєї належності до певної соціально-етнічної спільноти, місця і ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин - це складова етнопсихологічного ставлення учня. Воно передбачає формування певної позиції школяра, що включає: емоційне ставлення до політичних, економічних, соціально-психологічних явищ і процесів;

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.16.

національні установки на волю активність; переконання щодо інтересів і ціннісних орієнтацій; неповторне поєднання психологічних рис, їх прояв в певних звичаях, історичних традиціях; комунікативну сферу етнічної психології, яка функціонує у формі специфічної для представників нашого народу взаємодії, спілкування і взаємовідносин.

Психологія становлення особи залежить від її місця в соціальній структурі, рівня загальної культури, традицій тощо. Традиційна педагогіка до останнього часу вивчала дітей і підлітків передусім як об'єкт і продукт діяльності дорослих. Вона була зорієнтована на те, як дорослі уявляють собі дітей, виховують їх, дисциплінують, прилучають до культурних цінностей, норм, традицій. При такому підході дорослий мислився як суб'єкт, а дитина - як об'єкт виховної діяльності. Суб'єкт-об'єктні взаємовідносини є неповними, нефективними, суперечать самій суті українського менталітету, основною психологічною рисою якого, як підкреслює український етнопсихолог В.Янів, є відчуття своєї індивідуальності. І.Мірчук також вважає, що в українців "я" творить своєрідний конституційний принцип, що "їх філософічне думання, їх розуміння моралі, творення правних форм, а передусім практична діяльність випливають із поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче". А український етнограф Б.Микитюк звертає увагу на те, що при колядуванні побажання складається окремо кожному, - навіть для немовлят, які трактувалися як окремі індивіди, одиниці.¹ Мова, як бачимо, йде не просто про об'єкт виховання, соціалізації та інших зовнішніх впливів, а про самосвідомий, активний, творчий суб'єкт життєдіяльності. І це не просто філософсько-моральний постулат, а важливий теоретико-методологічний принцип наукового дослідження і практичної діяльності.

Щоб вийти на нове бачення проблем української національної школи, зокрема проблем виховання, необхідно розглядати учня не тільки як продукт формування зі сторони дорослих, а як автономну соціокультурну, етнопсихологічну реальність, своєрідну субкультуру, яка наділена власною мовою, традиціями, фольклором, функціями, структурою. Визнання самоцінності людського життя в процесі

¹ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1993.- с.202. М.Шлемкевич, не заперечуючи українського індивідуалізму, каже, що він без індивідуальностей, бо індивідуальність складається не стільки з бажання самовияву, скільки з ясно окресленої форми, яка зумовлює справжню оригінальність. Індивідуалізм без ясних форм індивідуальностей це не втеча у "свободу", у широкий степ, це українська анархія, що підлягає зміні настроєм.- Див.: Українська душа / За ред. М.Шлемкевича.- Нью-Йорк, 1956.- С.44-54.

навчання та виховання особистості учня в школі - це, передусім, вирішення питання гармонізації особистості, яка включає в себе єдність її соціально-морального способу життя і етнопсихологічного стилю життєдіяльності. Особлива роль в цьому процесі відводиться системі освіти, якій належить виховати покоління свідомих громадян Української держави.

Як фактори, так і безпосередні причини тієї чи іншої поведінки учня нерозривно пов'язані з цілим рядом суперечностей суспільства, соціального середовища, мікросередовища і самої особистості. Без аналізу цих суперечностей та визначення шляхів їх подолання не може бути виявлення етнопсихологічних особливостей школярів і належного наукового обґрунтування шляхів удосконалення процесу національного виховання підростаючих поколінь.

Загальною залишається суперечність між вимогами суспільства, яке переживає етап соціально-економічних реформ і перетворень, і намаганнями самої особистості до розвитку і самореалізації, з одного боку, та деякими обмеженнями цього розвитку і самоактуалізації як в силу об'єктивних умов (стан інфляції, спад промислового виробництва, підвищення соціальної напруженості, спад життєвого рівня певної частини населення), так і внаслідок недостатньо високого культурного, морального рівня та відповідної активності самого учня - з другого. Подолання цієї суперечності потребує створення для школяра оптимальних умов його становлення. Відзначена суперечність розглядається як об'єктивна, вона не може бути раз і назавжди вирішена. На новому етапі становлення суспільства та особистості вона виникає знову. Тому вона є постійним джерелом руху.

Відзначена суперечність має й другу сторону, коли створюється ситуація, у якій суспільство вимагає більш повної самореалізації підростаючої особистості, створює для цього всі необхідні умови, а особистість не використовує їх як внаслідок обмеженості або деформації потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, так і внаслідок слабкої волі і т.п. Людина регресує у своєму розвитку, не реалізовує значної долі своїх здібностей і можливостей. Перешкоджають нормальному становленню особистості і будь-які відхилення від норм моралі. В таких випадках порушуються стимули саморозвитку людини, що завдає великої шкоди і суспільству, і самій особистості. Особливої уваги потребують підлітки. Це найсентизивніший в особистісному становленні та розвитку вік, коли індивід є особливо вразливим і чутливим

до певних соціально-економічних і етнопсихологічних впливів. При неадекватному реагуванні соціального оточення на внутрішній стан, приховані можливості і потенції людини у неї виникають негативні соціально-психологічні новоутворення. Вчителя, практичного психолога не можуть не турбувати ці питання, а також умови та чинники становлення деформованих особистостей. Наше сьогодення свідчить, що в сучасній суперечливій ситуації, коли відбувається глобальна трансформація суспільного ладу, дуже важливо оберігати підлітків від стану соціальної фрустрації і всіляко сприяти їх прогресивному зростанню. Інакше підлітки сконцентрують у собі ті соціально-психологічні характеристики "маргіналів", які будуть створювати труднощі при їх інтеграції в соціальні структури. Психологічна теорія і практика свідчить, що поступово загострюючись і поглиблюючись, стаючи все більш стійкими, соціально-психологічні новоутворення, що несуть негативний відтінок, деформують підрастаючу особистість, ведуть до грубості, жорстокості, наркоманії, проституції, злочинства і ін.

З основною суперечністю пов'язані й інші суперечності: між постійно зростаючими вимогами до соціальної, моральної зрілості, до збагачення і розвитку національної свідомості, творчих здібностей підрастаючого покоління і тенденціями спаду рівня сформованості його моральної, етнічної культури, загальним (поки що низьким) рівнем результативності освітньо-виховної системи в суспільстві; між зростаючими вимогами до активізації професійного, соціального само вираження і наростаючими тенденціями маргіальності, прояву соціального відчуження підлітків; між бажаннями людини та можливостями реалізувати їх; між об'єктивною потребою збагачення виховного потенціалу мікросередовища та сучасних інститутів виховання етноконсолідуючими ознаками, етноспецифічними елементами матеріальної, соціальної і духовної культури та низької ефективності його реалізації, нерозвиненістю механізмів їх взаємодії, невідповідністю методики їх виховної діяльності завданням національного відродження; між різкою актуалізацією значимості суб'єктивного прояву особистості підлітка та домінування об'єктивного статусу школяра у вихованні; між наростаючою потребою підвищення ролі підрастаючих поколінь в демократизації суспільної системи і подекуди традиційним функціонуванням одномірної системи виховання, що репрезентує атрибути тоталітарної суспільної системи. Сучасний етап розвитку нашого суспільства вимагає

актуалізації системи "Діти - суспільство", в той час як традиційна наука і практика абсолютизувала систему "Суспільство - діти".

Соціально-економічні умови життя нашого суспільства самі по собі в незначній мірі впливають на цінність орієнтації школяра. Безпосередній і суттєвіший вплив мають фактори мікросередовища (сім'я, школа, група одноліток), через яке в основному й реалізується вплив на нього суспільства. Мікросередовище саме по собі неоднорідне. Воно може бути базою як соціальної, так і асоціальної поведінки учня. Відхилення впливів елементів мікросередовища таїть в собі зародок конфліктів і загрозу непристосованості індивіда до соціоетнічного середовища.

Характеризуючи відносини між поколіннями з точки зору української етнопсихології, слід зазначити, що в традиції українського народу від старших до молодших передавати свій соціальний, професійний, моральний досвід, виступати в ролі оберегів і носіїв традицій. В.Янів зазначає, що тільки завдяки глибокому відчуттю традиції український народ не перетворився на етнографічну масу. В той же час варто відзначити, що сучасні молоді люди вибірково ставляться до цінностей, які їм передають. Більше того, вони вносять елементи новизни в життя і тим самим збагачують його. Про це свідчить, наприклад, такий факт. З давніх-давен відомо, що характерною, етнопсихічною рисою українського народу є дуже уважливе ставлення до старших, до батьків. Інтровертована по своїй психологічній суті українська душа завжди шукала соціального резонансу, розуміння, співчуття, контакту з найближчими, насамперед, з родиною. Чим більше самотня людина, ізольована від зовнішнього світу, тим більше тепла і любові шукає вона серед своїх близьких (М.Шлемкевич, Б.Цимбалістий, С.Онацький, О.Кульчицький¹).

Характерною особливістю сьогодення є те, що відносини батьків і дітей стали більш гнучкими, рухливими, рівноправними. Більшість молоді і підлітків автономно вирішують свої справи, менше радяться з батьками. Спостерігається суттєва розбіжність в сприйнятті одного покоління іншим: дорослим здається, що молодші недооцінюють їх і переоцінюють себе, а підлітки - навпаки, нарікають на несправедливість і нерозуміння з боку дорослих. В загальному, проглядається така тенденція: чим більше соціально значимих змін відбувається за одиницю часу, тим помітнішими стають розбіжності між поколіннями, тим складнішими стають механізми трансмісії, передачі культури від

¹ Українська душа /За ред. М.Шлемкевича.- Нью-Йорк, 1956.

старших до молодших, тим більш вибірковою, більш селективною є позиція молодших до соціальної і культурної спадщини.

В той же час було б помилкою розглядати старше покоління тільки як носія всього позитивного, а молоде - як негативного. Так само як і неможна розглядати підростаюче покоління тільки в позитивному плані, а старше покоління - в негативному. Вододіл між старим і новим, прогресивним і регресивним слід шукати не між поколіннями, а між передовими і відсталими їх представниками.

Те ж саме можна сказати і про систему традицій. Традиційні взаємовідносини між людьми є найважливішими етнопсихологічними механізмами регуляції спілкування та діяльності в суспільстві. Вони детермінують вироблення системи моральних стосунків, впливів в цілому виховання підростаючої зміни. Однак тут також виникають проблеми. В першу чергу у зв'язку з тим, що дитина, вихована в душі глибокої шани до традицій, певних моральних норм, які деколи пов'язані з досить специфічними культурними умовами, має відносно унікальний і, звідси, соціально обмежений набір стереотипів, ритуалів і уявлень. Попадаючи в інноваційну систему соціалізації, високої виховання, що вимагають високої компетенції до інновацій, високої адаптованості¹, готовності сприймати і засвоювати велику кількість стереотипів і уявлень, які можуть бути і суперечливі в порівнянні з тим, що засвосні раніше, підліток не в змозі все це самостійно осмислити без допомоги інших людей, вчителів в тому числі. Це може призвести до девіантної поведінки школяра і появи досить великої групи делінквентів (підлітків з асоціальною поведінкою). Велику кількість психологічних рис "маргінальної людини" пов'язана, як свідчить практика, з розмитістю і двоякістю норм, стереотипів і уявлень.

Описана вище ситуація (підліток попадає в нову систему соціалізації) може виникнути, наприклад, коли школяр із села попадає в місто, або із одного інституту соціалізації в інший - із сім'ї в школу, із школи в технікум, університет. При всій повсякденній інтенсивності контактів в міських умовах вони, як правило, функціональні, поверхневі, безособисті, транзитивні. Це цілком закономірно в тому плані, що допомагає мешканцю міста уникнути нервових перевантажень, емоційного перенапруження, охороняє від так званого і типового для

міських умов "ефекту вигорання". Для жителя міста випадковий зустрічний - продавець, вчитель і т.п. - не є ні сусідом, ні родичем. Тобто в місті спостерігається відсутність дублювання ролей, яке властиве людському оточенню жителя села і яке робить його поведінку залежною від того, "а що ж люди скажуть". Багатьом мешканцям міста фактично невідоме відчуття "батьківської оселі". Свобода міста обертається майже для кожного підлітка, який потрапив сюди із сільської місцевості, дискомфортом, самотністю¹.

У цієї проблеми є і друга сторона: вихователю потрібно не тільки допомогти жителю села адаптуватися до нових умов, але й мешканцю міста прилучитися до стереотипів, ритуалів, уявлень мешканця. Психолого-педагогічна практика засвідчує, що процес адаптації відбувається з одного і другого боку за рахунок втрат деяких індивідуальних властивостей. Однак це неминуче. Тільки після того наступас етап індивідуалізації, який породжує суперечність між досягненим результатом адаптації і незадоволеною на першому етапі потребою учня в максимальній персоналізації. Саме в цей період відбувається пошук засобів, за допомогою яких школяр може показати свої здібності, свої специфічні властивості. Я.Ярема, В.Янів з приводу актуалізації та індивідуалізації українця зауважують, що пристрасне бажання особистого самовияву українця, яке веде справді до його духовного анархізму, до непідпорядкування волі іншого, не приставить аналогічному бажанню іншого, - воно радше у гармонії з ним", що "українець при своїй інтровертності й утечі від світу має велику здібність соціальної симпатії, спочування з іншими, гуманності", що він "сам себе відчуває в інших і ототожнюється з ними"².

Сучасне життя, з одного боку, надає підлітку свободу для вибору середовища і засобів спілкування, способу і стилю життя, широкого поля діяльності. З другого - процес адаптації і самовизначення, що, як було показано, ускладнився, висуває високі вимоги до рівня самосвідомості і самоконтролю і з боку дорослих, і з боку дітей, робить школяра вразливішим і незахищеним від можливих втрат в його психологічній і етнопсихологічній рівновазі. Почуття невпевненості у значимості своїх вчинків спонукає учня вдаватися до підтримки і допомоги дорослих. Якщо така підтримка є, то підліток веде себе

¹ В.Янів звертає увагу на послаблену в українців здібність адаптації до тих чи інших соціальних явищ, що ускладнює згадану проблему, а звідси актуалізує виховну роботу. : Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1993.- С.90.

² Це тенденція частіше спостерігається у великих містах.: Орбан Л.Э. Становление личности - М., 1992.- С.56-59.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1993.- С.189-190.

впевнено, рішуче. Однак дитина подекуди не заходить допомоги дорослих ні в сім'ї, ні в школі. З приводу цього цікавим є аналіз основних тем бесід при спілкуванні батьків з підлітками. Але попередньо зазначимо, що, по-перше, значна частина школярів взагалі позбавлена можливості поспілкуватися з батьками через зайнятість останніх, а значить, і можливості спільного обговорення тих чи інших тем; по-друге, батьки і діти переважно самостійно переглядають телепередачі, читають книжки, а звідси - спільно їх не обговорюють; по-третє, тривожним є той факт, що в міру поширення вживання алкоголю серед дорослих як форми проведення дозвілля зменшується кількість часу на спілкування з дітьми, тим самим провокуються інші форми відносин, спілкування, діяльності школярів, в тому числі і вживання ними алкоголю, наркотиків. Визначаючи на словах необхідність власної тверезості як обов'язкової умови тверезості дітей, значна частина батьків на практиці не готова сьогодні відмовитися від алкоголю. Біля 70% батьків і 45% мам за їхніми словами, вживають спиртні напої, говорячи, правда, при цьому - "тільки під час свят".

Аналіз основних тем бесід при спілкуванні батьків і дітей показує, що діапазон питань, які цікавлять дорослих, дуже обмежений. Умовно їх можна звести у вісім груп: навчальні справи (перше місце); сімейні проблеми - сходити в магазин, прибрати квартиру, погуляти з меншими братиками і сестричками і т.п. (друге місце). Далі - з великим відривом у відсотках - творчі справи: заняття в музичній школі, театральній студії і т.п. (третє місце); громадські справи (четверте місце); заняття в гуртках, спортивних секціях і т.п. (п'яте місце); справи в гурті одноліток (шосте місце); проблеми професійного самовизначення (сьоме місце); проблеми дружби, сексу, етики, моралі (восьме місце). Виділяються, як бачимо, по своїй інтенсивності бесіди про шкільні проблеми. В той же час теми, які сприяють задоволенню різних духовних, професійних потреб, інтелектуальні, соціально-психологічні запити підлітків залишаються в більшості випадків поза увагою батьків¹.

Саме дефіцитом психологічної і моральної підтримки з боку дорослих пояснюється в більшості "феномен неформалів". Для багатьох школярів неформальне об'єднання стає зоною справжньої активності "полем" самоутвердження і самореалізації, вливанням інститутів

становлення підростаючої особистості. Вчителям потрібно враховувати цей факт у своїй виховній роботі.

Безперечно, вибух активності в неформальних об'єднаннях, угрупованнях, рухах свідчить про ріст і зміни в характері соціальної і моральної активності, спроба підлітків своїми силами, в своїх формах встановити соціально-психологічні і моральні зв'язки передусім з подібними до себе. Підліткові організації та об'єднання, концентруючи своїм простором підлітків у всій їх різноманітності, створюють можливості для диференціації з урахуванням інтересів, захоплень, переконань, традицій, звичаїв, ритуалів тощо. Тут в деякій мірі стихійно, по-справжньому органічно виникають і приживаються моделі активної громадської поведінки. Вони також сприяють подоланню психологічного дискомфорту, поліпшенню соціально-психологічного самопочуття підлітків, вивченню етносу та історії України.

Однак у виховній практиці слід враховувати, в першу чергу, те, що при різноманітності в спрямованості і домінуючих цінностях найбільшою популярністю у школярів сьогодні користуються не політичні, екологічні, історико-національні, гуманістичні, а любительські об'єднання, які часто-густо мають асоціальну спрямованість (хіппі, панки, металісти, рокери, наркомани, проститутки), популярність яких в останній час зростає.

Завершуючи характеристику першого аспекту проблеми етнопсихологічного вивчення школяра (його соціальний статус в суспільстві, засоби життєдіяльності, стосунки з дорослими, інститути і методи виховання), необхідно підкреслити, що до недавнього часу психологи вивчали процеси індивідуального розвитку і становлення особистості учня так, ніби ці процеси відбувалися в незмінному соціальному світі, в той же час, коли історики, соціологи, етнографи досліджували зміни в соціальному світі без урахування зрушень в змісті і структурі життєвого шляху індивіда. Така постановка питання сьогодні є незадовільною: якщо навіть припустити, що психофізіологічні і соціально-моральні особливості сучасних учнів збереглися, що є сумнівним у зв'язку з явищами акселерації, інфантилізму, маргінальності, екологічними катаклізмами, національним відродженням і т.д., то їх реальне якісно-змістовне наповнення в сучасних умовах переходу до нових економічних відносин залишається поки що відкритим. Отже, мова йде про вивчення індивіда, що змінюється у суспільстві, яке також знає змін. Нова методологічна перспектива дозволить вийти із старої

¹ Деркач А.А., Орбан Л.Э. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. - М., 1995, С.89-90.

моделі виховання та навчання і намітити нове коло проблем і питань теорії та практики становлення підростаючого покоління: "Які дії та орієнтації найкраще готують підлітка до життя? Яким чином дорослі, які навчилися або ж не навчилися жити і діяти в одному середовищі, в одній системі, зможуть підготувати своїх дітей до життя та праці за інших умов? Які соціальні та етнопсихологічні умови і фактори полегшать або ж гальмуватимуть процес передачі від одного покоління до іншого набутого соціального досвіду, національної культури, традицій? Чи усвідомлює сучасне покоління дорослих масштаби економічних, соціальних, психологічних змін, що відбуваються, і пов'язані з цим відповідальність і необхідність готувати своїх дітей до життя в світі, який істотно відрізняється від їх власного? Чи готове покоління дорослих здійснювати передачу соціального, національно-культурного і морального досвіду своїм дітям?"

Аналізуючи *другий аспект проблеми* (власне етнопсихологічна культура школяра, його внутрішній світ, спрямованість інтересів, дитяче сприймання дорослого суспільства), потрібно з'ясувати, з яких елементів складається феномен, що іменується етнопсихологічними особливостями учнів?

✓ Передусім відзначимо, що кожне нове покоління людей в будь-якому суспільстві виховується не тільки в соціальних умовах, але й в певному національному середовищі. Тут дитина від народження потрапляє під вплив як економічних, соціальних відносин, так і національно-особових явищ: специфічних моментів способу життя, форм культури і побуту, народних звичаїв і традицій, переймає від дорослих багатство національної мови, відчуття певної симпатії до духовних цінностей свого народу. Все це поступово приводить до формування особливих рис *національної психології*. Отже, національно-психологічні особливості - це реально існуючі в суспільній свідомості соціально-психологічні явища, які виступають як специфічні форми функціонування загальнолюдських властивостей психіки. Своєрідність національної психології виражається не в яких-небудь неповторних психологічних рисах, а в їх неповторному поєднанні, прояві в певних звичаях, історичних традиціях, в діяльності, поведінці, вчинках.

Структура національно-психологічних особливостей складається з декількох сфер: мотиваційної (працездатність, діловитість, обачність, старанність і т.п.); інтелектуально-пізнавальної (своєрідність сприймання і мислення, наявність специфічних пізнавальних та інтелектуальних яко-

стей, ступінь схильності до логіки, широта та глибина абстрагування, швидкість розумових операцій, характер організації розумової діяльності, активність та вибірковість сприйняття, оперативність уявлень і т.п.); емоційної (динаміка протікання почуттів, особливості вираження емоцій та почуттів, і т.п.); вольової (специфіка національної установки на вольову активність, стійкість вольових процесів, тривалість вольових зусиль); комунікативної (характер взаємодії, спілкування та взаємовідносин між людьми, згуртованість та відчуженість).¹

В ході дослідження національно-психологічних особливостей в центрі уваги завжди знаходяться національні установки і стереотипи. У відповідності із традиційними установками свідомість людини настроєна на певну "хвилю" сприймання та осмислення оточуючої дійсності. Національна установка, таким чином, це стан внутрішньої готовності і настроєності особистості чи групи на специфічний для кожної з них прояв почуттів, інтелектуально-пізнавальної активності, динаміки і характеру взаємодії, спілкування і т.п., що відповідає національним традиціям. Національна установка регулює і прогнозує поведінку індивіда, вона виступає як основа нормального функціонування психіки представників тих чи інших національних спільнот.

Національно-психологічні особливості, концентруючи у своєму змісті національну специфіку соціально-психологічних феноменів, мають здатність детермінувати характер функціонування психологічних явищ. Вони також не завжди піддаються безпосередньому впливу об'єктивної дійсності, що робить їх більш консервативними і стійкими. Дослідження етнопсихологічних особливостей передбачає вивчення національної самосвідомості, інтересів і ціннісних орієнтацій, потреб і мотивів, комунікативної діяльності, етнічних стереотипів².

Вивчення та аналіз стану відносин і орієнтацій українських учнів показує, що в світі духовних цінностей сучасних школярів відбулися істотні зміни. Особливо це стосується підлітків і старших школярів Центрального соціально-психологічним новоутворенням, яке характеризує сучасного підлітка, є *феномен особистісного самоутвердження*. Він випливає із самої логіки становлення індивіда суспільства і виступає як рушійною силою, яка стимулює розвиток національної самосвідомості, емоційно-моральної та пізнавальної активності. Серед

Минько В.Г., Деркач А.А. Этнопсихология. Теория и методология.- Ч.1.- М., 1992.- С. 67-69.

Деркач А.А., Крысько В.Г., Саракеев Э.А. Этнопсихология. Принципы и методы этнопсихологического исследования.- Ч.2.- М., 1992.- С.22-32.

інших новоутворень варто відзначити феномен "дорослості", здатність до немотивованого ризику, потреба у неформальному спілкуванні з деферентно значимими особами, ріст значимості національного начала у житті школярів, полівалентність настрою, агресивність, відлюдність, маргінальність.

Часто доводиться чути, що сучасні школярі мало читають. Однак, це тільки на перший погляд. Ми будемо набагато ближче до істини, якщо зізнаємося, що підрастаюче покоління сьогодні читає не більше і не менше, аніж 10-15 років назад. Але те, що воно читає сьогодні інші книжки і по-іншому - факт безперечний. Читацька активність за останні роки не знизилась. Більше того, якраз зараз у життя входить покоління читачів, зокрема, підлітків. Змінюються теми, жанри, кола авторів, мотиви й цілі. Дітей цікавлять: історія України, проблеми підприємництва, дружби, сексу тощо. Молодий читач стає практичнішим у читанні. Зокрема, ділове читання викликане потребами навчання, спілкування, самопізнання, різко розширило свої межі помітно відсунувши читання "для душі".

У підлітковому віці спостерігаються такі значні розбіжності активності дітей, що можна говорити вже про два типи моральної активності. На одному полюсі активності - висока сприйнятливості проблем, що з'являються в державі, велике прагнення до самопізнання та пізнання свого краю, вивчення своєї історії, традицій, культури, вихід на глобальні проблеми, питання "як зробити", "як змінити", гіпотези. Це творчий пізнавальний, проблемний тип активності. В умовах невизначеності, коли завдання не дано в готовому вигляді, такі підлітки самостійно його формулюють, будують здогадки, що ведуть до нових питань, тобто проявляють дослідницьку, творчу поведінку. На іншому полюсі активності - пасивні, недопитливі підлітки, сконцентровані виключно на потребах сьогоdnішнього дня. Спостерігається тенденція до збільшення чисельності пасивних школярів. Вже сьогодні їх в три рази більше, ніж тих, які належать до першої групи.

Як же пояснити байдужість більшої частини школярів (до 70%) у віці від 14 до 16 років до екологічних, соціальних, історико-пізнавальних проблем?

Щоб відповісти на це запитання потрібно повернутися до аналізу типової ситуації спілкування в сім'ї та школі дітей і дорослих, оскільки спілкування є одним із соціально-психологічних факторів, що визначає розвиток дитячої активності.

Що змінилося в житті дитини у зв'язку з її переходом із початкових класів в середні, а потім - в старші? Звичайно, з кожним роком з'являються все нові і нові навчальні предмети, змінюється зміст навчання. Крім того, різні предмети викладають різні вчителі. Кожному з них властивий свій стиль спілкування. В зв'язку з цим мав би змінитися характер діалогів в системі "учитель-учень", спрямованих тепер головним чином на розкриття причин і взаємовідносин явищ, а не на конкретні події, правила, факти. Такий характер діалогів, перевага на уроках питань високого рівня (питання, що вимагають розумової активності учнів - пошуку причин, зв'язків, закономірностей) сприяє прояву у школярів різних позицій, неоднакових поглядів, виникнення дискусій. Однак система спілкування на уроці "питання вчителя - відповідь учня" є поки що переважаючою. Активність школярів у постановці запитань, як і раніше, блокується. Звідси є зрозумілою виконавча поведінка більшості старших підлітків, їх рух до "пасивного" полюса.

До цього треба додати, що індивідуальні відмінності в представленні властивостей нервової системи притаманні не тільки учням, а й їх вихователям - батькам, вчителям. "Швидкому" у своїх вчинках, поведінці, мисленні вихователю важко з дітьми інертними, низькокабильними. На практиці такі вихователі поспішають зробити про повільного підлітка неправильні висновки як про лінивого, неслухняного, нездібного. Так само потрібна витримка і такт повільному вчителю, коли деякі його вихованці виявляють притаманну їм схильність до дуже швидкого реагування, до постійної зміни занять, до підвищеної комунікабельності. Для збереження і розвитку активності підлітків слід повернутися до справжньої діалогічної форми навчання. Це вимагає не тільки майстерності педагога, але й певного перегляду змісту навчальних програм (гострі проблеми підлітків - життя і смерті, загибелі цивілізацій, війни і миру, підприємництва, розуміння і взаєморозуміння, самопізнання - часто повсім не знаходять місця в умовах сучасної системи навчання та виховання). Дуже важливо, щоб у підлітка була можливість стати ініціатором проблемного діалога-дискусії, поставити своє питання-проблему. Широкі можливості для цього відкриває викладання у школі історії України та рідного краю, української літературної спадщини, психології, в тому числі етнічної, бізнесу, маркетингу та менеджменту.

Відзначимо ще одну проблему, яка має своє безпосереднє відношення до причин зниження активності підлітків. Вона - суто соціально-психологічна. Підлітки уникають ставити питання тому, що їх досвід

свідчить, що це заняття не небезпечне. Практика негативного реагування та оцінки (репліки типу "знову ти зі своїми дурними запитаннями") гостро відбивається на дітях. Підлітки в силу своїх психофізичних особливостей надзвичайно чутливі до оцінок дорослих та одноліток. Навіть найневинніше з погляду дорослого висловлення, посмішка можуть стати причиною формування психологічного бар'єру (боїться виглядати смішним і дурним).

У розвитку сфери потреб школяра вивчення характеру орієнтації підлітків на світ дорослих має надзвичайно важливе значення. Почуття дорослості входить в суперечність з реально існуючим статусом школяра в сім'ї та школі, породжує у зв'язку з цим ряд негативних форм самоутвердження. Якщо підліток не в змозі проявити себе і довести оточуючим свою дорослість загальноприйнятими нормами, він прагне зробити це будь-яким шляхом, наслідуючи манери і негативні прояви поведінки: грубість, лихослів'я, вживання алкоголю тощо.

Орієнтація на світ дорослих досить часто розуміється самими дорослими спрощено і зводиться до бажання дитини наслідувати дорослого. Але зовнішнє наслідування - це часткова форма прояву складного психологічного внутрішнього стану підлітка, який прагне утвердити себе в нових економічних, історико-культурних, соціально-психологічних умовах і стосунках. Зустрічаючи не тільки байдужість, а й активну роздратованість дорослих, підлітки змушені розширювати свої зв'язки з ровесниками, як ніколи інтенсивно формуючи свій соціум, жорстокі закони якого часто носять своєрідний протест проти соціуму дорослого. В той же час за зовнішньою картиною домінування стосунків з однолітками криється глибинна психологічна орієнтація сучасного учня на визнання з боку дорослих. В даний період намічається тенденція, з одного боку, поглиблення і посилення потреби старшого школяра в самоактуалізації, самоутвердженні, а з другого боку, - самокритичності, жорстокості, брехливості і т.п. Це та інше спрямоване на вихід в суспільство, одержання його визнання. А суспільство (мається на увазі освітньо-виховна система) не може, не хоче і не знає, як знайти прийнятні форми цього визнання. Продуктивність такого пошуку можлива тільки на основі усвідомлення дорослими потреб і мотивів школярів, вивчення їх психофізіологічних і соціально-психологічних особливостей.

В цілому оцінюючи комунікативно-поведінкову діяльність підлітків, їх інтереси та ціннісні орієнтації, потреби та мотиви,

підначимо, що сьогодні по наростаючій йде процес відчуження міфологізованих цінностей минулого часу і формування якіснооноволеної свідомості. Перевага віддається індивідуальним інтересам (як стати багатим, відомим, здоровим і т.п.), матеріальним потребам (грошам, речам). Підлітки критично ставляться до того, про що говорять дорослі, про що пишуть у пресі, інформується по телебаченню і радіо. Ця особливість потребує від вихователя цілеспрямованої роботи по формуванню об'єктивних оцінок навколишньої дійсності. Сучасні школярі народилися, ростуть і формуються в умовах економічних реформ, соціальної і моральної свободи, інформативного буму, матеріального збагачення одних і збіднення інших, часто-густо вседозволеності, оскільки батьки зайняті тим, що добувають на прожиття. І для них уже в силу цих об'єктивних причин стають характерними високі стандарти споживання, гіпертрофія розважання, орієнтація на гедоністичний спосіб життя. У свідомості значної частини школярів відсутнє уявлення про безпосередню залежність майбутніх життєвих досягнень і успішним навчанням та необхідністю серйозної підготовки до майбутньої професії. Пояснюється це в значній мірі тим, що для сучасного стану суспільства характерне зростання числа людей, зміст життя для яких, використовуючи термінологію Е.Фромма, визначається цінностями "мати", а не цінностями "бути", або "мати, щоб бути".

Належність до певної етнографічної групи, усвідомлення власного "я" в цій групі, розвиток самосвідомості - все це є умовою виникнення стереотипів, тобто відносно стійких уявлень про моральні, інтелектуальні, фізичні якості, які притаманні представникам тієї чи іншої спільноти. Розрізняють аутостереотипи (думки, судження, оцінки, що належать до даного етносу її представників; аутостереотипи, як правило, містять комплекс позитивних оцінок) і гетеростереотипи (сукупність оціночних суджень про інші народи; вони можуть бути як позитивні, так і негативні).

Відсутність цілісної і вільної національної держави через політичні, ідеологічні, соціальні, культурні та інші втручання сусідніх держав сформувала стійкі стереотипи в українській національній свідомості як дорослого населення, так і дитячого. Гетеростереотипи для українців мають здебільшого негативний, саркастичний характер. Ця обставина зміцнює "позитивну" тенденцію аутостереотипів (звідси деяка хвалькуватість у національному характері українців: "Знайте наших!", "Наше тільки добре"), Однак, "психогене-

зис української національної самосвідомості зазнав впливів не лише на ауто-гетеростереотипізацію, а й на самі аутостереотипи (розчленування України територіально між державами формувало особливості сприймання українцями один одного: самі аутостереотипи ділилися на інгрупові і аутогрупові за ідейною спрямованістю)¹.

Сам факт усвідомлення національно-психологічних особливостей своєї групи не містить в собі упередженості проти інших етносів та етнографічних груп. Але так справа триває до тих пір, доки здійснюється констатація цих відмінностей. Проте дуже легко від такої констатації перейти до оцінки іншої групи і тоді можливі викривлення образу. Психологічно при цьому виникає явище етноцентризму, схильності сприймати всі життєві явища з позиції "свого" етносу, що розглядається як еталон. Вихователь повинен знати, що така ситуація виникає передусім при міжетнічному спілкуванні, при міжетнічній взаємодії дітей різних національностей. Дана проблема, зумовлена розширенням міжнародних зв'язків, стає надзвичайно актуальною. Адже українські діти є частими гостями польських, американських, канадських і т.д. дітей, а останні, в свою чергу, стали частіше приїжджати в Україну. В цьому зв'язку важливо усвідомити, що хоч і існує та звана "гіпотеза контакту", згідно якої безпосередня взаємодія при спілкуванні між представниками різних етнічних груп знижує етноцентризм і оціночну стереотипність, а часом і руйнує міжнаціональні стереотипи, далеко не контакти на міжетнічному рівні сприяють поліпшенню відносин. Більше того, напруженість в міжетнічній взаємодії, негативні етнічні установки, інформаційна замкнутість можуть привести до розрізненості, ворожнечі та антагонізму. Ефект негативного, взаємного непорозуміння може бути знятий при дотриманні певних умов організації міжетнічного контакту: визнання безумовної рівності сторін, наявність обстановки відкритості і довіри, повага до традиційних норм, цінностей, правил поведінки, способу життя і т.д.

Етнопсихологічний аналіз - це, насправді, звичайний психологічний аналіз, але тільки не абстрактної людини, в абстрактному суспільстві, а конкретних людей в конкретному суспільстві, специфічному етнічному відношенні. В зв'язку з цим великий інтерес виявляють вчителі до комплексу проблем, пов'язаних з впливом традиційних

¹ Гретченко М.Б. Егрегорний психозахист особистості українців // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994р.). В 2-х т.- Т.1.- К., 1994. - С.38.

етнокультурних норм і цінностей на спілкування і взаємодію людей - близьких і далеких, рівних, і тих, які мають різний статус, різної статі та віку. Знання етнопсихологічних особливостей свого народу, а також інших народів, їх мови, традицій, звичаїв сприяє адаптації в іноетнічному середовищі, допомагає знаходженню ефективних шляхів розв'язання міжетнічних конфліктів, виявленню джерел росту національної самосвідомості, розвитку контактів.

Ефективність, результативність міжетнічної взаємодії нерідко стають менш відчутними в силу ряду розбіжностей у вербальній і невербальній комунікації. Часом люди, що розмовляють однією мовою, але належать до різних культур, неправильно тлумачать почуття, наміри і мотиви партнерів по спілкуванню. Причини можуть бути найрізноманітнішими: теми і тембр мови, контакт очима, надмірна емоційність або ж відсутність будь-яких емоцій, організація простору і часу спілкування. На перший погляд може здатися, що жести, міміка, пантоміміка не являють собою великої цінності в міжетнічному спілкуванні. Головне - домовитися із зарубіжними колегами.

Це помилкова думка. Невербальна комунікація може мати досить відчутний вплив на спілкування, а її знання допоможе вихователю запобігти виникненню можливих незручних ситуацій.

Для прикладу розглянемо відмінність в інтерпритації різними національними культурами особистої просторової території людини та її вплив на взаємодію і спілкування в зв'язку з тим, що вона неоднакова у різних народів. Мовиться, в першу чергу, про відстань, на якій люди розмовляють один з одним, про чітко визначений повітряний простір навколо тіла людини, про те, як люди, що належать до різних етносів, реагують на спроби порушити цей вид території. Особиста просторова територія людини, яка проживає в Північній Америці, Англії, Австралії, Європі в принципі однакова. Її можна поділити на чотири просторові зони¹: інтимна (від 15 до 46 см), особиста (від 46 до 1,2 м), соціальна (від 1,2 до 3,6 м), громадська (більше 3,6 м). Вторгнення сторонньої людини в інтимну зону викликає в середині організму різноманітні фізіологічні реакції і зміни: прискорюється пульс, здійснюється викид адреналіну в кров і т.п., що викликає стан бойової готовності, захисну реакцію організму. У багатьох європейських народів та японців, особливо тих, які проживають в містах на більш компактній території, інтимна зона складає 23-25 см, а в деяких ще менше. Саме тому датчани при розмові

¹ Пил А. Язык телодвижений. Пер. с англ.- Новгород, 1992.- С.33-50.

підходять ближче один до одного, ніж американці або українці, вони почувають себе впевнено на відстані 25 см, навіть не підозрюючи в цей час, що втручаються в інтимну зону співрозмовника, зменшуючи тим самим прийнятну дистанцію, що може бути витлумачено американцями як порушення "суверенітету", надлишкова фамільярність.

Досить суттєвим при міжетнічному спілкуванні є врахування у виховній роботі фактору "тип культури". Розрізняють культури, в яких вимовлені слова сприймаються майже буквально, в них практично немає скритого змісту - це культури з низьким рівнем контексту. До них, наприклад, належать американська, німецька культури. Російська, японська, українська, французька культури відрізняються високим рівнем контексту: зміст сказаного тут може змінюватись до протилежного.

В цілому, підводячи підсумки, підкреслимо, що значення етно-психологічних факторів в регуляції поведінки та діяльності всередині однієї етнічної групи, а також міжнаціональних зв'язків буде постійно рости. Все це загострює проблеми ефективності виховної роботи. Постає питання: "Які ідеали необхідно презентувати підростаючій особистості?" Історія показує, що усі могутні нації, які існували в минулому чи існують тепер, мали або мають ідеал, глибоко вкорінений в душі людей. В міру того, як національний ідеал втрачає здатність полонити людські душі, нації втрачають свою могутність. Національний виховний ідеал впливає з народних вірувань, звичаїв, традицій, з конкретних ціннісних орієнтацій і потреб. Він не повинен заперечувати загальнолюдських цінностей (чесність, порядність, любов до Батьківщини, почуття любові до людей, повага до старших і т.д.). Апробуючи, підтверджуючи, поглинаючи загальновизнані цінності, національний виховний ідеал доповнює їх тими рисами, які спеціально відповідають духовності українського народу.

Вітчизняна педагогічна практика повинна розглядати і вирішувати проблеми національного виховання не абстрактної особистості, яка знаходиться поза часом і простором, а людини, що діє і розвивається в певному етнічному середовищі і на конкретному етапі розвитку суспільства. А це означає, що при вихованні національного ідеалу недопустиме ігнорування і замовчування національно-специфічного в житті українців.

Формування виховного національного ідеалу повинно враховувати сучасні тенденції розвитку і становлення українських школярів, динаміку їх ціннісних орієнтацій, потреб і мотивів, звертаючи особливу

увагу на негативні прояви поведінки дітей. Тут не можна не згадати імені В.Яніва який пише, "що питання виправлення має йти ... по лінії скріплення дисципліни, розбудження бажання самопідпорядкуватися, визнавати іншу індивідуальність, цінити чужу заслугу. Це можна досягнути не обмежуванням себе самого і наставляванням себе на дію, яка має бути закінчена ефектом, виразним результатом, що дає задоволення успіху і послідовно послаблює комплекс меншевартості та зріджує віру в себе, степенуючи автоматично, ще більше нашу особисту діяльність, активність" ¹.

При накресленні виховного ідеалу потрібно враховувати, що виховний ефект виникає тільки через ефект психологічний, під впливом психічних станів, переживань, волевого напруження. Зовнішній вплив сприймається і засвоюється особистістю завдяки складній системі суб'єктивних механізмів її психічної діяльності. Саме тому будь-який метод виховання повинен бути психологічно проникливим, таким, який одночасно спирається на різні сфери особистості.

Щоб досягти успіхів у вихованні національного ідеалу, вихователю потрібно бути самому готовому до нових умов педагогічної практики. Психологічними передумовами успішного вирішення виховних завдань можуть бути: структура знань вихователя, що включає психолого-педагогічні та загальнокультурні знання, знання національно-психологічних особливостей вихованців; структура вмінь вихователя, що включає діагностичний, прогностичний і моделюючий компоненти, високу комунікативну культуру, вміння відчувати емоційно-психологічний стан партнера по спілкуванню, долати психологічні бар'єри, розв'язувати конфліктні ситуації; стимули і мотиви діяльності (позитивне ставлення до даного виду діяльності, професійні установки, інтереси, бажання займатися цим видом діяльності); особистісні якості вихователя (самоконтроль, самовладання, рішучість, ініціативність і т.д.); знання своїх сильних і недоліків власної діяльності і особистості, вміння оцінювати свої власні педагогічні можливості. Інакше кажучи, вихователь повинен мати стійкі уявлення про національну психологію школярів; застосовувати форми й методи впливу, виходячи із ситуації; здійснювати суворий контроль за своїми власними діями і ефектом, який вони мають на вихованців.

¹ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології.- Мюнхен, 1993.- С.215.

РОЗДІЛ II

Теоретико-методологічні засади використання народознавства у вихованні школярів

1. Народознавство в педагогічному процесі школи

Перед тим, як розглянути місце та функції народознавства у системі виховної роботи школи, уточнимо зміст деяких понять, що мають відношення до проблеми його використання у педагогічному процесі школи.

Найперше з цих уточнень стосується поняття "народознавство" яким називають одну з галузей історичної науки, що займається вивченням походження народів (етносів), процесу їх розвитку особливостей традиційного побуту, матеріальної і духовної культури"¹

Типовою і досить поширеною у педагогічній теорії та практиці помилкою є те, що значна частина науковців і практиків, які є авторами навчальних книг для учнів і посібників для вчителів, безпідставно *утотожують народознавство* (етнографію, етнологію і т.п.) як науку *відповідним навчальним предметом*, розробка змісту та методика використання у навчально-виховній роботі якого потребують ще чимало зусиль і праці професійних етнографів, педагогів, психологів, представників інших галузей знань.

Безумовно, *наукове та навчальне* (чи педагогічне) *народознавство* у своєму змісті, складі та структурі мають чимало спільного, спочатку перше з них складає науково-інформаційну базу другого. Але це не достатніх підстав для їх утотоження. Так само, як немає жодних підстав для утотоження таких наук, як математика, фізика, хімія, біологія з відповідними шкільними курсами. Будь-який навчальний предмет є лише своєрідним *аналогом відповідної галузі наукових чи інших знань* його педагогічною моделлю, що синтезує в собі найістотніші ознаки цієї науки, яку вона ідентифікує (її найголовніші факти, положення, поняття, закони, гіпотези, теорії тощо). А найголовніше - це те, що *навчальний предмет* завжди підпорядкований виключно педагогічній

¹ Українське народознавство / За ред. д-ра іст. наук П.С.Павлюка, канд. іст. наук Г.Й.Гориня, д-ра філол. наук Р.Ф.Кирчіва.- Львів, 1994.- С.13.

цілям. Тому розробка його змісту повинна ґрунтуватися не тільки на здобутках відповідної галузі наукових, техніко-технологічних, художньо-літературних чи мистецьких знань, але й на певній системі принципів і вимог, вироблених психолого-педагогічною наукою в цілому, теоріями змісту освіти та виховання, зокрема.¹

Той факт, що до створення навчально-методичної літератури з народознавства останнім часом активно включаються професійні вчені-етнографи, є загалом, прогресивним явищем у розвитку педагогічної науки і заслуговує всіякого схвалення. В цьому ми вбачаємо важливу умову *реалізації принципу науковості* у розробці змісту освіти та виховання, а також *посилення зв'язків вітчизняної педагогічної науки з народознавством* в цілому та з *українською етнопедагогікою, зокрема.*

Але з іншого боку, професійні вчені-етнографи, які створюють навчальну літературу з народознавства для учнів і вчителів, не завжди можуть в належній мірі враховувати вимоги психолого-педагогічної науки. Зокрема, далеко не завжди враховуються вікові, пізнавальні та інші особливості читачів, яким ця література адресується. Тому не дивно, що дуже часто у колі читачів, на яких орієнтуються автори навчальних книг з народознавства, стоять поруч учні, студенти, вчителі, університетські професори, хоч рівень їх підготовки до оволодіння змістом того чи іншого посібника далеко не однаковий.

Враховуючи це, підкреслимо, що у подальшому викладі під народознавством ми будемо розуміти виключно *навчальне народознавство*, підпорядковане цілком визначеним педагогічним цілям і завданням, які викладені у нормативних освітянських документах.² А оскільки предметом нашого аналізу є *проблема виховання учнів загальноосвітньої школи*, то відповідну галузь навчального (педагогічного) народознавства ми будемо називати *шкільним*.

Місце шкільного народознавства, як і масштаби його використання, залежить від того, яку роль у педагогічному процесі йому відводять.

У сучасній шкільній практиці народознавство наймасштабніше використовують в ролі *предмета вивчення*, тобто *навчального предмета*, який у більшості випадків вивчається в усіх класах за спеціально розробленими навчальними програмами.

¹ Авторський варіант педагогічної моделі шкільного народознавства, висвітлений у книзі: Р.Л.Скульський, М.Г.Стельмахович. Методика викладання народознавства в школі.- Івано-Франківськ, 1995.-С.18-42.

² Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.

Крім цього, елементи народознавства є предметом вивчення у процесі викладання інших навчальних дисциплін (фізики, хімії, біології, літератури).¹

З позицій вирішення проблеми виховання школярів неоцініме значення вивчення шкільного народознавства полягає в тому, що при належній організації навчального процесу воно дає змогу реалізувати не тільки функцію оволодіння знаннями, уміннями та навичками, але й пов'язані з нею функції виховання та розвитку учнів.

Питання про виховні функції процесу вивчення народознавства висвітлені далі.

Народознавство в школі може використовуватися в ролі об'єкта дослідження. При цьому функції дослідників виконують не тільки вчителі, але й учні. В цьому разі навчальна діяльність учнів досягає рівня творчості. І в цьому запорука її ефективного виховного впливу на школярів.

Шкільне народознавство чи окремі його елементи можуть виконувати роль предмета практичного використання. Так, наприклад, знання про прикмети, пов'язані із змінами погоди, поруч з іншими сучасними засобами можуть широко використовуватися в процесі її прогнозування.

Предметом практичного використання є також техніко-технологічні знання, уміння та навички, якими учні оволодівають в процесі поглибленого вивчення окремих розділів народознавства, зокрема, тих, котрі пов'язані з народними ремеслами та художніми промислами (плетіння, вишивання, ткацтво, художня обробка дерева, металу, шкіри, каменю тощо).

Нарешті, шкільне народознавство може використовуватися в ролі специфічного засобу виховання.

Високо оцінюючи виховні можливості шкільного народознавства, автор не розділяє думки про те, що воно здатне замінити виховну систему школи. Виховання - надзвичайно масштабний і складний процес. Тому немає жодних підстав зводити його до одного лише шкільного народознавства, в якій ролі не використовувалось би воно у педагогічному процесі.

¹ Різні варіанти вивчення народознавства висвітлені у посібнику: Р.П.Скульський, М.Г.Стельмахович. Методика викладання народознавства в школі.- Івано-Франківськ, 1995.- С. 48-61.

А між тим "підміна" всієї виховної роботи так званими "народознавчими засобами" для деякої частини загальноосвітніх шкіл стало типовим явищем.

Як було зазначено вище, наукове народознавство - це галузь історичної науки. А історія, як відомо, вивчає минуле, в кращому випадку сучасне.

В той же час виховання учнівської молоді не може бути ефективним без її орієнтації на майбутнє. Наш юний сучасник прагне до того, щоб "заглянути у завтрашній день". Його цікавлять сучасні інформаційні системи, засоби зв'язку та переміщення, електронно-обчислювальна техніка, комп'ютери, найновіші технології та багато інших речей, що не є предметом народознавства. Вже з цієї лише однієї причини (а їх багато) немає жодних підстав зводити виховання до оволодіння народознавством.

Підсумовуючи викладене, приходимо до висновку, що шкільне народознавство може використовуватися в ролі предмета вивчення, об'єкта дослідження, предмета практичного застосування та засобу виховання. Його виховний вплив на школяра у кожному випадку зумовлюється багатьма чинниками, головний із яких автор вбачає у ставленні учня до цього предмету (його вивчення, дослідження, застосування тощо). А це в свою чергу залежить від того, який особисто ціннісний смисл має для школяра ця галузь знань.

З огляду на можливі виховні впливи на учнів, шкільне народознавство вигідно відрізняється від інших навчальних предметів такими особливостями.

1. Українське народознавство синтезує в собі надзвичайно об'ємну систему знань про найрізноманітніші за своєю природою елементи соціально-культурного досвіду. До нього входять знання про походження українського народу, його етнічні території, світоглядні уявлення, релігію, звичаї, обряди, сімейний та громадський побут, господарсько-виробничу діяльність, ремесла, промисли, транспорт, архітектуру, їжу, вбрання, усну народну творчість тощо. У певному розумінні народознавство є поліпредметною галуззю знань, бо предметом його вивчення може бути будь-який з перелічених вище елементів національної культури.

Це дає підставу вважати, що в межах народознавства, кожен учень має можливість виявити привабливий для себе і цікавий елемент соціально-культурного досвіду та оволодівати відповідними знаннями.

Завдяки змістовній неоднорідності народознавчої інформації використання у педагогічному процесі школи в останні роки стало масовим явищем. Наймасштабніше воно використовується у *навчальному процесі*. А оскільки навчання реалізує не тільки функцію оволодіння знаннями, але й *виховання та розвитку учнів*, то його вивчення служить ефективним засобом виховання. Отже, народознавство як навчальний предмет таїть у собі величезний виховний потенціал.

2. Вихованість людини проявляється у властивій їй системі емоційно-ціннісних орієнтацій, у її ставленні до оточуючої дійсності та поведінці в широкому психологічному значенні цього слова.

Виховання не зводиться до оволодіння знаннями. Проте останнє є необхідною умовою оволодіння духовно-моральними цінностями. Адже для того, щоб прийняти той або інший стиль моральної поведінки, людина мусить знати її принципи, прийняті в суспільстві норми та правила. А для цього необхідне володіння певними моральними уявленнями, поняттями, категоріями, через які ці норми та правила виражаються. Знання, виражені через конкретні факти, поняття, правила, ідеї, гіпотези, теорії і т.п. складають те підґрунтя, на якому за сприятливих умов формується переконання, що в кінцевому результаті зумовлюють характер поведінки людини у різних життєвих ситуаціях. Від знань до переконань, а від них до практичних дій (поведінки) - така логіка процесу виховання.

З огляду на це поділ педагогічного процесу на *навчання та виховання* є цілком умовний, бо вони органічно поєднані між собою, тобто один без одного просто не існують. Тому не випадково у Державній національній програмі "Освіта" зазначено, що "національне виховання є органічним компонентом освіти", головний шлях до якої пролягає через організоване навчання.¹

З позицій формування у дітей, підлітків та юнацтва моральних уявлень, понять, принципів і правил поведінки неocenіме значення народознавства полягає в тому, що воно здійснюється найдоступнішими засобами та методами.

В їх ролі українська народна педагогіка радить використовувати казки, оповідання, прислів'я, поговірки та інші фольклорні твори, які завжди були й надалі залишаються привабливими для дітей. На відміну від науки (наприклад, філософської), яка прагне дати визначення моральних понять, або принаймні їх тлумачення, народознавство

найскладніші моральні категорії виражає доступними дітям фактами, художніми засобами тощо. Завдяки цьому вони стають простими і доступними для засвоєння і, як правило, цікавими. В цьому також одна з особливостей шкільного народознавства.

3. Народознавство синтезує в собі різноманітні знання: наукові, технічні, технологічні, художньо-літературні, мистецькі та інші. Завдяки її змістовній неоднорідності вивчення кожного розділу шкільного народознавства має свої специфічні особливості. Якщо, наприклад, знання про світоглядні уявлення українців за своїм змістом нагадують філософські знання, а відомості про походження українського народу - історичні знання, то інформація про народні ремесла і промисли за своїм змістом близька до техніко-технологічних знань. Тому використання народознавства у навчально-виховному процесі потребує *спеціальної педагогіки*, яка поєднує в собі не тільки елементи *методики викладання різних навчальних предметів* (історії, біології, трудового навчання тощо), але й елементи *методики виховання*.

4. Незважаючи на те, що шкільне народознавство ідентифікує *одну із галузей історичної науки*, цей навчальний предмет приваблює учнів своїм *практицизмом*. Його вивчення не обмежується актуалізацією навчально-пізнавальної діяльності учнів, але й *прикладної*. Завдяки цьому учні оволодівають не тільки знаннями, але й *практичними вміннями та навичками*. Так, наприклад, поглиблене вивчення народних ремесел і промислів (ткацтва, килимарства, в'язання, художньої обробки дерева, шкіри, металу тощо) переслідує не тільки оволодіння знаннями історичного змісту, але й *відповідними техніками і технологіями* (плетіння, в'язання і т.п.). І в цьому - одна із привабливих сторін шкільного народознавства.

5. Як було зазначено вище, народознавство в цілому та окремі його розділи можуть бути не тільки *предметом вивчення*, але й *дослідження*. Учні спроможні записувати народні пісні, легенди, перекази, оповідання тощо. Вони можуть стати активними збирачами різноманітного *етнографічного* матеріалу. У такого роду діяльності учнів застосовують *пошукові і частково-пошукові* методи, що сприяє активізації їх творчості.

Специфічна особливість творчої діяльності полягає у тому, що вона, як ніщо інше, здатна захоплювати людину, активізувати її волю та інтелектуальні зусилля. Тому творчість в будь-якій галузі знань чи

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна ХХІ століття.- К., 1994.- С.15.

сфері практичної діяльності небезпідставно вважають одним із найдієвіших чинників виховання школярів.

Шкільне народознавство, охоплюючи найрізноманітніші сфери національної народної культури, володіє необмеженими можливостями щодо розвитку творчості учнів (технічної, художньої та ін.). У теперішній школі ці можливості широко використовують для організації творчих об'єднань учнів за інтересами, що функціонують у позаурочний час.

Поширеними напрямками організації такої роботи є участь учнів у дослідженнях етнографічного характеру (збір, запис і наступна систематизація етнографічних матеріалів: казок, пісень, оповідань, поговірок, загадок тощо), у посильній господарській діяльності (на городі, в саді і т.п.), в гуртках художньої самодіяльності, фольклорних ансамблях, наукової, технічної творчості, декоративно-прикладного мистецтва та ін. Величезний творчий та виховний потенціал - ще одна особливість шкільного народознавства.

6. Нарешті, народознавство належить до таких галузей знань, з якими здебільшого досить добре обізнані батьки учнів. Це, передовсім, стосується звичаїв, обрядів, а також досвіду народної педагогіки. Завдяки цьому заняття народознавством у школі є важливою передумовою організації творчої співпраці педагогів з батьківською громадськістю у вихованні дітей, активної участі батьків у навчально-виховній роботі з дітьми.

Ці та інші особливості значною мірою зумовлюють виховні можливості шкільного народознавства, висвітлення яких здійснено у наступному параграфі.

2. Виховні можливості шкільного народознавства

Щоб об'єктивно оцінити виховні можливості шкільного народознавства, необхідно вдатися до аналізу змісту діяльності учнів, що актуалізується в процесі його використання в ролі предмета вивчення дослідження, застосування на практиці тощо.

Найефективнішими засобами виховання завжди були й надалі залишаються *внутрішньо умотивована громадсько-корисна та особисто-вартісна діяльність людини, її зацікавлене спілкування*, незалежно від того, в якій формі воно реалізовується.

Спілкування не зводиться до обміну інформацією між людьми, хоч останній посідає в ньому чільне місце. До спілкування людини ми відносимо будь-які процеси, що забезпечують їй оволодіння новою інформацією про предмети та явища оточуючого світу.

В ролі засобів спілкування можуть бути використані *найрізноманітніші джерела інформації*. Серед них: натуральні природні об'єкти, явища чи процеси, що є предметами пізнання, творчого перетворення людини, їх описи, моделі, зображення - словом, все те, що дає їй змогу збагатити власні уявлення про довкілля.

Заняття народознавством, незалежно від того, в якій ролі воно використовується в школі, *забезпечує оволодіння найрізноманітнішими змістом знаннями* про соціально-культурний досвід українського народу, його матеріальну і духовну культуру.

Розробка та вивчення цього компонента народознавства потребує ретельного аналізу змісту відповідних розділів шкільних початкових курсів з історії України та географії з тим, щоб запобігти зайвому дублюванню однієї і тієї ж інформації в межах різних початкових предметів і забезпечити їх доцільне взаємодоповнення.

Вагомий пласт національної культури ідентифікується шкільним народознавством через знання *історико-географічного змісту*. Вони стосуються таких питань, як походження українського народу та його етнічна територія.

При дотриманні цих вимог оволодіння етнографічними знаннями дає змогу сформувати у свідомості учнів уявлення про їх етнічні корені, про боротьбу українського народу з іноземними поневолюниками, про його споконвічні прагнення побудувати суверенну державу. Оволодіння такими знаннями є важливою умовою формування у молоді історичної пам'яті, національної свідомості, патріотизму, громадянської культури тощо.

Вивчення матеріалу історичного змісту потребує пошуку таких педагогічних засобів, які дають змогу проникнутись подіями, що давно минули, переміститися у просторі і часі в глибоку буремність. Тому в процесі вивчення з учнями цього елемента народознавства педагоги вдаються до широкого використання історичних літературних творів, фольклору, кінофільмів, матеріалів археологічних, історико-краєзнавчих музеїв, вивчення історичних пам'яток тощо. Це забезпечує активне спілкування учнів і має величезне значення для формування та розвитку їх мовної культури.

Вагомий пласт національної культури складають продукти словесної народної творчості: казки, легенди, оповідання, пісні, приповідки, поговорки тощо.

Особливий інтерес проявляють учні до *народних казок*. Вони є незмінним засобом формування у дітей, передовсім, у молодших школярів моральних уявлень, понять, принципів і правил поведінки, бо кожна казка в тій чи іншій формі розкриває єдність і боротьбу добра і зла, показує взірці гідної та недопустимої поведінки її героїв.

Те саме можна сказати про народні оповідання, билини тощо, що служать ефективним засобом духовно-морального виховання школярів.

Важливий розділ народознавства складає *народне мистецтво* (образотворче, пісенне, танцювальне, декоративно-прикладне та ін.).

В останні декілька років воно стало предметом відродження та широкого використання в системі естетичного виховання школярів.

Проте, незважаючи на широке розгортання гуртків художньої самодіяльності, мистецьких студій, шкіл та інших об'єднань виховних можливостей народного мистецтва використовуються далеко не в повній мірі. Проблемним залишається питання про співвідношення традиційного народного мистецтва та сучасного сценічного, зокрема, естрадного мистецтва. Так само гострою залишається проблема формування та розвитку національного художнього мислення школярів, часто некритичного захоплення молоді іноземним пісенним і танцювальним мистецтвом. Отже, педагогіці народознавства належить ще дослідити проблеми використання народного мистецтва в художньо-естетичному вихованні школярів.

Як зазначалося вище, заняття народознавством *не обмежується одним лише оволодінням знаннями*, що модифікують той чи інший пласт національної культури. Воно передбачає також активну участь школярів у різних діяннях духовного життя та посильній виробничо-трудовій діяльності. Насамперед йдеться про участь учнів у підготовці та проведенні державних і традиційних народних свят, обрядів, дотримання ними національних народних звичаїв.

Значну частину учнів приваблює не стільки інтелектуальна праця, скільки фізична, передусім та, що поєднується з художньою творчістю (наприклад, з художньою обробкою дерева, металу, шкіри та інших природних матеріалів), а також *дослідницька діяльність у галузі сагівництва, городництва, лісництва* та інших сфер. І в цьому

важлива передумова їх залучення до різних видів творчої праці, яка служить дієвим засобом формування та розвитку господарсько-трудової культури школярів.

А взагалі, коли уважно вивчити систему виховних завдань, викладених у Державній національній програмі "Освіта", та оцінити можливості народознавства, то ми побачимо, що практично не існує таких виховних завдань, яких не можна було б до певної міри розв'язувати засобами народознавства.

Проте, як зазначалося вище, немає жодних підстав зводити всю систему виховної роботи школи до одних лише занять народознавства. А коли вже й відводити йому провідне місце в системі виховних заходів, то потрібно подбати про те, щоб його зміст не обмежувався одними лише загальними відомостями історичного характеру, а містив у собі інформацію про сучасні та майбутні технології, тенденції розвитку економіки, науки, техніки, мистецтва, - словом, всього, що складає соціально-культурний досвід українського народу.

3. Педагогічні умови та принципи ефективного використання народознавства у виховній роботі школи*

Одним із вагомих чинників використання народознавства у педагогічному процесі школи були величезні сподівання вчителів, вихователів, керівників шкіл та інших працівників освіти на високі результати навчально-виховної роботи. Чимало освітян розраховували на те, що засобами народознавства вдасться досить швидко домогтися помітних позитивних результатів у навчанні та вихованні школярів.

Проте чуда не трапилось. Народознавство, як і слід було очікувати, не стало панацеєю від усіх бід у теперішньому вихованні учнівської молоді. А коли зважити на те, що у багатьох випадках його використання беззастережно здійснювалось освітянами на ґрунті повного нехтування здобутками психолого-педагогічної науки і навчально-виховної практики, то можна зрозуміти, чому замість

* В цьому параграфі використано статті: 1. Р.Скульський. Теоретико-методологічні засади ефективного використання українського народознавства у школі // Обрії, 1995.- №1.- С.3-4. 2. Р.Скульський, М.Стельматович. Концепція українського національного виховання учнів загальноосвітньої школи в умовах Прикарпаття // Інформаційний бюлетень управління освіти.- Івано-Франківськ, 1995.- №8 (серпень).- С.12-23.

очікуваних позитивних результатів, передусім у вихованні школярів, ми зустрічаємось з фактами ще більшого, ніж раніше, спалаху в молодіжному середовищі різних асоціальних явищ (наркоманія, злодійство, шахрайство, пияцтво та ін.). І в цьому - одна з найвагоміших причин розчарувань деякої частини освітян щодо педагогічних можливостей шкільного народознавства, байдужого чи навіть вкрай нігілістичного ставлення до нього.

Тепер, коли загальне захоплення шкільним народознавством дещо спало, за ставленням до нього педагогів можна умовно поділити на три групи: "прихильників", "противників" і "нейтральних". У кожній з них є своя позиція і відповідна оцінка педагогічних можливостей народознавства. Але дискусії з проблем навчання та виховання учнів засобами народознавства, як правило, недостатньо аргументовані. Тому конче потрібні ґрунтовні наукові дослідження, спрямовані на розробку змісту цієї галузі знань, вивчення педагогічних умов, методів і форм їх ефективного використання у навчально-виховній роботі.

Разом з цим потребує ретельного вивчення та ґрунтовного аналізу теперішня практика використання шкільного народознавства, подальше нагромадження позитивного досвіду.

Для здійснення таких досліджень необхідно мати надійні теоретико-методологічні орієнтири, тобто такі положення, які варто враховувати в процесі дослідження проблеми використання народознавства у вихованні учнів. Розкриємо деякі з них.

Перше. У шкільному народознавстві приховані величезні виховні можливості, бо воно охоплює практично всі пласти національної та світової культури. Для освітян особливо цікавими та корисними є *ідеї української народної педагогіки*. Вона є своєрідною філософією виховання дітей, передусім у сім'ї.

Здійснюючи пошук шляхів її використання в сучасних умовах, не можна забувати, що в останні сім десятиліть народна педагогіка перебувала у стані занепаду, бо вона була витіснена офіційною педагогічною наукою. На словах визнавалось значення сімейного виховання дітей і навіть ставилось питання про спільну діяльність школи, сім'ї та громадськості у вихованні дітей. Але провідне місце у цій діяльності відводилось школі як провідному соціальному інституту, що здійснює виховання.

Між тим, виховні ідеали школи та сім'ї дуже не співпадали. Тому у вихованні часто спостерігалось роздвоєння, коли батьки давали

дитині одні життєві орієнтири, а школа - інші. Це породжувало ту прірву між сімейним і шкільним вихованням, яку тепер належить поступово долати.

В силу того, що школа тривалий час брала на себе "провідну роль" у вихованні дітей, батькам залишалась другорядна. Останні змалечку віддавали дитину до школи з усвідомленням того, що там її будуть навчати і виховувати. За таких умов вплив на дітей з боку батьків був істотно послаблений. Це призвело й до загального спаду педагогічної культури батьків. Теперішні батьки володіють ідеями та вихованим досвідом народної педагогіки значно менше, ніж їх батьки, діди, прадіди і т.д. Отже, об'єктивно визріла проблема відродження української народної педагогічної культури з урахуванням тих змін, що мають місце у сучасній сім'ї порівняно з колишньою. А зміни ці істотні. Вони горкнулися кількісного складу сім'ї, її господарства, форм власності, господарських та інших функцій, взаємин між її членами тощо.

Крім цього, народна педагогіка як система ідей та певний досвід має обмежену сферу застосування. Вона охоплює, головним чином, *сімейне виховання*. Але вона не займається (та й не могла займатися) "педагогічними технологіями" навчання та виховання дітей у школі чи в інших навчальних закладах (вузах, коледжах, технікумах і т.п.). А значить немає жодних підстав протиставляти народну педагогіку науковій. Скоріше навпаки. Необхідно шукати шляхи їх взаємного збагачення. /

Друге. Величезний виховний потенціал шкільного народознавства полягає в тому, що воно охоплює всі пласти людської культури. А найефективнішими виховними засобами для кожної окремо взятої людини є ті елементи культури, які приваблюють її, які вона прагне пізнати, розвинути, збагатити.

Враховуючи це, у структурі соціально-культурного досвіду кожної людини можна випукати такі його елементи, якими можна захопити учнів. Інакше кажучи, великий виховний потенціал шкільного народознавства зумовлюється його поліваріантним змістом. І цю його особливість необхідно використати таким чином, щоб кожен учень знайшов у народознавстві те, що його захоплює.

Третє. Визнаючи величезні виховні можливості шкільного народознавства, немає жодних підстав протиставляти його іншим навчальним предметам. На жаль, у практиці спостерігаються факти такого протиставлення.

Між тим, система навчальних предметів, що вивчаються в школі, як і шкільне народознавство, є педагогічною моделлю соціально-культурного досвіду. Але кожен з них відображає цей досвід з певної сторони. В силу цього є всі підстави розглядати народознавство як своєрідне доповнення до тієї частки змісту шкільної освіти, яке репрезентується через традиційну систему навчальних предметів. А це означає, що необхідною умовою ефективного використання народознавства є його органічний зв'язок із змістом інших навчальних предметів.

Четверте. Як зазначалося вище, зміст шкільного народознавства відрізняється від інших навчальних предметів величезною варіативністю. Це означає, що він може бути представлений найрізноманітнішими елементами національної та світової культури. До того ж у процесі його розробки максимально враховують особливості етнічного розвитку кожного регіону. Беручи це до уваги, вчитель чи вихователь завжди у більшій чи меншій мірі виконує функцію творця змісту шкільного народознавства в цілому чи окремої його частини.

Між тим, вивчення цього предмету не зводиться до однієї лише навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на оволодіння певними готовими знаннями. Воно передбачає також й опанування відповідним досвідом практичної, в тому числі творчої діяльності, певними вміннями та навичками. Одним із предметів такої діяльності може бути зміст освіти народознавства або окремих його елементів. Отже, необхідною умовою ефективного використання народознавства у навчально-виховній роботі школи є організація творчої діяльності учнів.

П'яте. Найнебезпечнішим явищем, що має місце у вивченні шкільного народознавства, є формалізм у знаннях учнів. Його причини частково криються в дуже поширеній тепер практиці використання так званих "сценаріїв" виховних заходів. Єдина їх перевага над іншими способами та засобами використання народознавства в педагогічному процесі полягає в тому, що воно практично не потребує підготовки вчителів, бо його функції в таких умовах зводяться до "розподілу ролей" між учнями. А далі йде їх заучування виконавцями цих ролей з наступною репродукцією на сцені або у звичайних буденних умовах. При цьому часто підготовка до такого заходу зводиться виключно до механічного заучування певної інформації народознавчого змісту та її репродуктивного відтворення. Рівень творчості у цьому разі мінімальний, якщо не сказати "нульовий". Це стосується і учнів, і вчителів.

І, нарешті, останнє. В якому варіанті не використовувався б народознавчий матеріал у навчальній чи виховній роботі, його педагогічний вплив на учнів буде позитивним, якщо це використання стимулює їх до внутрішнього умотивованого спілкування та активної діяльності школярів, і забезпечує їх психологічний комфорт.

Враховання цих та інших принципів і умов використання шкільного народознавства сприятиме підвищенню його педагогічної ефективності.

Крім цього, у процесі використання народознавства у виховній роботі школи

Принцип демократизації всіх сторін шкільного життя. Його реалізація передбачає раціональне поєднання виховної діяльності педагогів і самовиховання учнів, управління з боку адміністрації та самоврядування школярів, регламентації діяльності учнів та їх ініціативи, педагогічної співпраці вчителів, вихователів, батьків та учнів.

Реалізуючи цей принцип, варто застерегти крайні позиції в питаннях виховання учнів, тобто переходи від крайнього авторитаризму (примусу, насильства) до повної самодіяльності анархічного характеру. В питаннях виховання дитини дуже важливо обрати раціональну міру її свободи, бо як засвідчує досвід, так зване "вільне виховання" здебільшого приводить до різкого порушення порядку та робочої дисципліни як учнів, так і вчителів. Головна ідея, якою варто керуватися тут, - це постійне зростання самодисципліни учасників педагогічного процесу.

Реалізація **принципу гуманізації шкільного життя** зводиться до того, щоб створити оптимальні умови навчання та виховання кожної дитини. Неодмінна умова цього - ґрунтовне психолого-педагогічне вивчення школярів (стану їх здоров'я, потреб, інтересів, лемагань тощо).

Принцип народності у вихованні. Його суть полягає у забезпеченні опори на національну культуру, передусім, народу (фольклор, мораль, етнопедагогіку, місцеві звичаї, традиції тощо). Головний шлях реалізації - це раціональне поєднання ідей наукової та народної педагогічної культури.

Принцип природовідповідності у вихованні. Його реалізація передбачає, як ми вже згадували, ретельне врахування у виховній роботі вікових, статевих та індивідуальних особливостей учнів, їх генетичної спадковості, місцевих умов націоналізації тощо.

Принцип культуровідповідності у вихованні. Суть цього принципу полягає у відповідності змісту та рівня виховання здобуткам

національної та загальнолюдської культури, в тому числі народної, місцевої. Його реалізація зводиться до широкого використання доступних дітям культурних здобутків, місцевих (регіональних) духовних надбань.

Принцип органічної єдності національних та загальнолюдських, місцевих вартостей у вихованні. Основну базу виховання складає національна культура українського народу. Це, однак, не означає, що сучасна українська школа стоїть на позиціях національної замкненості. Навпаки, вона передбачає творче і доцільне використання культурних цінностей інших народів, місцевих надбань, насамперед тих вартостей, які набули статусу загальнолюдських.

Принцип системності у вихованні. Системність, передовсім, означає цілісність виховного процесу та його перманентність (неперервність), а також комплексне використання наявних виховних засобів і єдність різних виховних інституцій.

Принцип націоналізації особистості. В поняття принципу націоналізації вкладаємо національну соціалізацію дитини на основі родинного, культурно-освітнього, економічного, духовного життя й історичного досвіду своєї етнографічної групи, українського народу, нації.

То й завдання виховної роботи в школі з дотриманням принципу націоналізації полягає в тому, щоб максимально сприяти входженню школярів у життя, побут, виробничу й культурну сферу своєї рідної етнографічної групи. Це означає, що вчитель має подбати, аби його учні сформувалися як справжні українці, бо націоналізація є національна цивілізація й національна освіта, вхід учнів у світ життя і в сферу найпередовіших здобутків усього людства, у взаємну цивілізацію.

Принцип історизму. Під принципом історизму розуміємо шлюк історичної пам'яті підрастаючих поколінь через прищеплення учням шанобливого ставлення до української мови й рідної говірки своїх предків, національної віри, до світлях і водночас трагічних сторінок історії України, до національних борців і героїв, вихідців з рідного села, міста, краю (опришків, учасників селянського повстання І.Мухи, козацьких військ Б.Хмельницького, січових стрільців, вояків і провідників ОУН-УПА).

Дотримання вимог, що впливають із приведених принципів, їх ретельна реалізація сприятиме підвищенню педагогічної ефективності використання шкільного народознавства у вихованні учнівської молоді.

Розділ III

Народознавство і формування особистості учня

1. Формування фізично-оздоровчої культури учнів засобами народознавства

Процес розвитку культури організації життя особистості є складним і багатоплановим. Відродження духовності українського народу дозволить вперше серйозно підійти до розв'язання цілого блоку вузлових проблем формування життєвої культури учня, а ряд випрацьованих раніше питань побачити у новому світлі.

Спрямування національного виховання на "забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я" потребує, на нашу думку, систематизації всіх знань про збереження здоров'я людини, в тому числі й тих, що на перший погляд мають побічне відношення до розв'язання даної проблеми.¹ Йдеться, передовсім, про використання у виховній роботі нагромадженого українцями впродовж століть досвіду у сфері формування фізично-оздоровчої культури підрастаючих поколінь. Це стосується, зокрема, й визначення способу життя наших предків та менталітету нації, що сформувався на цій основі.

Українські вчені-педагоги зробили багато в галузі дослідження проблем розвитку фізичної культури учнівської молоді. Так, аналіз сучасних наукових джерел з цих питань свідчить про те, що невідомі значення у цій галузі мають ідеї відомого українського педагога-гуманіста В.О.Сухомлинського, зокрема його рекомендації щодо виховання дітей і підлітків до самовиховання в аспекті фізичного розвитку.² Не втратив актуальності його заклик зміцнювати захисні сили дитячого організму, що запобігають захворюванню. Він писав: "Турбота школи про те, щоб дитина не хворіла, щоб її організм був несприйнятливий до хвороб, так само важлива, як і турбота про розумовий і моральний розвиток її вихованців".³

¹ Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття.- К., 1994.- С.16.

² Сухомлинський В.О. Сто порад учителю //Вибрані твори. В 5-ти т. Т.2.- К., 1976.- С.618-620.

³ Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа //Там таки.- Т.4.- К., 1977.- С.14.

У діяльність навчальних закладів України впроваджується розроблена академіком О.В.Киричуком плідна, наповнена оригінальним змістом концепція виховання.¹ У ній виховання розглядається як система особистісно-розвиваючої взаємодії людини зі світом, здатної бути суб'єктом життя - свідомим, активним, самостійним, цілеспрямованим. У концепції цього вченого людська життєдіяльність розглядається як система п'яти основних видів діяльності: фізично-оздоровчої, предметно-творчої, навчально-пізнавальної, соціально-комунікативної та орієнтаційно-оцінної.

Організація фізично-оздоровчої діяльності має будуватися на основі комплексної програми формування в учнів потреби і здатності вести здоровий спосіб життя. Названий вчений визначає два основні шляхи прилучення школярів до здорового способу життя: "Через сформовані ціннісні орієнтації, певний рівень духовного розвитку та через вироблення звичок у процесі щоденних занять фізичною культурою в сім'ї, школі, позашкільних закладах".² На думку автора концепції необхідно: 1) створювати групи за рівнем фізичної підготовленості і рівнем розвитку інтересу до занять фізичною культурою; 2) у процесі занять фізичною культурою вчити дітей відчувати свій організм, прилучати до аутотренінгу, глибокого фізичного розслаблення; 3) стимулювати вихованців до виконання домашніх завдань з фізичної культури через вироблення власної програми фізичного вдосконалення; 4) систематично проводити діагностику (самодіагностику) рівня фізичної підготовленості тощо.³ Крім цього до зазначеної вище програми, як вважає І.А.Федоришина, необхідно включити не тільки заняття фізкультурою, але й уроки для вироблення уявлень про складові здорового способу життя, оволодіння навичками саморегуляції та самоконтролю, спостереження за своїм самопочуттям і станом здоров'я, засвоєння прийомів самодопомоги і самооборони.⁴

Науковцями України вже розроблено програму факультативного курсу "Здоровий спосіб життя" для учнів 1-4-х класів. У зміст підготовки майбутніх учителів впроваджується новий предмет - валеологія (наука про здоровий спосіб життя людини).

¹ Киричук О.В. Основні принципи і структура організації виховного процесу в школі // Рідна школа.- 1991.- №12.- С.3-11.

² Там таки.- С.4.

³ Там таки.- С.5

⁴ Федоришина І.А. Виховуюча діяльність навчального закладу: психологічні аспекти // Рідна школа.- 1993.- №1.- С.22.

Знання свого організму та вміння підтримувати його в належному порядку ставиться як найважливіша ціннісна соціальна орієнтація підростаючих поколінь в умовах становлення в Україні ринкових відносин (Р.М.Охрімчук, І.А.Федоришина). В організації здорового способу життя вчені вбачають одну із важливих умов продовження його тривалості. Так, відомий український нейрохірург М.М.Амосов стверджує, що для здоров'я, можливості повноцінного життя і продовження його тривалості потрібно вміти керуватися такими простими істинами: відкидати зайву вагу і тепло, заповнювати нестачу фізичних навантажень і гасити надмірні психічні подразники. Аналіз сучасних наукових джерел з проблем розвитку фізичної культури учнівської молоді свідчить про те, що їх розв'язання намагаються пов'язати з ідеєю про космічно-магічний склад національної психології українців (О.Губко, М.Кметь).

Неабиякий інтерес проявляють освітяни до задумів і здобутків педагогів національної СШ №21 м.Кіровограда, які у вихованні людини, не байдужої до надбань свого народу, прагнуть відродити духовність етносу, налагоджують систему козацького виховання. Вона "значною мірою відображає сутність народного досвіду роботи з підростаючим поколінням, стержень якого визначає головна національна ідея українського етносу про непересічність особистості, збагаченої відчуттям волі, розкутості духу, стремлінням до незалежної держави".¹

Разом з тим, думається, що новий імпульс для глибшого усвідомлення можливостей формування фізично-оздоровчої культури учнів національної школи в умовах її відродження може надати різнобічний теоретичний аналіз понятійно-категоріального апарату, пов'язаний з даною проблемою.

Ми виходимо з того, що фізично-оздоровча культура, як один з компонентів культури особистості, може бути найбільш адекватно пояснена через такі поняття, як "спосіб життя", "здоровий спосіб життя", "стан здоров'я", "адаптація", "конструктивна активність особистості", "самовдосконалення" та ряду інших.

Передовсім уточнимо поняття "спосіб життя" і "здоровий спосіб життя".

Термін "спосіб життя" є важливою філософською категорією, яка розкриває зміст і характер індивідуальної стратегії життя особистості у конкретних культурно-історичних умовах. В цілому

¹ Каюков В.І. Цілющий еліксир козацької педагогіки // Рідна школа.-1993.-№1.- С.10.

категорія "спосіб життя" близька до категорії "життєдіяльність". Спосіб життя виступає як конкретне життя індивіда з його особливостями і включає кілька головних векторів з існуючими між ними тривкими взаємними зв'язками. Такими векторами способу життя виступають чотири основні форми буття людини: трудова діяльність, суспільна діяльність, сфера сімейно-побутових стосунків і дозвілля. "В своїй сукупності вони складають життя кожної людини, а їх конкретний зміст і взаємний зв'язок є спосіб її життя".¹

Які ж загальні особливості притаманні способу життя наших співвітчизників у сьогоднішніх непростих умовах?

Не претендуючи на вичерпний аналіз даного питання, відмітимо лише кілька його визначальних рис.

Передовсім, ми сьогодні більше відірвані від природи, місця народження, зокрема, нерідко після міграції з села в місто та масових переселень за часів тоталітарного режиму, внаслідок чого мало пристосовані до кліматично-географічних умов різних регіонів, конкретного місця проживання. Тому багато з нас сьогодні відчувають труднощі у синхронізації індивідуальних біоритмів організму з сезонними, добовими та іншими ритмами навколишньої природи, зв'язок яких традиційно зміцнювався і підтримувався людьми, що з покоління в покоління жили на своїй рідній землі. Часто, завдяки цьому, вони досягали високого рівня адаптації організму до навколишніх умов і його більшої стійкості до хвороботворних впливів.

Більшість наших сучасників живуть в умовах соціалізованого ландшафту, освоєної людиною природи. В новоевропейському традиційному каноні особистості людина бачиться як завойовник природи, яка перемагає її і панує над нею. Особливо чітко ці ідеї прозвучали у висловлюваннях К.Маркса. Єдність з природою "архаїчної" міфології вже канула у вічність, а любов до живого ще не стала універсальною цінністю європейської культури. Природоохоронні народні традиції, які наш народ зберігав і передавав впродовж тисячоліть, за роки перебування України в складі СРСР були забуті і про їх прищеплення підрастаючому поколінню могли говорити лише такі великі вчені-гуманісти як В.О.Сухомлинський, який намагався неупереджено заглянути в минуле свого народу. Зате повсюдно, і в нас, і за кордоном, у масовій свідомості зростає інтерес до всього неживого, механічного.

¹ Сержантов В.Ф., Гречаний В.В. Человек как предмет философского и естественного познания.- Л., 1980.- С.136.

Що підігривається масовим виробництвом, рекламою, дешевою літературою, телебаченням тощо. З раннього віку уяву дітей захоплюють іграшки-кібери, різноманітні "трансформери". Принадами легкого життя в технізованому світі стали насичені ними сюжети мульт-, відео- та кінофільмів.

Разом з тим, рівень адаптації людського організму до навколишніх природних і соціальних умов в Україні падає. Спостерігається підставання здатності людини адаптуватися до еко- та соціальних систем, які зазнали бурхливої зміни, деградації внаслідок катастроф, вижачького ставлення до природи тоталітарного режиму, що у свою чергу приводить до втрати людьми душевної опори і внутрішньої рівноваги. З позиції соціально-економічних умов сучасності, спосіб життя в Україні характеризується для більшості людей нестабільністю, невизначеністю майбутнього, браком соціальної захищеності, економічними нестатками. Він дуже швидко змінюється і часто мало залежить від індивідуальних зусиль особистості. Внаслідок цього демографічна ситуація в Україні протягом 80-90-х років характеризується негативними тенденціями. Зниження показників народжуваності одночасно з поступовим підвищенням рівня загальної смертності зумовлює щорічний спад природного приросту населення. Спостерігається зменшення середньої тривалості життя у нашій державі. В той час, як у розвинених країнах Заходу, середня тривалість життя чоловіків більша, ніж в Україні, на 6-9 років, жінок - на 4-6 років. Вищі, ніж у нас, загальні коефіцієнти смертності спостерігаються лише у восьми країнах світу.¹

Отже, сучасний спосіб життя в Україні характеризується рядом несприятливих тенденцій, які в цілому негативно впливають на можливість адаптації організму дорослих і дітей до навколишнього середовища, проявляються в зниженні рівня народжуваності та підвищенні рівня смертності за останні роки.

Зупинимось на аналізі поняття "здоровий спосіб життя".

Коли аналізуємо це поняття, то виникає потреба з'ясувати, що ми розуміємо під таким простим і загальнозживаним словом, як здоров'я. Однак, відповідь на це запитання, як не дивно, є непростим. Поняття здоров'я, не дивлячись на вікові традиції та сучасні досягнення в галузі медичних і біологічних наук, все ще залишається недостатньо з'ясуванням.

¹ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні під ред. П.Г.Шилченко.- К., 1993.- С.225.

У радянській науці здоров'я людини традиційно визначалося передусім як протилежність хворобі, тобто як її відсутність. "Здоров'я є природний стан організму, який характеризується його врівноваженістю з оточуючим середовищем та відсутністю яких-небудь хворобливих змін".¹ Разом з тим, у преамбулі статуту "Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) записано: "Здоров'я - це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хворіб та фізичних дефектів".²

На даний час у зарубіжній та українській медицині спостерігається зміна глобальної медичної парадигми з так званої патоцентричної на саноцентричну. В цій галузі має місце поступовий перехід від медицини-патології, зорієнтованої на вже хвору людину, до медицини-санології, в центрі уваги якої стоїть проблема охорони здоров'я, його поліпшення та зміцнення завдяки налагодженню та вдосконаленню ефективної медично-профілактичної роботи. Такий підхід, як вважають В.Ф.Сержантов і В.В.Гречаний "... підводить нас до необхідності загальної теорії організму, яка містила б в собі можливість розуміння на якійсь єдиній основі як нормальної життєдіяльності індивіду, так і її патологічних порушень".³

Дані автори, на основі ґрунтовного аналізу літературних джерел, висловлюють припущення, що хворобу (патологічний процес) слід розглядати "як динамічний процес адаптації, як пошук оптимальних умов життєдіяльності".⁴

У сучасній літературі значного поширення набули поняття "фізичне", "соматичне", "нервово-психічне", "душевне", "моральне", "ментальне" та інші види здоров'я. Тобто, визнається, що існують різні види здоров'я і відповідно різні системи взаємозалежностей між ними.

Виходячи з цього, можна припустити, що якість здорового способу життя конкретної людини в значній мірі залежить від вираженості системи видів здоров'я в її життєдіяльності. Дана структурна залежність має місце і в аналізі здорового способу життя учнів і вчителів в умовах навчально-виховного закладу. Інакше кажучи, забезпечення здорового способу життя в умовах інформаційно

перевантаженого середовища школи має свою специфіку в тому розумінні, що у сфері навчання дітей і професійної творчості педагогів, як характеристики способу життя, необхідний достатній рівень як фізичного, соматичного, так і психічного, зокрема, душевного здоров'я.

Проте, більшість учених констатують незадовільний рівень всіх видів здоров'я у наших школярів, б'ють на сполох у зв'язку з відсутністю перспектив його поліпшення. "Стан здоров'я дітей, - пише О.І.Гірний, - є настільки катастрофічним, що можна стверджувати: реформа освіти в Україні проводиться для хворих дітей. Щоб не бути голослівним, достатньо звернутися до... гігієнічних досліджень, з яких випливає, що кількість гармонійно розвинених дітей не перевищує в 3-річному віці - 18%, в 6-річному - 18-6%, в 16-17-річному віці - 7%".¹ У свою чергу І.К.Медчук підкреслює: "... навчання не має тенденції до полегшення, а навпаки - ускладнюється недосконалістю навчальних програм, що вимагає постійної інтенсифікації різноманітних форм навчання..."² І далі він пише: "В умовах сучасної системи навчання, на превеликий жаль, втота є дуже поширеною серед більшості учнів, причому вона не є лише епізодичною".³ Автори приводять серйозні аргументи щодо негативного впливу шкільних умов, особливо у великих міських школах-гігантах, на фізичне, психічне та моральне здоров'я учнів. Досвід організації діючих колись загальноосвітніх шкіл на 50-60 класів (відповідно на 1960-2590 учнів) дав змогу виявити основні недоліки, які з гігієнічних позицій зводяться до такого: "1) збільшується інфекційна захворюваність, особливо серед учнів молодших класів; 2) ускладнюється композиція шкільної споруди..., порушуються гігієнічні вимоги до орієнтації; 3) погіршується шумовий режим в споруді і на ділянці, інтенсивність шуму під час перерви досягає часом 90 ДБ; 4) ускладнюється керівництво школою, складання навчального розкладу...; 5) у великому колективі учні відчувають "почуття загубленості", що утруднює розвиток їх творчих здібностей і нахилів".⁴

¹ Большая Советская Энциклопедия (В 30-ти томах) Гл. ред. А.М.Прохоров. Изд. 3-е. Т.9.- М., 1972.- С.1313.

² Большая медицинская Энциклопедия (В 30-ти томах). Т.8.- М., 1978.- С.1048.

³ Сержантов В.Ф., Гречаний В.В. Человек как предмет философского и естественного познания.- Л., 1980.- С.173

⁴ Там таки.

¹ Гірний О.І. Роль науки про гігієну в українській національній системі освіти // Український освітній журнал, 1994.- №1.- С.88.

² Медчук І.К. Оптимізація навчального процесу в школі: гігієнічний аспект // Там таки.- С.67.

³ Там таки.- С.68.

⁴ Гірний О.І. Роль науки про гігієну в українській національній системі освіти // Там таки.- С.90.

Ми цілком розділяємо висновок О.І.Гірного про те, що "українська школа повинна бути тим місцем, де дитина буде зміцнювати своє здоров'я, загартовувати свій організм і психіку".¹

Отже, теперішні складні соціально-економічні умови, екологічна криза та несприятливі наслідки технізації існування чинять негативний вплив на спосіб життя дорослих і дітей в усіх сферах.

А це означає, що фізично-оздоровча культура особистості ідентифікує соціально зумовлений рівень готовності до збереження та зміцнення власного здоров'я, постійної боротьби за нього, своєрідну оздоровчу позицію та цілісну перспективу свого психофізичного розвитку. Важливим показником фізично-оздоровчої культури в такому розумінні є свідоме відповідальне ставлення до власного здоров'я впродовж всього життєвого шляху, як необхідної умови збереження генофонду предків та передачі "естафети здоров'я" дітям і далеким нащадкам.

Під фізично-оздоровчою культурою школяра ми розуміємо не лише соціально обумовлений рівень розвитку особистості, але і конструктивну її активність щодо збереження та зміцнення власного здоров'я. У самій структурі цього компонента культури слід, на нашу думку, виділити такі складники (див. схему 1).

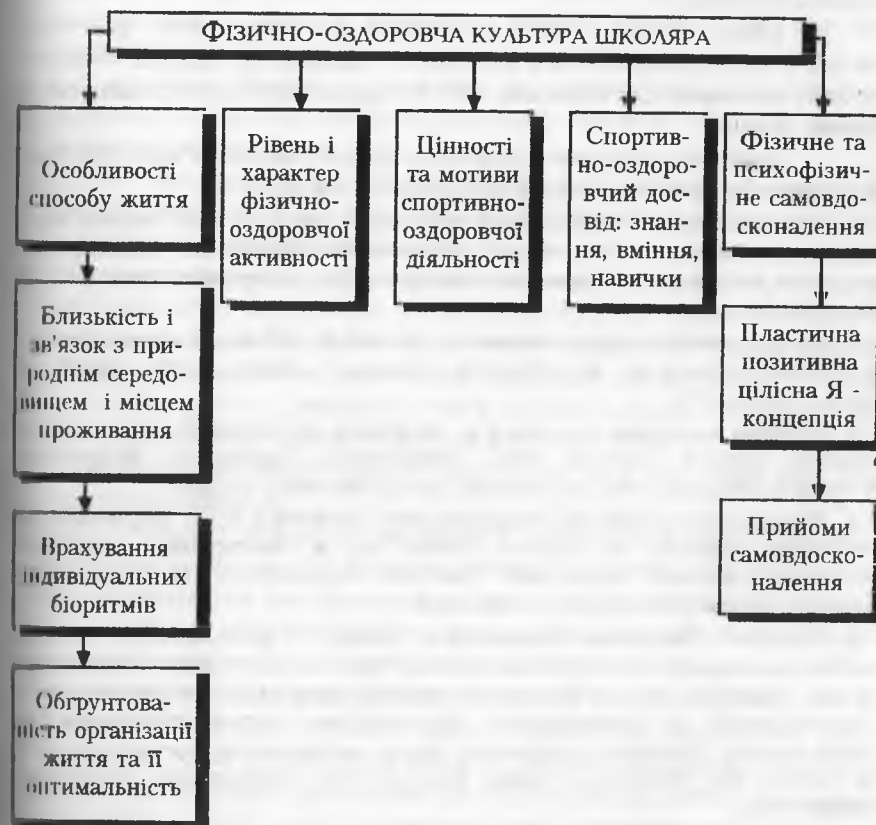
1. Особливості способу життя школяра.
2. Рівень і характер фізично-оздоровчої активності.
3. Цінності та мотиви спортивно-оздоровчої діяльності.
4. Спортивно-оздоровчий досвід (знання, вміння, навички).
5. Фізичне та психофізичне самовдосконалення.

Виходячи з останнього розуміння структури фізично-оздоровчої культури школяра спробуємо відповісти на запитання про те, який спосіб життя учня слід вважати здоровим. При цьому домовимося використовувати набір показників здорового способу життя і, значить, фізично-оздоровчої культури.

Уточнимо зміст поняття "фізичний розвиток" і на його основі опишемо характеристики фізичного здоров'я школяра.

"Під фізичним розвитком розуміється якась умовна міра фізичної дієздатності організму, що визначає запас фізичних сил, сумарний робочий ефект... . Природно, що ці властивості визначаються не тільки структурно-механічними особливостями будови тіла, але й багатьма функціональними показниками його життєдіяльності: типом нервової

Схема 1

системи, гормональним статусом, індивідуальними особливостями метаболізму та ін."¹ У свою чергу, спираючись на схему С.Громбаха, в характеристиці фізичного здоров'я школяра виділяємо такі чотири показники, які пов'язані як з фізичним, так і функціональним розвитком: 1) рівень фізичного розвитку; 2) міру опірності організму зовнішнім впливам (частота гострих захворювань в період, який передував огляду); 3) функціональний стан основних органів і систем

¹ Там таки.- С.88.

¹ Морфология человека: Учеб. пособие / Под ред. Б.А.Никитюка, В.П.Чтецова.- М., 1990.- С.68.

організму; 4) наявність або відсутність хронічних захворювань під час медичного огляду.¹

Згідно з цією схемою всіх дітей за станом свого фізичного здоров'я можна поділити на п'ять груп (1 - здорові, 2 - здорові з морфо-функціональними відхиленнями, 3,4,5 - з хронічними захворюваннями у різних стадіях).

Отже, до показників здорового способу життя, у взаємозв'язку з фізично-оздоровчою культурою школяра, слід віднести:

1. Налагодження та відновлення достатньо тісного зв'язку людини як з природою взагалі, так і взаємодія з конкретними природними ландшафтами за місцем проживання², корекція індивідуального ритму життєдіяльності, її біологічних годинників.

2. Сформованість природоохоронних цінностей, любові до життя, живого, бережливе ставлення до багатств, флори і фауни краю, участь в екологічному русі.

3. Активна установка на здоров'я, орієнтація на здоровий стан, а не на хворобу, вміння оцінити своє самопочуття. Одночасно сформована готовність учнів до участі в медичних профілактичних заходах.

4. Вираженість і стійкість конструктивної активності щодо збереження та зміцнення здоров'я на протязі всього життя, виникнення своєрідної оздоровчої позиції, відповідної життєвої перспективи на збереження власного здоров'я та здоров'я своїх дітей.

5. Постійне збагачення оздоровчого досвіду. Сформованість системи основних знань та елементарних навичок щодо загартування, тренування, гігієни організму та оптимального режиму організації життєдіяльності. Ознайомлення та використання різноманітних систем тренування та оздоровлення. Наявність обладнаних залів, майданчиків, достатність часу на протязі дня, тижня для занять фізкультурою, гімнастикою, рухливими іграми тощо.

6. Поєднання фізично-оздоровчої культури та психокультури через способи підвищення рівня саморегуляції особистості, зрілість якої сприяє безперервному самовдосконаленню в рамках кожної з видів культури (засвоєння прийомів аутотренінгу, участь у сеансах музичної та хореотерапії тощо).

7. Інтегрованість медико-профілактичних заходів, системи психопрофілактики та фізкультурно-оздоровчої роботи за місцем проживання та роботи, зокрема в умовах навчально-виховного закладу.

В школі це передовсім тісне співробітництво в системі "шкільний лікар - практичний психолог - учитель фізкультури - вчителі-предметники - класний керівник", спільна робота яких має бути спрямована на формування позитивного зацікавленого ставлення учня до власного фізичного здоров'я та підвищення конструктивної активності в процесі реалізації школярем стратегії "цілісного здоров'я на протязі всього життя".

При уважному аналізі приведених показників здорового способу життя неважко помітити, що в сучасних складних соціально-економічних, катастрофічних екологічних умовах, з урахуванням все більшого поширення урбанотехнічного стилю життя, які вкупі надають його способу нетривкості, невизначеності та стандартизованості, послідовна реалізація перелічених вимог щодо формування фізично-оздоровчої культури як вільної відповідальної самоактивності школяра щодо збереження і зміцнення свого здоров'я помітно ускладнюється. Тому, як показує аналіз, між реальним способом буття українців і показниками здорового способу життя, які були сформульовані, існує помітна розбіжність.

Один з можливих напрямів її зниження є зміна уявлень та установок не тільки в учнів, а насамперед дорослих, щодо деяких істотних несприятливих для здоров'я рис сучасного способу життя. Це перехід з настанов типу "панування і підкорення природи" до орієнтації на екологічні цінності, захист оточуючого природного середовища та бережливе ставлення до багатств рідного краю, до власного життя і здоров'я. Зміна світобачення, активна налаштованість на збереження всього живого на Землі та здоров'я людини як частини навколишньої природи, допоможе ефективно формувати не тільки основи фізично-оздоровчої культури школяра, але й у цілому всебічно розвинену особистість.

Де ж знайти такі ефективні взірці, приклади природоохоронного життєстверджуючого світобачення? В зарубіжній науці, та й серед вітчизняних учених, вироблення нової екологічно зорієнтованої наукової парадигми єдності людини та природи лише зароджується.¹ Хоч партія "Зелених", товариства "Охорони природи", різноманітні екологічні рухи вже зарекомендували себе як активні борці за збереження природних багатств, за чистоту оточуючого середовища, проте вони ще не виробили стрункої системи цінностей і символів, які

¹ Громбах С.М. О гигиенических критериях "школьной зрелости" // Новые исследования по возрастной физиологии.- М., 1976.- Вып. 1 (8).- С.8-10.

² Маються на увазі неуразнені радіаційним забрудненням, достатньо екологічно чисті території.

¹ Див., наприклад: Яницкий О.М. Индустриализм и инвайронментализм: Россия на рубеже культуры // Социологические исследования.- 1994.- №3.- С.13.

б переконливо впливали на формування екологічної свідомості значної частини наших громадян. Про ріст популярності екологічних ідей свідчить і те, що 1995 рік Європейська Рада оголосила роком охорони природи в Європі.

Поряд з цим, ми володіємо невичерпною скарбницею досвіду тисячолітнього співіснування з природою рідної землі, цілісного органічного її світобачення та плекання на цій основі здорового родо-ду українського народу. Цей вивірений віками досвід зберігається в народній мудрості, народних традиціях, піснях, танцях тощо.

Тому значну допомогу у формуванні фізично-оздоровчої культури школяра як центральної ланки здорового способу життя можуть надати знання, вміння та навички, якими діти оволодівають в процесі вивчення народознавства; види активності, які розгортаються в ситуаціях народної традиційної поведінки, що створюються під час вивчення не тільки окремого предмету "Українознавство", але і його елементів у межах інших навчальних дисциплін.

Однак, сьогодні в становленні фізично-оздоровчої культури школяра народознавство використовується все ще недостатньо. Це підтверджує проведене нами дослідження.

Приведемо дані та основні результати опитування, проведеного в 1994-95 навчальному році серед старшокласників шкіл м.Івано-Франківська (всього 95 чол.) та студентів музичного факультету Прикарпатського університету ім. В.Стефаника (всього 86 чол.).

В процесі дослідження ставилося за мету виявити уявлення молоді про сутність фізичного виховання та фізично-оздоровчої культури, розуміння нею основних форм фізичного виховання та рівень інформованості учнів і студентів про системи психофізичного вдосконалення. Нами були отримані такі результати:

1) зв'язок між фізичним вихованням і станом здоров'ям, фізичним розвитком людини відмічається більшістю опитуваних (85 відсотків);

2) сам характер цього зв'язку є недостатньо осмисленим.

Обґрунтуємо останній результат дослідження докладніше.

Так, типовою серед студентів і старшокласників є думка про те, що фізичне виховання, це передовсім виконання системи вправ у школі на уроках, в позаурочний час та вдома, які пропонуються дорослими. Останні й виступають у ролі головних контролерів за їх виконанням (76 відсотків опитуваних).

Тобто, в свідомості учнів та студентів виявлено розірваність уявлень про фізичне виховання та фізичне самовиховання, недооцінка значення психофізичного самовдосконалення, а також і фізично-оздоровчої культури особистості в цілому. Адже в сучасних умовах тільки творча, активно долаюча труднощі особистість може боротися за масний здоровий спосіб життя.

Наведемо ще деякі результати аналізу наступного питання анкети, яке мало такий зміст: "Які основні форми фізичного виховання необхідно запроваджувати: а) вдома; б) в школі; в) в позаурочний час?"

Найбільш типовими відповідями на це запитання виявились такі:

а) заняття вдома ранковою фіззарядкою - 74 відсотки опитуваних;

б) відвідування в школі уроків фізкультури - 87 відсотків опитуваних;

в) заняття в позаурочний час у різноманітних спортивних секціях - 67 відсотків опитуваних.

Разом з тим, багато відповідей, які не були віднесені до розряду типових, мають одну спільну рису: відмічається не завжди усвідомлюваний потяг учнів і студентів до зближення з природним оточенням. Наведемо деякі з таких висловлювань: виїзди на природу, окрема в гори, ліс тощо (16 відсотків); активний відпочинок на пляжі, в лісі (12 відсотків); туризм (34 відсотки); виїзд з батьками за місто (28 відсотків); спортивний оздоровчий біг на лоні природи (31 відсоток).

Проте, як свідчать приведені дані, це прагнення підростаючого покоління до зближення з природою пов'язано одночасно з деякою стереотипністю уявлень учнів та студентів про можливі ситуації взаємодії з довкіллям. Однією з причин спрощеного і стандартизованого розуміння спілкування з природою як простого "виїзду на природу у вихідний день" є невміння молоді звернутися до різноманітних ситуацій контакту з природою, які побутують у народному досвіді (споглядання та спостереження за природно-кліматичними змінами, ідентифікація з певними природними явищами в процесі участі в народних забавах, святах тощо).

Крім цього, слід відмітити вкрай недостатню обізнаність опитуваних щодо народних методів та прийомів оздоровлення, місцевих систем психофізичного тренування (певну поінформованість щодо цих систем виявлено лише у 6 відсотків опитуваних). Адже ряд українських народних танців, такі як гопак, аркан та інші можуть бути успішно

розглянути, здавалося б, під незвичним кутом зору: як своєрідна система психофізичного самовдосконалення. Дане питання докладніше буде розглянуте далі. Тут лише відзначимо, що особлива ефективність цих своєрідних систем психофізичного тренування криється вірогідно в тому, що вдосконалення адаптивних механізмів організму в їх рамках здійснювалося саме на фоні природного оточення в кліматично-географічних умовах рідної землі.

На жаль, більше половини опитуваних (54 відсотки) назвали серед сучасних систем психофізичного тренування, до вивчення яких вони хотіли б звернутися в майбутньому, широко відомі сьогодні, створені під впливом своєрідної для інших народів ментальності, східні системи оздоровлення та бойового єдиноборства (у-шу, карате тощо).

Нагромадження ціннісного багажу народних традицій, їх засвоєння та повсякчасне використання допоможе школярам створити цілісний образ власної "внутрішньої картини здоров'я" - у її залежності від здорового способу життя наших предків і одночасної необхідності сьогоднішньої активної конструктивної позиції учня з метою його збереження на протязі життя та втілення в здоровому наступному поколінні.

Обґрунтуємо наведені вище показники здорового способу життя з позицій його можливого насичення народними традиціями, звичаями, обрядами, які й допоможуть повніше та різноманітніше реалізувати спосіб життя школяра як здоровий.

Розглянемо детальніше деякі наслідки відірваності сучасних дітей, особливо міських, від природи і покажемо, що, спираючись на їхній потяг до контакту з природою та використовуючи засоби народознавства, можна істотно зміцнити зв'язок в системах "дитина - природа", "природні ритми - індивідуальні біоритми", що врешті-решт позитивно впливає на її самопочуття та фізичний стан.

Загальновідомо, що близькість до природного середовища та зв'язок з місцем народження та проживання забезпечує дітям і підліткам розвиток у тісній єдності з природою в даній кліматично-географічній зоні, в її ритмах і закономірних змінах, сприйняття і переживання краси свого краю, рослинного і тваринного світу, надихає до оспівування казкових образів навколишніх ландшафтів. Можливості "занурення" у світ природи сьогодні у міських та сільських дітей, звичайно, різні. Навіть сам насичений, швидкісний ритм життя сучасного індустріального міста значно відрізняється від розміреного

плину часу в сільській місцевості. А з чим зустрічається дитина, яка проживає в місті і любить природу? Поодинокі оазиси зелені, пустище, витоптана трава на подвір'ї, будинки та брудна пісочниця, спортивний майданчик, оточений морем асфальту, а в більш упорядкованих кварталах - це сквери з газонами, по котрих заборонено ходити, квіти, до яких не можна доторкнутися, загазоване повітря і постійний шум автомобілів, які безперервно супроводжують любителів ранкового оздоровчого бігу.

Міська дитина, твердить французька письменниця Лоранс Перну, мріє про сільське життя. Вона пише, що коли таку дитину "просять намалювати місце, де їй хотілося би жити, вона зображає маленький будинок на галявині, оточений деревами, квітами, нерідко птахів, а в далечині річку. В уявленнях міських дітей природа тісно перещлітається з образами сільського життя. Для них - це сільський двір, поля, луки, багато свійських тварин, котрих можна годувати і спостерігати, нові запахи і звуки, люди, які займаються сільськогосподарською працею. Це можливість бачити захід сонця, в місті часто прихований високими будівлями, і така тиша, про яку вони ніколи не здогадувались. Це, врешті-решт, край, де можна без оглядки бігати по дорогах та вилазити на дерева."¹

Отже, значна відірваність від природного середовища негативно впливає на розвиток міських дітей і підлітків, особливо тих, які проживають у великих промислових центрах. У таких школярів помітно обмежена можливість щодо загартування власного організму (повітряні ванни, плавання у природних водоймах, прогулянки в лісі, лузі тощо). Ситуації діяльності та спілкування за своїм змістом і просторово тяжіють до своєї реалізації в умовах закритих приміщень (житлових будинків, кінотеатрів, клубів тощо). Ранкова гімнастика, оздоровчий біг, перебування на свіжому повітрі нерідко суворо нормуються в часі батьками і здійснюються в обмеженому просторі мікрорайонів і вулиць. Крім цього, контакти з природним середовищем в ряді регіонів України не завжди можуть бути повноцінними у зв'язку з наслідками забруднення навколишніх водоймищ, міських пляжів, земельних угідь у даній місцевості. Складною, нерозв'язаною проблемою, яка може мати загрозливі наслідки як для фізичного, психічного здоров'я, так і для формування фізично-оздоровчої культури підрастаючих поколінь, є суперечливість між пошуком дитиною контактів з природою і

¹ Перну Л. Я воспитываю ребенка.- М., 1991.- С.163-164.

небезпечністю близькості до неї в областях, що постраждали від Чорнобильської катастрофи.

У процесі вивчення народознавства в школі (на уроках, екскурсіях, під час проведення інших навчально-виховних заходів, участі учнів у народних святах тощо) педагог має широкі можливості для моделювання різноманітних ситуацій в системі "дитина - природа", які можуть значно відрізнитися між собою характером взаємодії та мірою близькості учня з оточуючим його світом живого.

Опишемо ряд таких ситуацій:

1. Ситуації споглядання природи. Поряд з пізнавальним і діяльним ставленням людини до світу такі ситуації мають велике значення в формуванні світосприймання дитини, усвідомлення нею свого "Я", образу власного тіла і здоров'я, ставлення до природи, до інших людей тощо. Споглядання, зокрема, природи допомагає пов'язати пізнання навколишнього світу, його сутності з активною дією; і через його осмислення, "самовизначитися в кожен даний момент життя по відношенню до всього в бутті, що оточує, що суттєво власне для нього" і, врешті-решт, перейти до активної реалізації осмислених цінностей.¹

Наприклад, в Японії, де "при всій різноманітності релігій, які поширені на Японських островах - буддизм, синтоїзм, християнство та ін. - власне природа - істотний Бог японців", широко розповсюджена традиція споглядання та насолодження природою.² Дорослі, діти вирушають у знамениті, завчасно визначені місця, насолоджуватися хризантемами, весняним цвітінням квіток сакури чи осіннім багрянцем клену тощо. Більшість об'єктів споглядання мають виражену пов'язаність з народними символами (наприклад, споглядання пелюстків, які повільно падають чи крутяться в повітрі символізує швидкоплинність життя).³

Як свідчить Д.І.Яворницький, запорізькі козаки також проявляли виражену схильність до споглядального ставлення до природи. Вони часто "... залазили на високі скелі, усамітнювалися у лісових пушках, піднімалися на високі кургани і з висоти пташиного лету милувалися красвидами..."⁴

¹ Абульханова-Славська Н.А. Категория субъекта в современной психологии // Современная психология в ценностном измерении: Материалы Третьих Костюківських читань /20-22 грудня 1994 р./ - В 2-х т. Т.1.- С.10.

² Японія сьогодні. Щомісячний журнал.- 1994.- №7.- С.29.

³ Токио и токийцы: будни, выходные, праздники.- М., 1990.- С.46.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.- В 3-х т.- Т.1.- Львів, 1990.- С.178.

В.О.Сухомлинський писав: "Живі явища, живе споглядання, активне спілкування з природою не можна замінити ніякою інформацією, яку несуть технічні засоби".¹ Він надавав особливо великого значення безпосередньому спілкуванню дітей з природою, розглядав її як "дитинство думки", навчав учнів придивлятися і прислухатися до оточуючого буання рослинного і тваринного світу. Ось лише деякі приклади таких ситуацій живого споглядання, приближення дітей до ритмів природного життя, які яскраво описує В.О.Сухомлинський у своїх творах: спостереження за тим, що робиться в ґрунті; споглядання вечірньої картини поступової підготовки всього живого в степу до сну; неповторність сприймання того моменту, як земля одного весняного дня пробуджується від зимового сну та безліч інших надзвичайно важливих і таємничих для дітей ситуацій.

2. Ситуації спостереження, розуміння та аналізу природних явищ. Цікавим аспектом пізнання дитиною природи є її безпосереднє спостереження, самостійне виявлення причинно-наслідкових зв'язків і порівняння їх з акумульованим в народних прикметах-прогнозах досвідом. Ознайомлення з народними прикметами-прогнозами явищ природи та формування інтересу до їх збирання та аналізу - важлива передумова розвитку в учнів стійкої звички спостерігати та аналізувати явища природи.

Прикмети-прогнози, О.В.Ковальчук тематично поділяє на такі чотири частини: 1. Календарні довготривалі прогнози. 2. Довготривалі, пов'язані з порами року. 3. Короткотермінові прогнози, спільні для всіх пір року. 4. Короткотермінові прогнози для окремих пір року.² Деякі передбачення оформлені у вигляді приказок.

Народні прикмети, як підкреслюють Б.А.Грицюк, С.В.Домбровський, сприяють розвитку спостережливості "за явищами природи, порами року, рослинним і тваринним світом, розвивають любов до рідної землі, її багатств, сприяють відчуттю рідної природи, поглибленню людського мислення", що врешті-решт сприяє кращій адаптації організму до конкретних кліматично-географічних умов.³

3. Ситуації "занурення" в природні процеси. Особливо яскраво дані ситуації проявляються під час участі дітей в різноманітних

¹ Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибрані твори. В 5-ти т.- Т.5. Статті.- К., 1977.- С.539.

² Ковальчук О.В. Українське народознавство.- К., 1994.- С.81.

³ Грицюк Б.А., Домбровський С.В. Моральне виховання молодших школярів методами народознавства.- Івано-Франківськ, 1994.- С.22.

народних святах. Наприклад, стародавнє язичницьке свято Івана Купайла, частіше всього проходить на луках біля річки, на хуторах. Воно налаштовує дітей на безпосередню взаємодію з животворною водою, очищаючим вітром, цілющою росою. Оптимізм, життєрадісний настрій свята приводить до своєрідної ідентифікації внутрішнього стану дитини з найвищою точкою розвитку природи на протязі року, її буянням, багатством рослинного царства.

Різноманітні дійства, символи, ритуали свята народження сонця або свята Коляди допомагають дітям здійснити своєрідне опосередковане спілкування з навколишнім оточенням (чекання зустрічі з природою, яка завмерла під час зимових стуж, і повинна скоро розквітнути у всій повноті її можливого контакту з дитиною).

Названі свята та багато інших - це свята, як відмічав Є.С.Товстуха, "бадьорості духу, здоров'я, культу рослин і оптимізму і бажання спілкуватися з людьми, природою".¹

Поєднання з усвідомленою зміною власних настроїв, переживання розквіту та буяння природи (Зелені свята Івана Купайла), оптимістичне очікування часу її пробудження (свято Коляди та інші зимові свята) сприяють кращій адаптації до сезонних змін навколишнього середовища. Це особливо стосується тих школярів, які регулярно займаються спортом. Так, влітку більше проявляються сила і витривалість. Хоч слід відмітити, що існують і певні індивідуальні варіанти сезонного ритму. Деякі діти відчувають сезонну депресію. В літні місяці вони перебувають у хорошому настрої, діяльні, оптимістичні, однак з приходом зими настрої у них погіршуються, вони впадають у депресію, апатію і песимізм, відчувають, що не можуть справлятися з життєвими обставинами.² Томас Уер та його колеги з Національного інституту психічного здоров'я (США) вивчали цей вид депресії і прийшли до висновку, що в його основі, вірогідно, лежать порушення сезонної ритмічності.

4. Ситуації раціонального використання природних багатств та їх охорони. Прикладом таких ситуацій може стати збір лікарських рослин. Відчуття сили закладеної сонцем енергії, яку містять рослини, усвідомлення їх цілющого впливу на людину - все це дозволить збагатити стосунки дитини з навколишньою природою.

Сезонні ритми та врахування місячних фаз під час збирання лікарських трав допоможуть дітям глибше відчутти сутність місячних ритмів, особливо це стосується дівчат. Адже відомо, що найбільш яскраво навколomisячні ритми проявляються в активності жіночого організму, який "тренуючи і зміцнюючи резервні можливості, обумовлює його більшу стійкість до факторів навколишнього середовища".¹ У чоловіків навколomisячні ритми виражені слабо.

У зв'язку з цим особливого значення набуває питання, по-перше, про коливання працездатності школяра на протязі місяця, яке суттєво залежить від функціонального стану організму та психічних функцій; по-друге, формування у школярок уміння розрізняти ці коливання та використовувати прийоми саморегуляції, здійснювати відповідну їх корекцію. Так, в 1977 році чехословацькі дослідники опублікували результати своїх спостережень, згідно яких найбільшу кількість поганих оцінок школярки отримують в передменструальний період. Цей висновок підтвердили німецькі дослідники А.Хубер та Г.Хірше.² В цілому вчені вважають, що "особливості становлення менструального циклу і характерні психофізичні зміни, які проявляються в жіночому організмі, необхідно враховувати при організації всього процесу навчання в школі, особливо при його індивідуалізації".³ На жаль, дана проблематика залишається в нас і за кордоном зовсім недостатньо розробленою, оскільки психолого-педагогічні дослідження все ще традиційно будуються на моделі особистості учня, яка мало враховує його статеві особливості.

5. Ситуації "співпереживання природи", розмноження та підтримка її розвитку. Кожна людина на протязі свого життя має посадити і виростити хоча б одне дерево, забезпечувати збереження та примноження рослинного і тваринного світу, дбати про чистоту малих річок і озер. Охорона природи, участь в екологічному русі - почесний обов'язок кожного з нас.

Так, В.О.Сухомлинський вважав, що "збереження і примноження природних багатств в умовах сільської школи є провідною, головною стороною трудового життя колективу і особи.

¹ Товстуха Є.С. Українська народна медицина.- К., 1994.- С.27.

² Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум, и поведение: Пер. с англ.- М. 1988.- С.118.

¹ Доскин В.А., Лаврентьева И.А. Ритмы жизни.- М., 1991.- С.100.

² Там таки.- С.101.

³ Там таки.- С.118.

Становлення колективу, власне, з того й починається, що дітей об'єднує піклування про живу природу".¹

В цілому багата спадщина ідей В.О.Сухомлинського в аспекті вивчення розроблених ним стратегій встановлення системи контактів школярів з природою, враховуючи їх вікові та індивідуальні особливості, ще чекає свого дослідження.

Отже, постійна деградація навколишнього життєвого середовища, яка відмічається сьогодні на Україні, призводить до явища екологічного збідніння (екологічного науперизму). Приведемо деякі його прояви. Забрудненість повітря і води, надлишкова забрудненість життєвого простору в містах, підвищення рівня шуму, переважання технічних звуків над природними, зникнення ситуацій цілковитої тиші тощо. Все це має своїм наслідком звикання до таким чином організованого середовища і зниження потреби школяра в його нормальній наповненості, тісному та різноманітному контакті з природою. Тому першим кроком на шляху до зміцнення фізичного здоров'я школяра, формування в нього фізично-оздоровчої культури має стати відновлення потреби учня в наповненому природному середовищі. Одним з факторів актуалізації цієї потреби є створення таких ситуацій життєдіяльності школяра, які відповідають власне збагаченому природному середовищу, а не урбанізованому та екологічно збідненому. До такого типу ситуацій ми відносимо ситуації традиційної поведінки під час участі в народних святах, обрядах, організація різноманітних традиційних стратегій поведінки тощо. Зокрема описані вище п'ять видів ситуацій активності в системі "дитина-природа" самою своєю логікою налаштовують школяра на різні за своїм характером і близькістю зв'язку з нею - від споглядання до активного підтримання розвитку природних процесів. Уміння спостерігати і розуміти природні явища, їх закономірність і циклічність сприяє кращому розумінню самого себе, усвідомленню своїх внутрішніх біоритмів, зорієнтовує на пошук індивідуальної стратегії гармонізації стосунків з природою.

Розглянемо шляхи засвоєння екологічних цінностей та можливості їх ствердження в цілісному світобаченні учня на шляху формування фізично-оздоровчої культури та здорового способу життя.

Для багатьох пошуків у цьому напрямі характерний комплексний підхід у розв'язанні проблеми збереження та зміцнення здорового генофонду нації на основі усвідомлення людини як частинки природи (Порфи́рій Іванов). Наприклад, підлітки в Підгірській загальноосвітній школі I і II ступеня Богородчанського району Івано-Франківської області вивчають розроблений Володимирою Кицькей факультативний курс з анатомії та фізіології людини "Пізнай себе". Ця вчителька на уроках біології, на заняттях факультативу піднімає проблему формування духовності школярів, виховування перш за все рисами народознавства доброти і чесності, розуміння душі людини, шанування традицій своїх предків тощо.

Розвиток екологічних цінностей часто гальмують існуючі орієнтири щодо відношення до середовища проживання, які були закладені тоталітарною системою колишнього СРСР. Вони визначаються культурою індустріального міста "в якому більшість жителів прив'язані до підприємств як головних ресурсів життєзабезпечення, культурою... "диспеделировки", зворотнім боком якої є вимога працівниками від роботодавця соціальних гарантій"¹, особливо це стосується молодих і в минулому "закритих" індустріальних центрів.

Тому стійка залежність міських жителів від "свого" підприємства робить його працівників байдужими до стану середовища, особливо оточуючої природи, призводить до незацікавленості в екологічній модернізації виробництва як такого, пригнічує розвиток екологічної свідомості, формування екологічних цінностей.

Наприклад, опинившись за межами міста, типовому жителю індустріального центру важко налагодити справжній контакт з оточуючою природою, прилучити своїх дітей до її розуміння. Його не цікавлять з оточуючою природою міфи, повір'я, певні природоохоронні традиції. Навпаки, у наших людей роками утверджувався погляд на природу, як на об'єкт підкорення та споживання. Цьому в минулому сприяли галасливі компанії всесоюзних комсомольських та інших підприємств, учасники яких мали одночасно бути "хазяями" тайги, тундри, по-варварськи пристосовувати їх до своїх хвилинних потреб. Відсутність міцного тривалого контакту значної маси жителів індустріальних центрів призводить до фактів байдужого і навіть опішного ставлення дорослих до природних багатств, в цілому

¹ Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибрані твори. В 5-ти томах. Т.5. Статті-К., 1977.- С.550.

Іванчик О.Н. Индустриализм и инвайронментализм: Россия на рубеже культуры // Социологические исследования.- 1994.- №3.- С.13.

негативно відображається на формуванні екологічних цінностей підростаючого покоління.

Великий вплив на формування фундаментальних цінностей, життєвої стратегії українців мала багатюща скарбниця народної мудрості. Значне місце тут мали природоохоронні вислови, прислів'я, пов'язані з любов'ю до життя, природи, шкелання здорового і життєлюбного підростаючого покоління. Механізми впливу і досягнення розуміння прислів'їв і приказок як смислових цілостей ще до кінця не вивчені й сьогодні. Все більше дослідників різних галузей наук і експериментаторів, психологів, лінгвістів, педагогів та ін. звертаються до їх пізнання, надають їм великого значення в процесі виховання підростаючого покоління.

Як і нормативний канон людини, образ дитини завжди має по меншій мірі два виміри: чим він є від природи (чи від Бога) і чим він мусить стати в результаті навчання та виховання. Інформація про цю уявлення закладена як у філософсько-педагогічних, релігійних текстах так і у фольклорі, прислів'ях, приказках і т.п.¹

Прислів'я розглядаються сучасними дослідниками як вид монотематичного тексту, який, з одного боку, вирізняється смисловою, структурною і комунікативною цілісністю, а з іншого - йому притаманна смислова мінливість, так як він може вмщувати логічні трансформи, останні ж характеризують явище з різних, інколи суперечливих точок зору.²

Розуміння прислів'я в такому трактуванні виступає як виражений творчий акт, нагадує мінівідкриття, потребує своєрідного стану "освянення", інтуїтивної здогадки. Внаслідок цього основна ідея прислів'я, тобто його концепт, так глибоко переробляється особистістю, осмислюється, що більш органічно вписується в систему індивідуальних смислів.

Цікава думка про те, що логічні трансформи прислів'їв практично рівноцінні і спотерігаються, зокрема, в фольклорному фонді окремого народу, висловлюється Г.Л.Пермяковим та О.В.Соболевою. Ми вважаємо, що народна мудрість кожної нації, крім того, містить певний фонд основних концептів-ідей, які найбільше відображені в прислів'ях.

¹ Кон И.С. Ребенок и общество.- М., 1988.- С.137-138.

² Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише).- М., 1970; Соболева О.В. О понимании мини-текста, или Пословица век не сломится // Вопросы психологии.- 1995.- №1.- С.46-52; Суховай И.Л. Перцептивные, мнемические и мыслительные компоненты понимания монотематического текста.- Канд. дис.- Л., 1984.

Отже, десятки тисяч прислів'їв, які накопичила історична пам'ять українського народу, створила своєрідне поле концептів-ідей, які шляхом доступного для кожного мінівідкриття, творчого їх розуміння особливо глибоко западають в душу ще з дитинства, тчуть своєрідну тканину глибинних смислів і цінностей індивідуальної свідомості.

Тому не випадково, коли йдеться про формування екологічних цінностей школярів як показника їхнього здорового способу життя з опорою на можливості викладання народознавства в школі - ми звертаємося до скарбниці народної практичної філософії - прислів'їв і приказок.

Приведемо деякі найбільш яскраві приклади узагальненого в народній мудрості в формі прислів'їв і приказок ставлення до фізичного здоров'я та його оцінки, орієнтації на екологічні цінності.

Здоров'я - справедливо вважає народ - є основа життя, воно "найбільше багатство в світі", "... щастя", "... всьому голова". Від здоров'я залежить добробут людини: "Аби голова здорова, а все тоє буде", "Аби здоров'я, а життя буде", "... гроші будуть", "Без здоров'я нема багатства", "Коби голова здорова, будуть воли та корова", "Коби моя голова здорова, а гаразду дороблюся".

Як бачимо український народ здавна дуже високо цінував здоров'я, воно ставилося вище від багатства та мастку, бо "Все можна купити, а здоров'я - ні", "Здоров'я над масток", воно - "найдорожчий скарб". Бо для своїх рук людина завжди знайде заняття, тому й у народі говорили: "Аби здоров'я, будуть руки на мухи", "Світ великий, було б здоров'я". Українці були переконані, що здорова людина завжди зможе заробити собі на прожиття, а тому оптимістично говорили: "Як будемо живи, то будемо й сити".

Такий основний вид сільськогосподарської праці, як оранка плугом, вважався у народі важкою роботою, що потребувала доброго здоров'я та фізичної сили: "Одно творити язком, а друге перти плуга". Цінуючи здоров'я не тільки як запоруку матеріального благополуччя, але й джерело життєрадісного настрою, краси людини, стверджували, що "В здоровому тілі - здоровий дух", "Поки здоров'я служить, то чоловік не тужить". Всі люди хочуть бути здоровими й щасливими, а тому справедливо вважають, що "Без здоров'я нема щастя", "Хто здоров, той багатий, а хто недужий, той бідний". Здоровому все йде всмак: "Як я здоров, то в мене хрін за цукор", а "Хворому і мед гіркий", і взагалі - "Хворому нічого немиле".

Але здоров'я легко втратити і важко повернути, бо *"Здоров'я входить золотниками, а виходить пугами", "... приходять днями, а виходять годинами"*. Але так вже людина влаштована, що *"Як здоров'я масмо - не гбаємо, а як втратимо, то плачемо"*, чи *"... нарікаємо"*.

Хвора людина не почуває повної життєвої радості (*"Без здоров'я нічого чоловікові не миле"*, *"Що ми по життю, як здоров'я не маю"*), а здорова - бадьора, життєрадісна (*"Кожний знає, що в здоровім тілі сильний дух буває"*).

Поряд зі здоров'ям бувають і людські хвороби: *"Хвороба нікого не красить"*, вона *"... коли не вморить, то скривить"*. Хвора людина стає безпорадною: *"Зуб болить, аж око в'яне"*, *"Болить у грудях - не будь йому в людях"*. Про хворобливу людину часом говорили: *"Здорове дерево, та дуплаве"*, *"Червоно яблуко, та всередині черв'ячок"*, *"Капустя гарна, та качан гнилий"*.

Хворому дуже важко жити: *"Гіркий тому вік, кому треба лік"*, тому в народних устах звучить і пересторога берегти своє життя, бо *"Чужим віком не нажисешся"*. Людське життя зіставлялося з плином води: *"Чимало літ перевернулося, води чимало утекло"*, висловлювалася тут про те, що швидко минають роки: *"Біжить мій вік, як вода по камінню"*, *"Життя біжить, як музика гзвентить"*.

І тепер в бесідах з дітьми, щоб сприяти розвитку в них відповідального, осмисленого ставлення до власного здоров'я, конструктивної активності організації здорового способу життя необхідно звертатися до прислів'їв і приказок. Всі вони, вперше почуті школярами в дитинстві від батьків, найавторитетніших рідних, в устах учителя при повторенні нагадують забуті глибокі враження, одночасно творче їх розуміння на новому рівні вікового розвитку сприяє тому, що прислів'я та приказки набувають значної сили впливу (*"Той здоров'я не цінить, хто хворим не був"*, *"Хіба треба питати, чи бажає він здоров'я мати?"*).

Розглянемо можливості підвищення активності учнів у збереженні та зміцненні власного здоров'я засобами народознавства на уроках фізкультури.

Примітною рисою нашого часу є те, що спорт високих досягнень став всесвітньою модою, а краса та гарна постава сучасних супермоделей захоплює молодь і наштовхує її часто до виснажливих дій, надмірного захоплення культуризмом. Разом з тим, виснажливий спорт високих досягнень, який не жаліє психічного здоров'я своїх чемпіонів, існує зовсім в іншому вимірі, аніж масовий спорт для всіх. Тому варто

вважати, що існують усталені канони вроди і фізичної досконалості, які склалися в досвіді кожного народу. Врахування цих канонів, деяка корекція з їх допомогою всесвітніх людських еталонів фізичної досконалості та краси допоможе школярам більш адекватно зрозуміти особливості свого тіла і деякі національні ознаки зовнішнього вигляду, оцінити можливості та намітити шляхи фізичного самовдосконалення.

Проведене нами анкетування старшокласників школи-ліцею Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка та студентів молодших курсів того ж вузу показало, що ідеал українця та українки в їх баченні, крім значної кількості особистісних якостей, пов'язаних з духовністю, зокрема, інтелігентністю, включає ряд обов'язкових, на думку опитаних, показників фізичної міцності, досконалості тіла, краси і вроди, вольових якостей та навичок саморегуляції.

Інтерес до руху, схильність до своєчасної, регулярної активності - все це створює основу ритмічного, динамічного стилю життя, особливо зрілої стратегії побудови індивідуального життєвого шляху. Але в дошкільному і молодшому шкільному віці переважно надзвичайно рухливі. Однак, учні середніх і старших класів часто на запитання "Чи любиш ти рухатися?" не завжди відповідають ствердно. Декого з них уже сформувалась картина мінливої нерегулярної активності, звичка постійно перебувати за партою під час уроків і змовнюється пасивним сидінням і під час перерви з метою "підготовки" до наступного заняття.

Близько половини міських хлопчиків шкільного віку страждають від гіпокінезії, тобто нестачі рухової активності. Серед початок гіпокінезія досягає 70-80 відсотків. Встановлено, що все частіше в старшій школі децелерація дітей змінюється так званою децелерацією: нерівномірно розвиваються функціональні системи дитячого організму, затримується фізичне дозрівання тощо. Все це перелічене є однією з причин того, що в Україні п'ятий юнак призовного віку не здатний виконати свій почесний обов'язок перед Україною через незадовільний стан здоров'я, а більше 70 відсотків студентів вітчизняних вузів мають недостатній фізичний розвиток, внаслідок чого кожен десятий з них відвідує спецгрупу з фізичної культури.¹

Тому особливе значення для забезпечення достатнього рівня активності щодо збереження та зміцнення здоров'я має надаватися саме

¹ Криворучко В., Яскал Ю. Підтюшем від біди: Фізичне виховання // Освіта - 1994. № 5-6.- 19 січ.

підтриманню належного режиму рухової активності дітей та підлітків у школі, збереження у них любові до руху, рухливих ігор. Центральною ланкою цієї роботи має бути урок фізкультури.

На даний час у школах Івано-Франківської області проходить апробацію програма з фізичного виховання школярів¹, яка спрямована на розвиток в учнів стійкого інтересу до цього шкільного предмету як засобу зміцнення здоров'я, пізнання можливостей організму, формування навичок фізичного самовдосконалення. В її основі - традиції української національної фізичної культури, елементи основних видів спорту, широке використання міжпредметних зв'язків з біологією, сучасні (нетрадиційні) способи оздоровлення.

Аналіз літературних джерел показує, що на даний час досліджується не тільки негативний вплив середовища та способу життя дітей на їхнє здоров'я, але й узагальнюється з цих проблем позитивний досвід окремих учителів фізичної культури (М.Вальнюк, С.Волощук, М.Саєнко, Г.Хохлачова та ін.).

Вивчення кращого досвіду роботи вчителів цього предмету переконує, що є не тільки всі можливості для формування на цих заняттях у школярів інтересу, потреби у розвитку своєї фізичної культури, але й перетворення цього уроку в системоутворююче ядро роботи щодо фізичного загартування учнів, формування в них стресостійкості в складних життєвих ситуаціях.

Наприклад, учитель-методист фізичної культури школи-лицею Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка Г.Ю.Хохлачова на своїх уроках намагається передовсім викликати в учнів інтерес до свого організму та його загартування. Наведемо улюблені слова, з якими вчителька звертається до дітей: "Ваше тіло служить житлом для душі. Ви все робите для того, щоб прикрасити кімнату, в якій живете. Але чому ж ви так мало сприяєте тому, щоб житло для душі було гарним?"

Характерною рисою професійної діяльності цього педагога є безперервний пошук, постійне незадоволення досягнутим, впровадження у практику роботи із своїми школярами апробованих фізкультурно-оздоровчих новинок. Методика роботи цієї вчительки поєднує дві системи фізичного виховання: європейську та східну. За

¹ Фізичне виховання молодших школярів: Навчальні програми і дидактико-методичні матеріали до неї /Укладач Воробей Г.В. - Івано-Франківськ, 1993.- 144 С.; Програми з фізичної культури середньої загальноосвітньої школи (V-XI кл.) /Укладачі Воробей Г.В., Вальнюк М.Т., Волощук С.В. та ін. - Івано-Франківськ, 1993.- 80 С.

глибокими переконаннями Г.Ю.Хохлачової, фізкультура у школі повинна носити не змагальний характер, а оздоровчий.

Досвід її роботи вивчається - уроки часто відвідують не тільки колеги-вчителі фізкультури, але й викладачі біології, директори шкіл, які перебувають на курсах перепідготовки та інші педагоги.

Головними елементами різних уроків цього учителя-методиста є перш за все налаштування школярів на психофізичне загартування, глибоке усвідомлення ними значення тих вправ, що будуть виконуватися, розуміння учнями значення конкретного уроку в загальній системі фізично-оздоровчої діяльності щодо 'зміцнення організму на протязі року ("Учень має знати для чого він виконує ту чи іншу вправу, пропустити її перш за все через свою свідомість", - підкреслює Г.Ю.Хохлачова). Другим елементом її уроків є вправи з ритмічної гімнастики, які, як каже Ганна Юрївна "забирають енергію в людському організмі, розвивають мускульну систему". Наступним етапом заняття є виконання вправ гімнастики "Хатха-йога", які повертають, акумулюють енергію в організмі людини й носять оздоровчо-профілактичні цілі. Наприклад, пропонуючи учням вправу на гнучкість "Кобра", вчителька пояснює, що результатом систематичного виконання цієї вправи буде мобілізація різних нервових центрів і сплетінь, зміцнення черевних м'язів, ліквідація деформацій хребта, стимуляція нервової системи, запобігання відкладенню солей.¹

На закінчення заняття педагог, досвід роботи якої описується, вчить дітей знімати втому, стреси шляхом мініаутотренування (3-5 хв.). При цьому нею використовуються елементи системи В.Леві.²

Цікаве та захоплююче проведення уроків, фрагменти яких часто самі розробляють і ведуть учні, сприяє тому, що у цього педагога школярі інтенсивно працюють все заняття, закінчують такі уроки учні повні сил та енергії, з бажанням продовжити тренування і вдома (часто до виконання вправ системи "Хатха-йога" залучають і своїх батьків).

¹ Необхідно зауважити, що за пропозицією Г.Ю.Хохлачової, як члена обласної творчої групи вчителів фізкультури, до змісту навчальних програм з фізичної культури середньої загальноосвітньої школи (X-XI клас) внесено доповнення про "Нетрадиційні способи оздоровлення: елементи масажу, лікувально-профілактичні вправи системи "Хатха-йога", відновлюючі вправи для поліпшення пам'яті, підвищення уваги, зміцнення волі, збереження душевного спокою і т.д.; мініаутотренування" (Див.: Програми з фізичної культури середньої загальноосвітньої школи (V-XI кл.) - С.42.

² Див. докладніше: Леві В.Л. Искусство быть собой: Индивидуальная психотехника.- Изд. обновл.- М., 1991.- 256 С.

Що уміють випускники Г.Ю.Хохлачової? Її вихованці можуть після закінчення середньої школи: а) проводити заняття спортивно-оздоровчого характеру груп "Здоров'я" у будь-якому трудовому колективі; б) працювати із спеціальною літературою та складати комплекси ритмічної гімнастики; в) використовувати у режимі дня вправи, які знімають стресові стани, покращують пам'ять, зір, осанку тощо; г) реалізувати принципи послідовності фізичних вправ, дозування навантаження від початку занять до його завершення (зняти фізичне навантаження, привести пульс до норми та багато ін.).

Вищесказане дозволило скласти порівняльну таблицю (табл. 1), в якій описані типові недоліки традиційного уроку, так і основні переваги сучасного уроку фізичної культури. Таблиця розроблена на основі досвіду роботи вчителя СШ № 17 м. Полтави М.Сасенко¹.

Поряд з тим, слід відмітити ще недостатню методичну обґрунтованість поєднання у фізичному вихованні учнів національної школи, з одного боку, елементів східних систем психофізичного тренування (хатха-йога, у-шу тощо) і, з другого боку, способів оптимізації рухової активності за допомогою українських народних ігор, відродження прийомів самовдосконалення з скарбниці козацької фізично-оздоровчої системи виховання. Це - проблема, яка потребує глибокого вивчення та зваженого розв'язання.

У цьому зв'язку з особливою увагою треба звернутися до багатого досвіду психічного та фізичного вдосконалення, який містить козацька педагогіка. Особливо важливо, що система психофізичного тренування та загартування тут нерозривно пов'язана з органічно близьким нам образом козака, який був героїчною постаттю українського народу.

Цілісна, духовно багата особистість козака, ідеалами якої були Правда, Доля й Воля, вирізнялась особливо високим рівнем стресостійкості, невибагливості, пристосованості до найскладніших умов існування. "Запорожці створили досить ефективні спеціальні фізичні та психофізичні вправи, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, тілесне, психофізичне та моральне вдосконалення воїна"². Як свідчить ряд авторів, серед запорізьких козаків значного поширення набули

Модель традиційного уроку фізичної культури	Модель сучасного уроку фізичної культури
1. Шаблонні вимоги до виконання переважно недоступних дітям нормативів, які відвертають їх від занять і від учителя	1. Побудова уроків фізичної культури на "побитті" особистих учнівських "рекордів", що вже встановлені раніше, актуалізація потреби у фізичному і психофізичному самовдосконаленні
2. У змісті уроку "не знаходиться" часу для інформування учнів про здоровий спосіб життя та застосування цих знань у практиці життєдіяльності школяра	2. У змісті кожного уроку виділяється час на реалізацію підпрограми "Здоровий спосіб життя" (ЗСЖ). Кожен школяр знає, що саме такий "спосіб" є запорукою його нинішніх і майбутніх успіхів.
3. Організаційна структура уроку (рапорт, строеві та фізичні вправи, контроль вчителем результатів тощо) мало формує інтерес до занять спортом. Учень не вільний як у контролі за результатами, так і в організації уроку. Це породжує закомплексованість і шаблонність, які виробляють механічну звичку, але не любов до предмету.	3. Щорочний об'єктивний самоконтроль досягнутих результатів як мотив щоденних тренувань з метою підвищення рівня фізичного розвитку; забезпечення фізично-оздоровчої активності школяра всіма можливими засобами (спеціальні вправи, фізична та обслуговуюча праця, заняття різними видами мистецтва тощо).
4. Заняття з фізкультури традиційно проводяться в спортивному залі.	4. Заняття на свіжому повітрі (в т.ч. і зимою) дають школярам не тільки кисень і рух, але й можливість спілкування з природою, її осінніми, зимовими та весняними пейзажами.
5. Фізично-оздоровча робота проводиться лише на спеціально організованих заняттях, які, як "уроки спортивних досягнень", часто можуть шкодити самопочуттю, викликати надлишкове навантаження і тривогу у школярів.	5. Гра "Школа здоров'я" триває і на уроках і поза ними.
6. Слабкість цілеспрямованого зв'язку між шкільним лікарем та вчителем фізкультури	6. Діти навчені самоконтролю власного фізичного та функціонального розвитку і здатні будь-де виконати найпростіші медичні спостереження свого фізичного стану, порівняти отриманий результат з попередніми та зробити правильні висновки.

¹ Див.: "Двійка", яка б'є рекорди // Освіта.- 1993.- № 39.- 10 листоп.

² Цьось Анатолій. Бойовитість духу, порив до життя (система фізичного та психофізичного виховання запорізьких козаків) // Рідна школа.- 1995.- №1.- С.6

різноманітні системи єдиноборств. Найбільш відома з цих систем стала основою козацького танцю гопака.

Так, А.Цьось твердить: "психофізичний та історико-етнографічний "зріз" гопака переконує в тому, що всі збережені на сьогодні елементи - складні акробатичні вправи, багато ударів ногами і руками були складовими самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами".¹ До цього ж висновку приходять І.Лебедев, який, провівши порівняльний аналіз форми рухів у-шу та в гопаці, вказує на багато спільних ознак. Він пише: "Той, хто знайомий з у-шу, знає, яка серйозна увага приділяється в стилях "журавля" постановці руки-крила. Є навіть спеціальні методи, мета яких - перетворити руку в "крило", зв'язати її з "центром сили", що знаходиться в нижній частині живота, домогтися відчуття невимушеності руху в середовищі. Без вироблення цих відчуттів, без пружної поясниці, доброї шарнірності в суглобах, як підкреслюють балетмейстри, не вдасться танцюристам виконати справжній гопак. Більше того: їм потрібно уміти дуже багато, що виходить за межі китайського у-шу".²

Отже, більшість дослідників приходять до такого висновку: бойовий гопак є складною системою стрибкового віддаленого бою, що не поступається світовим стилям східної боротьби (В.А.Артикул); містить складну систему дій: різноманітні види стійок, кроки, біг, стрибки, повзунці, удари ногами та руками, способи захисту тощо (І.Лебедев, А.Цьось).

Невичерпну скарбницю прийомів психорегуляції ми знаходимо в українських народних звичаях, обрядах, фольклорі, пісенній творчості. Звернемося до деяких рис здорового способу життя українських козаків, який може слугувати яскравим прикладом як свідомого тренування вольових якостей, витривалості, і самоконтролю, так і життєрадісної активності, молодечтва і мажорного світовідчуття.

Українських козаків, як і весь наш народ, відзначав надзвичайно багатий незлобивий гумор. Жарт допомагав їм зрозуміти важку життєву ситуацію, виявити її суперечності, зважити психічні можливості; в очищенні сміхом зняти негативні переживання в зв'язку з труднощами подолання цих перешкод. Так Д.І.Яворницький в "Історії запорізьких козаків" пише: "З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли під-

мічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. ... Цією рисою запорізьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: ... Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст... тощо. Людину малого зросту вони, в силу свого гумору, називали Махиною, ... шибеника - Святошею, лінивого - Доброволею... і т.ін."¹

Запорізьким козакам не чужі були прийоми саморегуляції для покращення своїх емоційних станів, вони "завжди вибирали наймальовничіші й найгарніші місця для своїх тимчасових і вічних жител... милувалися краєвидами й віддавалися тихим думам і піднесеним роздумам."²

Значний терапевтичний ефект забезпечувало козакам своєрідне існування в атмосфері української народної пісні... "Кобзар, той же трувер, майстерзінгер, сліпчак-співак, завжди був у них бажаним гостем, бо він ... - хоронитель заповітних запорізьких переказів, живописець лицарських подвигів, часом перший лікар хворих і поранених. ... Для одинокого запорожця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості протягом багатьох днів промовити до когось слівце, кобза була справжньою подругою, вірною дружиною, котрій він ввіряв свої думки, котрою проганяв свою тугу".³

Пісня супроводжувала українця всюди і завжди, від народження до смерті: "Де праця, там і пісня", "З піснею дружити - ніколи не тужити", "Легше тобі на душі стане, як пісня до твого серця загляне", "Піснею до серця, серцем до народу", "Пісня ні в добру, ні в злу годину не покидає людину", "Хто співає в смутку, тому полегла прудко", "Хто співає, той журбу проганяє", "Як заспівають, мов тебе на крилах піднімають".

Як переконливо свідчать наукові дослідження, "стрії бандури, її мелодійність, діапазон звуків, тембр, органічне поєднання голосу співця та акомпанементу інструменту, ефективно і надійно стабілізують біоритми взагалі, а серцеві - особливо (!)".⁴

На жаль, в наші дні багато дорослих співають мало, не створюють атмосферу пісенності у власних сім'ях, не прищеплюють любов до народної пісні дітям. Дехто з нас втратив здатність до співу з дуже простих причин: у дитинстві їм не співали колицкових (а в наші

¹ Там таки. - С.9.

² Лебедев И. Гопак и совесть // Техника молодежи. - 1988. - №9. - С.46-47.

¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Т.1. - Львів, 1990. - С.177.

² Там таки. - С.178.

³ Там таки.

⁴ Товстуха Є.С. Українська народна медицина. - К., 1994. - С.143-144.

дні зустрічається все більше матерів, які дітям цих простих пісень на ніч не співають), а в підлітковий період, якщо і чули спів батьків, то хіба що за чаркою...

З метою виявлення деяких загальних механізмів позитивного впливу української народної пісні на самопочуття людини звернемося до багатого матеріалу, представленого в книзі Г.А.Нудьги "Українська пісня в світі"¹, в якій автор досить детально описує гастролі та відгуки на виступи хору О.Кошиця та хору ім. Г.Верьовки в багатьох країнах світу (матеріали про гастролі в 9-ти країнах світу). На основі проведеного нами аналізу було виділено 7 груп основних гіпотетичних понять-факторів, які були отримані на основі первинного кількісно-якісного аналізу тексту відгуків. Ці 7 груп понять-факторів були умовно позначені як: "Творчість", "Зміна настрою", "Емоційний відгук", "Активність", "Віра в майбутнє", "Сила впливу", "Фонізм". Аналіз вказаних факторів дозволив сформулювати такий висновок: вся система описаних понять створює певне надзвичайно емоційно динамічне та насичене смислове поле. Воно свідчить, що прослуховування українських пісень має значний вплив на саморегуляцію особистості, зокрема оптимізує актуальні емоційні стани слухача.

Особливо ефективним тут може бути послаблення емоційної напруженості, зменшення тривожності, згладжування депресії. Остання ж помітно пригнічує сферу бажань людини, негативно впливає на мотивацію досягнення успіху, здатності мобілізувати всі фізичні та психічні сили до переборення труднощів. Після прослуховування українських пісень люди твердили, що вони "відчули радість" (відгуки слухачів з Швеції).² Адже перш за все оптимістичний настрій, який відчувається як у веселих так і у сумних піснях, та тісний емоційний контакт слухача з виконавцем, ототожнення себе з ним, допомагає в процесі спілкування з музикою помітно гармонізувати свої емоційні стани, підвищити стресостійкість, мобілізує захисні сили організму і особистості.

Таким чином, запропоноване розуміння фізично-оздоровчої культури школяра не лише як соціально обумовлений рівень розвитку особистості у цій сфері, але як і конструктивна її активність щодо збереження та зміцнення власного здоров'я, дозволило побудувати структуру даного компонента культури, намітити під цим кутом зору основні риси здорового способу життя дітей.

¹ Нудьга Г.А. Українська пісня в світі.- К., 1989.- 536 С.

² Див.: Там таки.- С.403.

Порівняльний аналіз основних рис сучасного способу буття та ознак здорового способу життя показав значну їх розбіжність і вказав на необхідність збагачення життєдіяльності школяра різними формами активності. Вони можуть бути пов'язані насамперед з традиційними формами народної поведінки і в даному випадку органічно доповнюють науково розроблені підходи в гармонізації стосунків в системі "дитина - природа", дозволяють успішніше синхронізувати індивідуальні біоритми учня з добовими, сезонними змінами в природі.

Звернення до можливостей народознавства надасть можливість педагогам, зокрема вчителям фізкультури, класним керівникам, шкільним психологам поглибити можливості системного формування основних компонентів фізично-оздоровчої культури.

Учителі-предметники, звертаючись до багатств народного досвіду, який міститься, зокрема, в прислів'ях, приказках, прикметах тощо, мають можливість послідовно стверджувати екологічні цінності, любов до всього живого, позитивне життєстверджувальне ставлення до свого тіла та здоров'я в цілому.

Розвиток інтересу та любові дитини до рухової активності, тренування, які органічно пов'язані з народними іграми, видами спортивної боротьби, традиційними способами загартування тощо, допоможе вчителю фізкультури розв'язати одне з головних завдань фізично-оздоровчої культури - формування потреби в фізичному та психофізичному самовдосконаленні, що спирається на позитивне ставлення до свого тіла, рівнішності, самоповаги, до власної особистості в цілому.

Виділений спектр ситуацій налагодження контакту з природою (споглядання, спостереження, "занурення в природу" тощо) дозволить власному керівникові розробити поетапну методику зміцнення зв'язку в системі "дитина - природа", створення реальної можливості для широкого та тісного спілкування школяра з навколишнім середовищем.

Використання елементів народних танців і пісенної творчості допоможе, зокрема, шкільному психологу збагатити набір уживаних у цій професійній практиці способів психорегуляції активності учнів, оновити традиційні прийоми психологічного тренінгу засобами фізичної терапії. Це сприятиме оптимізації емоційних станів учнів, зміцненню їх стресостійкості в ситуаціях змагань і випробувань.

2. Духовно-моральне виховання школярів

Складним і багатогранним є духовний світ кожної людини. Він постійно змінюється, удосконалюється як і сама природа людини. Нерідко його важко збагнути, а ще складніше правильно сформулювати.

Ми говоримо про новий підхід до виховання учнівської молоді. Яким же він має бути? Адже багато років ми виховували нашу молоді в дусі комуністичної моралі. Дбати про її моральне обличчя, патріотичні почуття, духовний світ, який завжди мав бути "багатий". Але сьогодні від того виховання маємо моральну і духовну деградацію значної частини молоді, зубожіння її інтересів і запитів, байдужість до долі свого народу і України. У виховній роботі було забуто, а головне повністю зневажено роль нашої історії, народного досвіду у вихованні знання рідної мови, вікових народних традицій і звичаїв. Ми намагалися сформулювати духовно-моральний світ нашої молоді нібито в особливі умови, ізольовано від світу, від загальнолюдських духовних цінностей.

Лише тоді, коли національні і загальнолюдські цінності пройдуть через дитяче серце, коли дитина, як кажуть, буде "вбирати" із молоком матері, лише тоді ми виростимо справжнього громадянина і патріота рідної України, який з почуттям обов'язку і відповідальності буде захищати її честь і гідність.

Підростаючим громадянам України необхідно пізнати і глибоко зрозуміти велич нашої народно-традиційної культури, її гуманізм, доброзичливість, гостинність, співчуття до чужої біди, всепрощення.

Школа має бути для учнів тим високоморальним середовищем, з якого вони черпатимуть ці моральні стосунки минулого і на втягуватиме їх у реальні моральні відносини сьогодення. Основним природним моральним законом, що визначає моральну атмосферу школи, насамперед, має бути повага і відповідальність: повага до себе і до інших людей (старших і молодших, ровесників і друзів), повага до всіх форм життя і середовища їх перебування. Кожній дитині, яка прийшла до школи, необхідно допомогти пізнати себе, свій рід, свою землю, усвідомити приналежність до свого народу.

Цю роботу треба починати в сім'ї, а далі продовжувати в молодших класах. На уроках читання при озайомленні з казками, легендами про рідний край, учитель повинен наголошувати на тому, що кожну дитину виховують, благословляють на добрі справи, бажають добре - її батьки. Батько і мати для кожної дитини - це найперші

"природні" вихователі і наставники. Про них у кожного з нас найдорожчі спогади, помисли. Не випадково в народній творчості (казках, прислів'ях, піснях) батько, мати займають особливе місце. Вони благословляють своїх дітей в дорогу, на добрі справи, подвиги. До них звертаються їх діти - герої казок у найважчі моменти життя, просять підтримки, допомоги ("Івасик-Телесик", "Про бідного парубка і царівну").

Невиможно важко жити дітям, коли в них немає матері. Вони змушені терпіти наругу, знущання і приниження від мачухи - злої, безсердечної, зажерливої.

На уроках рідної мови, читання в початкових класах чи в позакласній роботі учитель може широко використати зразки народної творчості, щоб показати дітям, з якою повагою і шанують треба відноситись до батьків, цінувати їх думку і слово, бути доброзичливими і сердечними у ставленні до них. Про це нагадують нам народні прислів'я і приказки: "Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка", "Усе купиш - матері-батька не купиш", "В любенького татка любенька й кроватка", "Без матері і сонце не гріє", "В кого є ненька, в того й голівка гладенька", "Любов матірня і на відгалі гріє", "Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить".

Та найбільше почуття матері до своїх дітей, вболівання за їх долю передано в народних піснях. Тут і бажання щастя рідній дитині:

"Ой, журилась матінка мною,
Ой, як вітер горою;
Оддала мене за нелюбого
Рано заміж молодю".

("Ой, журилася матінка мною")

"Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку.
Та й купала - поливала,
Щастя-долі не вгадала".

("Мала мати одну дочку")

"Ой, з-за гори, ой, з-за гори
А вітер повіває,
Мати дочку, ой про горе питає:
"Скажи, дочко, скажи дочко,
Ой, яке тобі горе?"

("Ой, з-за гори...")

Виховання в молодших школярів глибоких почуттів любові до батька-матері повинно іти з усвідомленням ними бажання завжди допомагати їм, приносити радість, не засмучувати і не хвилювати їх. Нерідко, ставши на самостійний шлях у житті, діти чомусь черствіють душею, забувають про те, як батьки їм допомагали, піклувались про них. Це найтяжчий гріх і провина дітей перед батьками. В народній творчості такі дії і вчинки молодих людей суворо засуджуються ("Добре було б батька годувати, коли б він хліба не їв", "Впав батько з гори, гідько го бери", "Хто батька-матір зневажає, той добра не знає", "Огна мати вигодує семеро дітей, а семеро дітей огнісі матері не можуть").

Духовність дитини має ґрунтуватись на взаємній любові, сердечності, повазі одне до одного. Діти повинні знати і шанувати свій родовід, історію рідного села чи міста, їх пам'ятні місця, відомих людей свого краю, народних умільців. Повага до інших вимагає, щоб ми ставилися до всіх людей - навіть до тих, хто нам не подобається, як до осіб, які мають рівнозначну з нами гідність. Споконвіків передається у відносинах людей "Золоте Правило": "Поступай з іншими так, як хочеш, щоб вони ставились до тебе". Учні повинні усвідомити: поважаючи інших людей, ми цінимо їх, відчуваємо відповідальність за їх благополуччя.

Повага до всього найскладнішого переплетіння життя на землі заперечує жорстокість у ставленні до тваринного і рослинного світу закликає формувати у школярів бережливе ставлення до навколишнього середовища, до хрупкої екосистеми, від якої залежить наше життя. Наш народ споконвіку шанував природу, захищав і примножував її багатства. Посадити дерево, сад, куц калини, виростити квіти - то прадавні "народні обов'язки" наших пращурів. Тому так опоетизував наш народ свою рідну землю, намагався перетворити Україну у квітучий сад.

Наш народ не тільки любить і шанує природу, він глибоко розуміє її "душу", відчуває її "настрій".

Маємо на увазі вироблені протягом віків уміння спостерігати за природою і закріплювати їх у вигляді приказок, прикмет, а іноді й забобон. Така робота сприяє розвитку спостережливості, кмітливості, любові і поваги до оточуючої природи, її явищ, а звідси формується почуття поваги і пошани до всього живого, збагачуються знання людини, багатшим стає її духовний світ. Знання людиною загадок і таємниць природи розвиває бажання знати, пояснити їх, та розумно

використати у повсякденній роботі, а головне поважати природу, по можливості примножувати її багатства. Учні середніх і старших класів, на завдання вчителя можуть збирати і записувати народні прикмети, з часом перевіряти їх достовірність на практиці. Така робота буде розвивати в учнів повагу до старших, почуття господаря рідної землі, працьовитість, дбайливість, ініціативність. Учні на основі народного календаря можуть брати участь у таких святах, як день зустрічі птахів, свято першої борозни, свято перших сходів, свято першого снопа, свято обжинків тощо. А звідси формується почуття справжнього господаря рідної землі, її захисника і оборонця.

Важливим аспектом морального виховання школярів виступає засвоєння ними етичних норм відповідальності у взаєминах з іншими людьми, у виконанні своїх найрізноманітніших обов'язків. Мораль відповідальності передбачає у будь-яких умовах, незважаючи на будь-які труднощі, підтримувати один одного, полегшувати людські страждання, орієнтуватися і відгукуватися на нужди і потреби оточуючих. Тому важливе завдання вихователів - сприяти розвитку емпатії у школярів, тобто не тільки усвідомленню внутрішнього стану іншої людини, аде й співчуттю, співпереживанню, дієвій співучасті у розв'язанні проблем ближнього.

Наше дослідження рівня сформованості емпатії у школярів та студентів (всього опитано біля 5-ти тисяч респондентів), зіставлення результатів досліджень, проведених нами у різні роки, показує, що рівень емпатії підростаючого покоління падає з кожним роком. Ця важлива моральна вартість, яка з прадавніх часів була властивою емоційно-чуттєвій натурі українців, нівелюється основним чином за рахунок недооцінювання її значимості, як декілька десятків років тому, особливо, у теперішній час. Народна педагогіка завжди вдавалася до внутрішнього світу людини, апелюючи до її честі, совісті, сорому ("Сумління - найкращий порадиш", "Хоч ганьба очі не виїсть, але не на люди показатися", "Совість гризе без зубів" тощо), що накреслює усвідомлення народними вихователями значимості трьох взаємопов'язаних складових характеру людини - морального знання, морального почуття та моральної поведінки.

Наше дослідження рівня моральної вихованості підлітків із неповних сімей показало, що найбільші відхилення у цієї специфічної частини підлітків проявляються саме у механізмі

формування внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи. Частий збіг в умовах неповної сім'ї несприятливих обставин створює додаткові перешкоди, нерідко веде до невірного морального вибору. Обмеженість у значній частині підлітків сформованої пізнавальної потреби та відставання в навчанні, незадоволеність емоційного контакту (в дошкільному і молодшому шкільному періоді - з батьками і дітьми, в підлітковому - у групі ровесників та сім'ї), сформована життєва невпевненість у позитивній оцінці з боку дорослих, незадоволення потреби у любові, ласці, зменшення можливостей задоволення запитів у сфері матеріальних потреб - ці та інші недоліки в задоволенні і формуванні найважливіших соціальних потреб особи часто ведуть до неадекватного усвідомлення ними навколишньої дійсності, знаходять відображення у ціннісних орієнтаціях, у зруйнуванні віри в моральний ідеал, закріплюють певні, часто нереальні соціальні установки, ведуть до появи комплексів (різниці, неповноцінності, знедоленості, "Попелюшки" тощо), до порушень у дії мотиваційної сфери, а в кінцевому результаті, викликають порушення у моральних відношеннях, що складаються у процесі діяльності, спілкування та нагромадження досвіду суспільної поведінки.

Отже, незрозуміння вихователями першопричин виникнення відхилень у моральному розвитку дитини збіднює виховні можливості сучасної сім'ї і школи. І одне з найважливіших їх завдань - сприяти розвитку почуттєвої сфери у школярів, значну роль в якому відіграє совість, самоповага, емпатія, любов до добра, самоконтроль і скромність.

Важливими народно-педагогічними методами стимулювання заохочення, спонукання дітей, корекції їх поведінки виступають:

- створення колективної думки схвалення, аналізу вчинку (поведінки) чи засудження дій дитини;
- заохочення позитивних вчинків, спонукання до них, стимулювання якомога осмисленіших дій школяра;
- збудження інтересу до кінцевого інтересу діяльності, розкриття очікуваної радості від нього;
- формування усвідомленої необхідності заборони негативного спотвореного та застереження дитини від необачних вчинків;
- напучення і навчання потреби поводити себе і жити так, щоб одержати схвалення батьків, вчителів, дорослого оточення, однолітків власної самооцінки;
- використання своєрідних і різноманітних народних методів покарання дитини за вчинки різної значимості.

- нетрадиційне наставляння з використанням казкових колізій, прикладів, певних паралелей, прийомів тощо (класичним зразком у цьому плані є використання казки В.О.Сухомлинського "Казка про гуску").

Важливими є також традиційні народно-педагогічні методи формування суспільної поведінки дитини, нагромадження її життєвого досвіду:

- привчання до сумлінного виконання обов'язків у школі, сім'ї, в оточенні друзів, обов'язків перед суспільством;
- чергування постійних та разових доручень і вправлянь на вироблення певних умінь і навичок;
- практична життєдіяльність дітей у виконанні різноманітних ролей працівника, трудівника, сім'янина;
- дотримання загальноприйнятих норм і традицій укладу життя українців тощо.

Своєрідне застосування в умовах різних типів піклі знаходить і організація методів самовиховання, самоудосконалення особи, що зводиться на самоаналізі вчинків, самодисципліні, самоконтролі, самозастереженні, самопереконанні, самосхваленні, самозобов'язанні, самозасудженні.

Не можна закривати очі на те, що в процесі духовно-морального становлення особистості мали і мають значний вплив на молоді релігійні виховні традиції. Християнство утверджує загальнолюдські ідеї ідеали добра, правди, краси, справедливості, благородства, милосердя тощо. Релігійне мислення, духовність - це специфічна сфера виховання ідеального життя людини, яка, як правило, має національні ознаки. Релігія сприяє формуванню в учнів гуманних рис і поглядів на природу, суспільство, відносини між людьми. Молода людина, пройнята загальнолюдськими ідеалами і цінностями, які висуває релігія, не може творити зло, приносити шкоду і прикроцілювати людям.

Звертаючись до вічної книги всіх народів - Біблії, учитель може знайти незліченну кількість моральних заповідей, які варто засвоїти самим, стати добрішими, сердечнішими, співчутливішими до чужої біди і терпимими до всякого зла. Приводимо висновки з Вічної книги про виховання дітей до батьків; їх обов'язки по вихованню поваги і чесності до них:

шануй батька твого в старості його і не засмулуй його в житті його. Хоч би він збіднів розумом, май поблажливість і не нехтуй ним при повноті сили твоєї;

шануй свого батька та матір свою, як наказав був тобі Господь Бог твій, щоб довгі були твої дні, щоб було тобі добре на землі;

проклятий той, хто легковажить свого батька та свою матір;

хто кляне свого батька та матір свою, - погасне світильник його серед темряви!

слухай батька свого - він тебе породив, і не гордуй, як постаріла мати твоя;

хто батька свого й матір свою грабує і каже: "Це не гріх", той розбійнику друг;

мудрий син тишає батька свого, а людина безумна погорджує матір'ю своєю;

діти - будьте слухняні в усьому батькам, бо це Господові приємне! Батьки, - не дражніть дітей своїх, щоб на душі не впали вони!

Подані заповіді виражають загальнолюдські цінності, вони актуальні для всіх часів і в однаковій мірі служать молоді всіх країн.

Оскільки духовний розвиток зв'язаний з пошуком смислу і істини, з розвитком моральних вартостей, з роздумами над головними питаннями життя, то вчителям доцільно частіше включати обговорення цих питань, особливо в середовищі старшокласників.

Звичайно, неможливо спонукати дітей йти шляхом духовного розвитку, але використання декількох порад дає можливість вихователям, класним керівникам включати для обговорення такі питання:

- знання і розуміння релігійної віри і практики: учні здобувають знання про християнство та інші релігії, про природу Бога і взаємини людей у створеному світопорядку;

- втілення віри і переконань у житті: учні зможуть зрозуміти, яким чином переконання людей впливають на їх цінності, поведінку і стиль життя;

- вираження і тлумачення: учні починають краще розуміти шляхи, якими люди намагались виразити свої життєві переконання, оволодівають способами, з допомогою яких можуть виразити власну духовність;

- заохочення в учнів здатності поважати права інших на світогляд і моральні вартості, які не співпадають з їх власними і т.п.¹

Релігія допомагає збагатити духовний світ молодшої людини, її моральні засади. Навіть, здавалось би у такій простій справі, як вибір імені новонародженого. У нашого народу здавна це було ім'я дідуся - для сина і бабусі - для дочки. Цим підкреслювалось, що внуки будуть вірні добрим справам своїх предків, виростуть здоровими, працьовитими і чесними людьми. Однак, нерідко дитину називали ім'ям святого, якщо вона народжувалась в день свята Івана, Петра, Павла, Миколая, Василя тощо. Дитина, підросши, мала знати, чому її так назвали і дізнатись від батьків, чим саме прославив свос ім'я святий, чим ім'я вона носить, якими справами, подвигами, що зробив доброго для людей! Якщо ж їй в цей день давали інше ім'я, то вважалось, що дитина не буде щасливою. Цю добру традицію нашого народу учитель може підтримувати в роботі з школярами.

Використовуючи церковний календар, знаючи дні народження своїх вихованців, учителю варто в день торжества пригадати тому чи іншому учневі чому його так назвали, що це ім'я означає, до чого зобов'язує.

Варто зауважити, що серед великої кількості релігійних свят переважна їх більшість спрямована на формування в молодих людей працьовитості, терпимості, милосердя і доброзичливості до оточуючих. Кожному з нас відомо, з яким нетерпінням чекають діти свята Миколая - 19 грудня. В народну пам'ять він увійшов як захисник хворих, бідних, поневодених і скривджених, заступник правди, справедливості, людської гідності і честі.

Уміло використовуючи ідею цього свята, учитель має необмежені можливості формування в учнів позитивних рис характеру, намагаючись розвивати в них гуманістичні якості.

Звичайно, у шкільній практиці морального виховання треба продумано і виважено підбирати і використовувати релігійнознавчий матеріал. Програма морального виховання не може складатись з метою привертання учнів до певної віри чи нав'язування їм певних релігійних поглядів. Це повинні бути кращі зразки, які відповідають національній ідеї, допомагають збагатити духовний світ молодшої людини, щоб не допускати розвитку почуття неприязні до учнів, батьки яких

¹ Див.: Мой мир и я. Путь к единению / Под ред. В.П.Битинаса.- Санкт-Петербург, 1993.- С.148-151.

відносяться до інших конфесій, а звідси сприяти розвитку терпимості і толерантності у відносинах між однолітками, друзями.

Розуміння моральних цінностей, знання людського характеру, моральне мислення, вміння приймати рішення, самопізнання - важливі складові морального знання і формування характеру особи. Моральні поведінкові традиції багаточисельні та різноманітні за формою, але суть їх єдина: вони охороняють інтереси особи, реалізують ідею цінності людини.

Головний шлях для досягнення індивідуальної своєрідності конкретної особи сьогодні - це постійний індивідуальний коректив у зоні досягнутих особою можливостей, робота вихователів у зоні найближчого, більш високого рівня розвитку її моральних якостей. Цього можна досягнути тільки в тому випадку, коли за моральним розвитком школярів слідкувати постійно, як і за інтелектуальним. Тому вже зараз назріла необхідність сформувати розробку оптимальної діагностико-прогностичної системи виховної діяльності класного керівника, що отримує серйозне наукове підкріплення з боку створюваної в школі психологічної служби.

Основними шляхами реалізації диференційованої та індивідуальної роботи з школярами у їх моральному розвитку також є: усунення негативних, несприятливих умов середовища, активне набування учнями в процесі реально та спеціально створюваних задачі ситуацій моральних знань, створення умов для реалізації цих знань у відносинах з іншими людьми, в реальній поведінці. Причому важлива увага повинна надаватися реалізації напрямів діяльності щодо формування і задоволення потреб особи, забезпечення умов для прояву школярами усвідомленого ставлення до поведінки, активного включення в соціально цінні відносини.

Детальне планування виховного впливу, що здійснюється на основі діагностики моральної вихованості школярів, особливо учнів з низьким рівнем вихованості, реалізація ефективних напрямів і видів діяльності у подоланні "западаючих ланок" в цілісній структурі особи допоможуть випрямити душу маленької людини. В цьому немаловажну роль будуть відігравати і традиційні основи народної педагогіки, і наукові засади побудови ефективного процесу морального виховання школярів.

3. Народознавство та інтелектуальний розвиток учнів

Формування інтелектуальної культури нації, відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, вихід вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень - першочергове завдання реформування сучасної освіти в Україні. Серед пріоритетних напрямів і принципів реалізації цього завдання Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття) відзначає: забезпечення інтелектуальної готовності всіх громадян до здобуття освіти; досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів; випереджальний характер розвитку освіти, нове ставлення до знань та інтелекту; невіддільність освіти від національного ґрунту, гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення; поєднання, підпорядкування змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвинутої особистості; диференціація та індивідуалізація навчально-виховного процесу, запровадження варіантного компоненту змісту освіти; розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації.

Основними шляхами збагачення духовного та інтелектуального розвитку особи школяра виступають: озброєння учнів знаннями закономірностей розвитку природи і суспільства, народного розуміння та світосприймання, національної психології і характеру; розуміння ролі наукових знань і народної дидактики в інтелектуальному розвитку особистості; виховання любові до істини, розширення політичного світогляду, розвиток творчих здібностей учнів; формування цілісних уявлень про історію розвитку суспільства і національної культури; розвиток творчого мислення та пізнавального інтересу до ідейно-моральної спадщини, культурно-історичних традицій, міфології, фольклору, вірувань, прикмет української нації; розвиток пізнавальної активності і культури розумової праці; вироблення готовності і здатності до самоосвіти, до застосування знань у своїй практичній діяльності.

Багатогранний людський досвід пізнання і здобуття необхідних знань, умінь і навичок передається, передусім, через навчання. Навчання виступає основним чинником становлення особистості - формування світогляду дитини, її почуттів, пам'яті, уяви, мовлення і мислення, уваги й спостережливості, ставлення до життя, знань і праці, пізнавальних і творчих здібностей та інтересів. На основі узагальнення

багатомісної практики навчання, відкриття його найтипівших об'єктивних закономірностей поставили основні народно-дидактичні принципи навчання: природовідповідності ("Чого Івась не навчиться, то Іван не знає"), наочності ("Краще раз побачити, ніж сто раз почути"), свідомості й активності ("Хто думає, той і розум має", "Гарно того вчити, хто хоче все знати"), послідовності й систематичності ("Хто хоче знати, тому треба менше спати") навчання в навіюванні, спонуканні, заохоченні ("Учи дітей не страхом, а ласкою", "Жорстокість породжує тупість і дурість", "Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина") та інші.

Народно-дидактичні знання створювались, шліфувались, перевірялись досвідом багатьох поколінь, тому безперечно виправданим є застосування найважливіших елементів цих знань і сьогодні. Розглянемо коротко основні народно-педагогічні методи дидактики: народну дидактичну гру, переконання засобами народного мовлення, усні оповідальні жанри фольклору, народно-пісенний вплив на свідомість і сприйняття учнем навчального матеріалу, народну навчальну творчість, практичні методи засвоєння нового матеріалу.

Народно-дидактичні ігри викликають інтерес до знань, розвивають допитливість і кмітливість, сприяють сенсорному вихованню. Ігри нудні й нецікаві стає легким і захоплюючим. Розрізняють творчі ігри (серед яких виділяють сюжетно-рольові, ігри-драматизації тощо) та ігри з правилами (велику групу яких складають народні ігри). Ігри з готовим змістом і правилами поділяють умовно на дидактичні, рухані, ігри-розваги, ігри-забави і т.п. Крім того, виділяють словесні ігри, до яких включають народні загадки й скороговки, задачі, головоломки, небилиці, лічилки, коліскові пісні та забавлянки, примовки, дражнилки тощо. Деякі приклади таких ігор наведемо нижче.

Групу методів переконання засобами народного мовлення, що перебивається з словесними іграми, що широко використовуються як в навчальній, так і в позаурочній час, складають:

- переконлива і образна розповідь про людину, тварину, рослину, подію чи предмет, яка зацікавлює, вабить, збуджує відповідні уяви і почуття;
- захоплююча бесіда (в стилі народних оповідей, легенд, переказів та інших жанрів фольклору);
- роз'яснення (пояснення з використанням загадок, скороговок, дражнилок, потішок та інших творів дитячого фольклору);

- нетрадиційне наставляння з використанням казкових колізій, прикладів, певних паралелей, прийомів тощо;

- мовні народні дитячі ігри різного спрямування, призначення, покликання і складності;

- мовні творчі вправи по складанню казки, виготовленню книжечок-ширм, розучування пісень та ін.

Значимість використання народно-традиційних засобів у соціалізації підростаючого покоління, зокрема, в розвитку дитячого мовлення, розкривають експериментальні дослідження, що стосуються впливу соціальної депривації на становлення мовної активності особи.

Американські вчені Г.Рейнголд, Д.Гевірс, Г.Росс вивчали, як змінюється частота голосових проявів ("агукування") грудних дітей з дитячих установ під впливом соціального підкріплення. У двох експериментах, тотожні результати яких підтверджують їх серйозне значення, вони спостерігали за числом вокалізацій у 21-єї трьохмісячної дитини протягом шести днів.

У перші два дні експериментатор декілька раз в день на 3 хвилини нахилився над дитиною з обличчям байдужим (без виразу, постійно незмінним), а спостерігач відзначав число голосових проявів.

В наступні два дні експериментатор, також нахилений над дитиною, реагував на кожний спонтанний прояв дитини зразу усмішкою, причмокуванням та погляджуванням дитини по животу.

В останні два дні повторювались першопочаткові умови.

Виявилось, що в результаті соціального підкріплення, що наступало за спонтанним голосовим проявом дитини, їх кількість протягом двох днів підвищилась від першопочаткового рівня на 86 відсотків. Протягом останніх двох днів, коли підкріплення припинялось, кількість вокалізацій знову повернулась до початкового рівня.

Аналогічні результати отримали й інші вчені. Так, І.Брікбін зафіксувала: чотирихмісячні грудні діти у її досвіді значно підвищують число усмішок, коли останні підкріплювались соціальною відповіддю дорослого. Зрозуміло, що мати, яка похвалено відповідає на посмішку чи агукування дитини, стимулює її розумовий розвиток зовсім іншим чином, ніж холодна, байдужа мати чи обслуговуюча сестра.

Звідси зрозумілим стає народний досвід інтенсифікації розумового розвитку дитини в найбільш ранньому періоді. Традиційні українські коліскові пісні, пестушки, потішки, забавлянки, небилиці, казки про тварин, чарівні казки, бувальщини (словесна форма *дитячого фольклору* - творчість дорослих для дітей), заклички, примовки, приспівки, ігрові пісні, лічилки (творчість дорослих, що перейшла в дитячий репертуар), скороговки, дражнилки (безпосередня дитяча творчість)

значно розвивають мовну активність дитини, тренують пам'ять, логіку мислення, вселяють оптимізм, виробляють такі вольові якості, що стануть потрібними у подальшому навчанні, як оптимізм, твердість характеру, вміння керувати своїм настроєм, здатність долати труднощі тощо.

Класичним зразком, своєрідним художнім твором для молодих батьків, бабусь, дідусів, вихователів дошкільних закладів, що зафіксував народну мудрість емоційно-розумового виховання, є книжечка, записана Галиною Кирпою - "Забавлянки мами Мар'янки"¹. Розкриємо деякі видержки з цієї книжечки, що засвідчують величезну значимість подібних забавлянок для емоційно-інтелектуального розвитку дитини.

Оснovo таких забавлянок складають дотики до пальчиків, ручок, ніжок, животика, головки, пестливе водіння, поколонування, пощипування яких значно збагачує емоційно-інтелектуальну сферу розвитку дитини. І не дивно. Адже на кінцівках рук, ніг, тіла, голівки знаходяться закінчення розгалуженої центральної нервової системи, імпульси від яких ідуть у кору головного мозку, сприяючи тим самим різнобічному розвитку, і, насамперед, в інтелектуальній сфері. Народні знахідки цього феномену найрізноманітніші:

1) Даринка лежить в колисочці, мати водить по її ручках, ніжках, животику своїми долоньями, промовляючи:

Мишечко-шкреботушечко,
Не йди в поле -
Ведмідь сколе.
Мишечка не послухала,
Пішла в поле,
Ведмідь сколов:
Кіль, кіль, кіль, кіль, кіль!

Відбувається поколонування Даринки по животику, яка знає, що то не ведмідь коле, і не боїться. Інший варіант - пестливе водіння долоньями по ручках дитини:

- Мишко, Мишко,	- Кусок сала.
Торохтушко,	- Куди поклада?
А де була?	- На мисничку.
- У бабусі.	- Куди впало?
- Що робила?	- В помийничку
- Полотно ткала.	- Тут пень, там криниця,
- Що заткала?	- Тут холодна водича.

Тільки-но Даринка забуває про мишку-торохтушку, мати швиденько торкається своїми долоньями до її лобика й каже:

- Летіла бджола коло чола - бумц!

А потім те саме - до носика, до вушок, до оченят:

- Летіла оса коло носа - бумц!

¹ Забавлянки мами Мар'янки / Упор. Г.Довженок - К., 1992 - 24 с.

- Летіла мушка коло вушка - бумц!
- Летів жук, в очю - бух!

Промовляє мати і водночас показує своїми руками, наче ловить біля лобика бджілку, біля носика - осу, біля вушок - мушку, а біля оченят - жука. Даринка уважно стежить за маминими руками, радіє з тих веселих комах, намагається й собі їх "ловити".

2) Мати бере Даринку на коліна. Обіймає її голівку своїми руками, похитує, ніби перекидаючи з однієї руки на другу, і промовляє, ритмічно й чітко проказуючи кожне слово:

Печу, печу хлібчик,
Дітям на обідчик.
Меншичкому - менший,
Більшичкому - більший.

Після цього, нахилиючи Даринчину голівку то наперед, то назад, вигукує:

Шусть у піч! Шусть у піч!
Сажай - виймай,
Сажай - виймай!
Ріжу, ріжу
Я, куштую, - Гам!

Кладе донечку на спинку, тягне за ніжки до себе, ніби справді хоче "згамати".

3) А тепер, Даринко, поплескаємо. Ось так: долоньками! Ти плескай, а я пристіву-мліму:

Тосі, тосі! Свині в горосі	Тосі, тосі,
Наробили шкоди,	Коні в горосі,
Нема кому вигнати,	Телята в капусті,
Тільки Дариночці.	Даринка на грушці.

4) Дай-но ще раз свою долоньку, Дариночко, про сороку-ворону поговоримо. А де найкращий пальчик? Ага, оцей, на правій ручці - вказівний. Ану стук-стук ним по тій долоньці. От-так! Це сорока-ворона клеє, а мати промовляє:

Сорока-ворона:
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила.

(перелічуючи, торкаючись кожного Даринчиного пальчика)

Цьому дам, цьому дам
Цьому дам, цьому дам,

А великий пальчик тримає довше

А цьому не дам:	Гулі налетіли,
Цей води не носив,	Кашку поїли,
Дров не рубав,	Знялися, полетіли
Пічку не топив.	Та й на Даринчину голівку сіли.

5) Мати бере Даринчину долоньку, перебирає пальчик за пальчиком, починаючи з мизинного, і питає у донечки?

- А як ті пальчики називаються, знаєш? Ану послухай:

Горошок,
Бобошок,
Гусочка,

Курочка,
Кі-кі-рі-кі!

Кі-кі-рі-кі - то найстарший, найбільший палець. Мати ним трясє легесенько, а Даринка дзвінко сміється.

6) Мати бере Даринчину ніжку і пучкою постукує по підшовці, начебто куклю примовляючи:

Куй, куй, чобіток, Подай молоток, Не подаси молотка - Не піджую чобітка. Молоток золотенький, Чобіток дорогенький.	Куєм, куєм ніжку, Поїдем в доріжку, Треба коня піджувати, Будем в баби ночувати.
---	---

Тоді пучкою лоскоче ніжку і приказує: ш-ш-ш!

7) Мати підіймає Даринку за ручки і ставить її в колисочці. Бере її за вушка, повертає голівку то ліворуч, то праворуч і примовляє:

- Зайчику, зайчику, Де ти бував? - У млині, у млині. - Що ти видав? - Куль муки, куль муки - Чом ти не вкрав: - Там були кравчики, Перебили пальчики, Насилу втік	Через бабин тік. І тік полунав, І бабу злякав. А баба за мною Та ще й з кочергою. А я на колоду Та й упав у воду. Буль, буль, буль!
---	--

І злегенька підтягує Даринчини вушка вгору - ніби зайчика з води витягує.

Таку ж різноманітну функцію у розвитку дитини несуть колісанки. Багатовакова народна практика родинного виховання доказує, що діти розвиваються швидше, якщо регулярно стимулювати певні органи, пов'язані із рухом. У цьому випадку мова йде про ту частину вестибулярного апарату, що розміщена у внутрішньому вусі, яка дістає інформацію про навколишнє середовище і є основою відчуття рівноваги, прискорення руху при ходьбі, зміни напрямку руху.¹

Ми спеціально навели приклади застосування народної дидактичного матеріалу, що стосуються раннього періоду розвитку маляти, з метою звернення уваги вчителів і вихователів шкіл першого ступеня до проведення відповідної роз'яснювальної просвітньої роботи з молодими батьками щодо значимості цього періоду в житті дитини для формування її інтелектуальної сфери.

¹ Див. детальніше: *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка.- К., 1985.- С.249-251.

Народно-педагогічний досвід батьків, вчителів засвідчує, що розвиток творчих здібностей дитини відбувається ефективно при дотриманні таких умов:

- ранній початок фізичного загартування, раннє читання, лічба, раннє знайомство і робота з найрізноманітнішими інструментами і матеріалами;

- створення, насамперед, такого середовища і такої системи взаємин у безпосередньому оточенні дитини, які б стимулювали її найрізноманітнішу творчу діяльність, поступово формували б у неї те, що становить зону її актуального розвитку (відображає систему умінь і навичок, якими дитина вже оволоділа і на основі яких вона може самостійно розв'язувати пізнавальні та інші завдання, ситуації);

- поступове ускладнення і збагачення змісту й кола тих обставин, в яких перебуває дитина, які б випереджали її інтелектуальний розвиток і спонукали до розв'язування складних творчих задач, що становить зону найближчого розвитку (коло умінь, якими дитина може оволодіти сама, спонтанно або при сприянні старших у процесі навчання);

- максимальне напруження внутрішніх функціональних сил, потенційних можливостей дитини, поступове засвоєння дитиною зони найближчого розвитку, підняття її на якісно новий щабель, навколо якого виникає нова зона найближчого розвитку (самостійне, без попереднього навчання, розв'язання нових завдань, що постають перед дитиною);

- велика свобода у виборі діяльності, у чергуванні справ, у тривалості занять однією справою, у виборі способів праці і т.п.;

- ненав'язлива, розумна, доброзичлива допомога дорослих, встановлення відносин співробітництва з учнем.

Важливу дозу інформації з народної дидактики можна давати учням в процесі викладання всіх навчальних дисциплін, шкільні програми яких орієнтуються і на засвоєння знань з основ народної (-го): математики, природознавства, географії, біології, фізики, астрономії, образотворчого мистецтва і т.д.

Значне місце серед активних навчальних засобів народної дидактики займають загадки, які міцно вкарбовуються у дитячу пам'ять, збагачують знання і разом з тим перевіряють рівень інтелектуальної підготовки, спонукають до різноманітних розумових операцій (аналізу, синтезу, індукції й дедукції), вчать думати, логічно обґрунтовувати свої міркування, будять емоційні переживання, виробляють уважність, спостережливість, кмітливість, збагачують мову, привертають увагу до матеріальної і духовної культури народу.¹

¹ *Стельмахович М.Г.* Народна дидактика.- К., 1985.- С.39.

Дослідження З.Є.Файчак¹ проілюструвало великі можливості інтенсифікації навчального процесу, зокрема в школах першого ступеня, здійснюваної з допомогою народознавчого матеріалу в умовах конкретного навчального предмета. Включення у зміст навчання народознавчого матеріалу, побудованого на базі навчальних ігор, цікавих народних задач, прислів'їв, загадок, потішок, лічилок, що складають основу народної математики, збагачує сферу потреб школярів, їх інтересів і мотивів до навчальної діяльності.

Наведемо фрагмент використаної З.Є.Файчак системи застосування народної математики відповідно до урахування змісту навчального матеріалу та послідовності етапів його засвоєння (табл. 2):

Таблиця 2.

Використання народної математики у вивченні програмового матеріалу

Зміст навчальної діяльності		Народнодидактичний матеріал	Навчальні ігри
Розділи	Формуючі поняття		
Нумерація чисел	Натуральне число, нуль, натуральний ряд чисел, принцип утворення чисел натурального ряду, розряди, десяткова система числення	Робить, як три дні хліба не їв. Будь воно тричі неладне. Нате й моїх п'ять. Ні в п'ять, ні в десять. У кого дочок сім, то й доля всім. У кого одна - і тій долі нема. До біди сім верст. Сім п'ятниць на тиждень. Буде усім по сім. Сім раз мірай, а раз відріж. Семеро одного не ждуть. Десять вода на киселі. Йому слово, а він тобі сто. Калки "Ріпка", "Рукавичка", "Солом'яний бичок"	"Знайди пару", "Хто перший дізнається", "Хто уважний?", "Кожне число своє місце знає", "Живий рахунок", "Швидкий поїзд", "Повернися в ряд", "Вулиця чисел", "Склади число!", "Продовжи ряд", "Знайди своє місце", "Жива нумерація", "Рух по числовій прямій", "Запиши число однаковими цифрами".

Зміст навчальної діяльності		Народнодидактичний матеріал	Навчальні ігри
Розділи	Формуючі поняття		
Арифметичні дії та їх властивості	Поняття дії додавання, віднімання, множення і ділення. Закони дій: - властивість суми; - властивість різниці; - властивість добутку; - властивість ділення. Прийоми дій: - додавання на основі властивості суми; - віднімання чисел на основі властивості різниці; - множення чисел на основі властивостей добутку; - ділення чисел на основі властивостей частки.	Скільки було: дві матері, дві дочки і онука? П'ять, п'ятнадцять, Без двох двадцять, Семеро, трос, Ще й малих двос. Летіло п'ять голубів, три мисливць убив. Скільки зосталось? Скільки кроків зробить горобець за три роки? Скільки картоплин ввійде в одну макітру? В магазині хлопчик плаче, полічить не може задачу: п'ятаків у нього п'ять, скільки буде, як узнать? Білка моркву посадила, штук шістнадцять там вродило. П'ять зайців по три зрвало. Скільки білочці зосталось? Троє коней пробігло п'ятнадцять км. Скільки пробіг один кінь?	"Допоможи зустрітись з товаришем", "Наші зелені друзі", "Переступи поріг", "Естафета", "Кращий математик", "Числовий лабіринт", "Відгадай результат", "Чий ряд швидше?", "Яке число задумано?", "Кращий касир", "Хокей".
Взаємозв'язок між компонентами і результатами арифметичних дій.	Закони взаємозв'язку між компонентами і результатами арифметичних дій.	Летіла зграя гусей: один попереду, два позаду, один між двома і троє в ряд. Скільки було гусей? Відгадування задуманих чисел.	"Зміни знак", "Знайди відмінність", "Перевір себе", "Цікаві прямокутники", "Чому так краще?".

З.Є.Файчак вважає, що важливим завданням народної математики є пробудження у школярів потреби в активному мисленні, у подоланні труднощів при опануванні програмового матеріалу. Правила гри, як організуючі елементи ігрової ситуації, цікава ігрова форми допомагають діяти учням цілеспрямовано, вчать регулювати їх поведінку. Так, за правилами навчальної гри "Живий рахунок",

¹ Розвиток пізнавальних інтересів молодших школярів засобами народознавчого матеріалу та навчальної гри: Дис. — канд. пед. наук. — Івано-Франківськ, 1994.

створеної на основі лічилки "Раз, два - усі пірнають. Три, чотири - виринають. П'ять, шість - на воді кріпнуть крильця молоді. Сім, вісім, що є сили - всі до берега приплили. Дев'ять, десять - розгорнулися, посушилися, потягнулись і розбіглися хто куди", учасникам гри необхідно швидко вишикуватись, а потім перешикуватись. Для цього треба бути дуже уважними, чітко виконувати дії. Ця ігрова ситуація цікава тим, що відрізок натуральної послідовності ілюструється самими дітьми, а це, у значній мірі, полегшує сприйняття правила - діти охоче підкоряються йому, прагнуть досягнути навчальної мети.

Основні положення правил з внутрішніми вимогами в ігрових ситуаціях, розроблених З.С.Файчак на основі народної математики, спрямовуються на формування умінь спостерігати, порівнювати, знаходити ознаки подібності й відмінності, абстрагуватись від неістотних ознак, робити узагальнення.

Проілюструємо це з допомогою змісту навчальної гри "Що змінилось?", створеної на основі лічилки "Скільки діток в гусака?" ("Водить діточок завжди гуска-мама до води. По стежині до ставочка розтяглися вони шнурочком. А гусак позаду йде і рахунок їм веде"). Метою даної навчальної гри є засвоєння учнями переставної дії множення. У ситуації гри діти спочатку спостерігають за розміщенням шести учнів у двох рядах по три чоловіки в кожному ряді, а потім - у трьох рядах по два чоловіки в ряді. Стежачи за змінами у розміщенні учнів, порівнюючи їхні символічні записи, діти аналізують їх, роблять певний висновок.

У використанні народознавчого матеріалу важливо враховувати можливості математичного змісту, обсяг і характер навчального матеріалу, доцільність формування прийомів розумової діяльності (аналізу, абстрагування, порівняння, узагальнення, класифікації), організаційних форм навчальної діяльності (індивідуальних, парних, групових, колективних) та результатів розв'язування пізнавальних завдань з побічними ефектами виховного і розвиваючого характеру.¹

На думку З.С.Файчак, формування математичних понять здійснюване через систему вправ повинно проходити на всіх етапах уроку: у засвоєнні нового матеріалу воно спрямовується на встановлення неістотних ознак та їх диференціювання; у закріпленні матеріалу вони потрібні для переходу до узагальнених форм

міркування, для розвитку логічного мислення; у виконанні автоматизованих дій вони необхідні для вироблення в школярів здібностей швидкого переключення з однієї операції на іншу.

При доборі народознавчого матеріалу варто враховувати інтерес і бажання дітей розв'язувати пізнавальне завдання, яке потребує концентрації, уваги, спостережливості, вольових і розумових зусиль; завдання доцільно підбирати таким чином, щоб їх розв'язування здійснювалось шляхом органічного поєднання розумових і прикладних дій.

Використання елементів народознавства у формуванні інтелектуальної культури учнів забезпечує реалізацію принципу емоційності, бо в такому разі актуалізуються емоційно-естетичні фактори, які сприяють здійсненню навчально-виховного процесу без примусу, насильства, без психологічного тиску на дітей. Використання ідей народної педагогіки сприяє тому, що навчання проходить здебільшого у контексті повсякденного життя в формах і способах, притаманних народному буттю і максимально наближених до потреб та інтересів учнів.

Великі можливості для використання народної дидактики має позакласна робота. В переліку різноманітних видів позанавчальної пізнавальної діяльності школярів важливими є: самостійне читання й обговорення школярами фольклорних збірок, проведення ранків "Казка за казкою", "Уявні подорожі в чарівному світі народних казок", збирання фольклору з уст знавців усної народної творчості, впорядкування учнями рукописних фольклорних збірок, фіксування у спеціальних альбомах влучних висловів народу, складання казок, запис на магнітофонну плівку народних пісень, коломийок, частівок, жартів, байок, оповідань, музичних творів, участь школярів у внутрішкільних конкурсах читців-декламаторів народних творів, конкурсах "Мудрий народний оповідач", "Дотепний оповідач", ерудитів, в інтелектуальних аукціонах, турнірах знавців, у роботі гуртків художньої самодіяльності (народної пісні, танцю, музики), народної вишивки, народного ужиткового мистецтва, залучення до художніх промислів, складання тематичних добірок народних прислів'їв і приказок, написання творів, участь дітей у народних іграх, забавах, розвагах, святах тощо.

Отже, використання засобів народної педагогіки сприяє найповнішому розвитку природних нахилів, здібностей і талантів учнівської молоді, реалізує значні можливості в інтенсивному формуванні інтелектуальної сфери школярів.

¹ Див.: Бондарь В.И. Управленческая деятельность директора школы: дидактический аспект.- К., 1987.- С.43-114.

4. Формування трудової культури учнів засобами народознавства

Концепція національного виховання молоді передбачає формування особистісних рис громадянина України, які включають в себе трудову культуру, розвиток індивідуальних здібностей, готовності до праці. Формування творчої, працелюбної особистості, цивілізованого господаря відбувається в процесі трудового навчання і виховання, спрямованих на вироблення відповідних навичок та умінь, готовності до життєдіяльності в умовах ринкових відносин.)

Історія свідчить, що мрії людства про удосконалення суспільства органічно перепліталися з думками про поліпшення трудового виховання молоді. Кожний народ, витворюючи свою виховну систему, звертався до певних ідеалів, максимально заглиблюючись у сиву минувшину та ідеал майбутнього.

В культурі нашого народу завжди панувала повага до людини праці. В розряд виховного ідеалу підносилися така її риса, як господарність. А його втілення здійснювалось через безпосередню участь дітей у посильній праці. Ще у дохристиянський період наші предки дбали про вироблення у дітей працьовитості. За висловом дійсного чл. АНП України М.Стельмаховича, український народ всю свою увагу зосереджував на виробленні у дітей працьовитості, а зрілі особи, в першу чергу батьки, опікуни, вихователі й учителі, покликані впливати на молоде покоління так, аби воно виростило й розвинулося у людей працьовитих, професійно компетентних, ініціативно творчих, корисних членів суспільства.)

Працьовитість, як компонент трудової культури виховується працею. Тому, поряд з педагогічно обгрунтованим трудовим вихованням істотно значення має використання трудових традицій українців, мудрих хліборобів, ремісників, творців усього прекрасного.

Вивчення народознавства має сприяти формуванню початкових уявлень учнів про особливості трудової культури українського народу, ознайомлювати їх з його трудовими надбаннями та цінностями, підводити до розуміння значення праці і розуміння трудової культури в житті людини.

Ефективним засобом виховання учнів є трудові традиції, звичаї, обряди як елементи народознавства, що характеризуються як життєдайне коріння, яке відроджує духовність, моральність, естетику. Вони супроджують визначні дати у житті нашого народу, свята та інші

урочистості й передбачають включення дітей у різні види трудової діяльності, які впливають на формування особистості школяра. Значний навчально-виховний потенціал мають, зокрема, свята зустрічі весни, птахів, зажинок, обжинок (паляниці, калачів, хліба, дарів осені). У процесі підготовки та відзначення цих та інших свят в учнів розвиваються почуття господаря рідної землі, працьовитість, дбайливість, ініціатива і підприємливість, бережливе ставлення до природи, навколишнього середовища.)

Із скарбів народознавства черпали безцінний досвід трудового виховання дітей Я.А.Коменський, І.Г.Песталоцці, Г.С.Сковорода, К.Д.Ушинський, Т.Г.Шевченко, О.В.Духнович, І.Я.Франко, В.О.Сухомлинський та багато інших педагогів, літераторів, державних діячів. Важливість використання таких його елементів, як трудова культура, трудові традиції для освіти і виховання підростаючих поколінь переконливо відстоював Г.С.Сковорода. Моральне виховання, розумовий розвиток він розглядав у нерозривному зв'язку з працею людини, яка повинна відповідати її покликанню і приносити користь суспільству. За його думкою, цінність людини визначається її ділами, результатами праці.)

О.В.Духнович в основу своєї теорії виховання поклав ідею народності. Він вважав, що не споглядання, а щоденна праця, активна позиція людини забезпечують прогрес.

Ось чому на даному етапі розвитку нашого суспільства винятково важливого значення набуває використання елементів народознавства, які стосуються праці й трудового виховання школярів. З цих джерел ми дізнаємося, що система трудового виховання охоплювала різні сфери життя дитини. Про необхідність праці йдеться в колискових піснях, діти вчать "господарювати" в своїх дитячих кімнатах, їх залучають до посильної роботи по господарству та ін.)

Чільне місце у системі трудового виховання посідає сім'я дитини, де вона оволодіває першими трудовими навичками, набуває досвіду і поступово стає повноправним працівником. Споконвіку до праці дітей залучали з раннього дитинства: пасти гусей, ягнят і корів, забавляти молодших дітей, допомагати батькові і матері в господарстві (мити посуд, підмітати в хаті і на подвір'ї, полоти город, метати нитки, готувати їжу). У гірських районах діти одержували знання із скотарства, залучались до роботи по догляду за отарою, допомагали в стрижці овець. Під час переробки шерсті овець вони сортували її: складали окремо шерсть з ягнят (мицька), з одноліток (патитина) і вже раніше

стрижених овець (тушур). Часто діти залучалися до роботи на пасіці, збирання грибів і ягід, плетіння кошиків, вишивання, виготовлення різьблених виробів, ткання килимів, ліжників та інше.

Творці виховних ідеалів людини використовували безліч прийомів і методів трудового виховання відповідно до національних традицій. Багато виховних ідеалів разом зі своїми народами пішли в небуття. На превелике щастя, українські трудові традиції, котрі існували протягом тисячоліть, не випали з великої спіралі людської еволюції, постійно вкладаючи в свій трудовий доробок все нові і нові здобутки. Тисячолітній досвід дав можливість відібрати найкращі засоби впливу на особистість з метою успішної морально-психологічної та практичної підготовки її до самостійного трудового життя. Велика роль у формуванні особистості дитини належала традиціям, звичаям. Народні маси ввібрали в себе і творчо розвинули ті традиції трудового навчання, які були закладені на зорі людської історії. Ці традиції знаходять своє відображення у народознавстві, щоб підкреслити, що саме існування людини ґрунтується на праці як першооснові життя суспільства. Про це свідчать прислів'я, пісні, крилаті вислови, колискові, оповідання тощо. Українська культура зберегла величезне число традицій, які стосуються трудового виховання. Наприклад, в багатьох селах Прикарпаття в холодну пору молодь у спеціально найнятих хатах проводила вечорниці, які поєднували в собі відпочинок з виконанням певних господарських робіт, що супроводились піснями, музикою. На вечорниці запрошували дотепних оповідачів із числа старших, досвідчених людей, придумували розваги, ігри та інше. В таких умовах молодь більш охоче виконувала господарську роботу, вона виховувала в собі риси працьовитості, бажання краще виконати намічене.

Значне поширення в селах Прикарпаття мала й тепер має така трудова традиція, як толока. Під час толоки виконуються будівельні роботи, очищення (луплення) початків кукурудзи, упорядкування території житлового чи громадського масивів та інші види робіт. Як виховний засіб толока цінна тим, що діти вчаться допомагати одні одному, виконувати працю на загальне благо, у них формується почуття належності до своєї громади, роду, родини.

В деяких селах Прикарпаття і Карпат з давніх-давен для допомоги господарям, які потерпіли від стихійного лиха чи з якихось причин втратили урожай, проводився "бай". Як і на вечорниці, на бай збиралися сусіди зі своєю роботою (прясти, в'язати, вишивати). Вони

веселилися, жартували, але поряд з цим приносили господарям клубок пряжі, мірку зерна, копу яєць, чим і надавали їм допомогу.

Важливого значення у культурі трудового виховання мали традиції по відзначенню свят урожаю, Івана Купала, Зелених свят, Дня вигону овець на полонини та ін. В час їх підготовки діти з батьками виконували велику роботу і кожен намагався виконати її якнайкраще, допомогти сусідові. Такі традиційні форми роботи сприяють вихованню справжнього господаря. І сьогодні такі традиції не втратили своєї цінності, широко відновлюються.

Однією із важливих народних традицій є залучення дітей до систематичної праці як засобу трудового виховання. Її високо оцінив видатний український педагог і вчений В.О.Сухомлинський. Він писав: "Це одвічні традиції народу: діти допомагають трудитися батькам, батьки не можуть у своїй праці обійтися без дітей: як тільки дитина навчилася нести рукою ложку від тарілки до рота, вона працює, не для того, щоб потренуватися в праці, а тому, що ніхто з людей, які оточують дитину, без праці не уявляє собі життя".

У культурі нашого народу закладені виховні аспекти праці: вона давно визначила, яка праця дитині посиљна і яка непосильна, бо в ній органічно поєднується життєва мудрість з материнською і батьківською любов'ю. Вона вчить не боятися того, що праця втомлює, бо, звісно, що вона неможлива без поту і мозолів. Ці народознавчі елементи трудового виховання вказують на чарівну силу праці, отже, відкривають нові джерела народної мудрості. Вони переконують, що тільки завдяки праці, в якій є піт, мозолі і втома, людське серце стає чуйним, ніжним, а сама людина - здатною пізнавати навколишній світ серцем.

Вивчення кращого досвіду трудового виховання школярів та експериментальна робота вказують на те, що в основі ефективності цього процесу закладені інтелектуальні, емоційні та діяльно-практичні його аспекти при умовах удосконалення самого змісту трудового виховання учнів, організації їх спільної праці та взаємодії виховних сил в процесі такої роботи. Основою системних зв'язків цих блоків виступає цілісний підхід до виховного процесу, зміст якого, цілеспрямовано структурований, реалізується в педагогічно організованій діяльності вихованців і вихователів.

В основі такого змісту розглядається досвід трудової діяльності, який передається вихователями і засвоюється вихованцями. Основними

¹ В.О.Сухомлинський. Вибрані твори в 5-ти томах.- Т.2.- К., 1976.- С.554.

компонентами досліджуваного змісту трудового виховання виділяються знання і уміння, емоційно-цінний досвід праці і досвід творчої трудової діяльності учнів, а також чітке співвідношення названих компонентів, тобто взаємозв'язку інтелектуального, емоційного та діяльно-практичного аспектів виховного процесу з урахуванням таких особливостей мікросередовища, в якому проживають учні, як своєрідність видів трудової діяльності дорослих, їх тісний взаємозв'язок з естетичною творчістю, емоційно-цінна орієнтація на органічний зв'язок людини праці з природою, з традиціями попередніх поколінь, які втілюють загальнолюдські ідеали гуманізму. Виділення цих аспектів в педагогічних ситуаціях, які виникають спонтанно чи цілеспрямовано, формуються в мікросередовищі, в якому живуть і виховуються школярі, дає можливість ефективно використовувати їх виховний потенціал.

Характерними особливостями, наприклад, регіону Прикарпаття і Карпат є яскрава трудова символіка народних свят, насиченість традиційних форм дозвілля прикладними видами народної творчості, висока моральна орієнтація взаємодопомоги односельців у повсякденній праці. Ці особливості дають можливість створити багату структуру зв'язків змісту трудового виховання з естетичним, моральним, фізичним вихованням і розумовим розвитком учнів. Запропонована методика включає в кожен педагогічну ситуацію зв'язки засвоєваних учнями трудових умінь і навичок з естетичними, інтелектуальними та моральними цінностями. Зв'язки ці виражаються через поняття "творчість": праця розумна, гарна, чесна - це творча праця. В логіці розкриття цих взаємозв'язків використовуються два шляхи: від особистості до результатів її праці і від результатів праці до особистості, їх творця. Педагогічні ситуації включають в себе роботу педагога по підготовці учнів до сприймання і осмислення процесу праці і його продукту через особистість людини праці. Орієнтуючись на таку лінію розвитку особистості, трудова діяльність організовується так, щоб учні могли сприймати речі "олюдненими", а ідеї - матеріалізованими. Багата символіка народних обрядів і трудової практики є високою опорою в активізації образного мислення учнів в поступовому засвоєнні ціннісних взаємозв'язків людини і продуктів її праці. Акцентуючи цей взаємозв'язок як смисловий епіцентр створюваних чи природно виникаючих педагогічних ситуацій, ми робимо світоглядні установки на те, що праця зв'язує людину з природою, людину з людством. Праця як

основа життя, його головна творча цінність - така світоглядна установка (орієнтація) вибору змісту виховної діяльності з школярами.

В процесі вирішення виховних завдань доцільно звернути увагу на те, що вони містять виявлення внутрішніх процесів механізму удосконалення змісту трудової діяльності (потреби, інтереси, захоплення, практичні справи), коли кожен компонент має специфічний спосіб зв'язку елементів, що його складають, тобто володіє тільки йому властивою структурою.

В цьому зв'язку варто нагадати, що слід переборювати формалізм у роботі, що часто проявляється в надмірному захопленні масовими заходами, кампаніями, в яких нерідко губиться особистість окремої дитини з її інтересами і потребами, в прагненні дорослих підміняти дітей, у невмінні організувати педагогічний процес.

В структурі самого виховного процесу доцільно відображати різноманітні види трудової діяльності у відповідності з традиціями мікрорайону, регіону чи краю з тим, щоб школярі могли закріплювати отримані знання на практиці і усвідомлено співвідносити з ними свої інтереси, здібності, схильності. В основі цих різновидностей закладені традиційні для певного регіону види трудової діяльності, як от декоративно-ужиткові види праці, художня праця, народні ремесла та інше. Для розкриття їх змісту використовуються різні форми і методи: зустрічі, бесіди, розповіді, огляд експозицій, виставок та музеїв, а також організація свят, вечорниць, конкурсів, практична робота у традиційних видах трудової діяльності.

Постановка інтелектуальних завдань в цьому процесі традиційна. Разом з тим ця проблема набуває нових відтінків. Доцільно нову виділити трудові традиції, спираючись на те, що в нашій трудовій культурі існує глибокий зв'язок праці і моральної категорії "добра", передачі досвіду. Виховання на народних трудових традиціях допомагає в даних ситуаціях зберегти те просте, суттєве значення поняття "добра" в праці, прекрасної на всіх етапах людського життя. Учні знайомляться з традиціями, які склалися історично, з метою чого практикується вивчення трудової історії краю, історії сімейних трудових династій, ціннісних об'єднань і формувань. Виховання на трудових традиціях свого народу передбачає засвоєння молодшими школярами національного характеру і в цьому процесі набуває значення вплив таких народних традицій трудового виховання, як повчання і наочність при опорі на

моральні ідеали і ритуали. Особлива роль тут належить сім'ї, а найбільш дієві традиції національного виховання.

Трудові традиції тісно пов'язані із середовищем і соціально ним обумовлені, бо в ньому знаходять своє відображення виробничі, сімейні, побутові трудові традиції, через які передається дорогоцінний досвід попередніх поколінь, в якому синтезована народна мудрість і багатовіковий досвід народу. Прослідкуємо це на прикладі втілення і практику виховного процесу трудової традиції-мудрості під назвою "Запросить Весну в гості".

- Оленочко, одягайся тепленько, підемо в садок, - каже бабуся своїй онуці.

Оленка здивовано кліпає очками, - а що, мовляв, тепер можна робити в садку, коли там повно снігу, холодно?

- Підемо до Весни, щоб вона швидше прийшла до нас, - усміхнеться бабуся. Дівчинка бере санчата, шубку, рукавички, бабуся одягає теплу хустку і вони разом виходять у двір.

- Давай, назбираємо гілочок, яких наламав вітер, - каже бабуся.

- Виберемо кращі і поставимо їх у високу вазу. На кожній гілочці зав'яжемо із кольорових ниточок бантики - червоні, жовті, рожеві. Вони прикрасять гілочки такими собі квіточками. В хаті тепло, і скоро березова гілка покриється маленькими листочками. Хто прийде до хати - здивовано погляне на букет: на вулиці зима, а в хаті - весна!

- На городі великий кущ форзиції, густої, - продовжує бабуся.

- Зріжемо декілька гілочок, поставимо їх у воду і зацвіте гілочка маленькими квіточками, ще до свята Весни зацвіте. І тоді можна подарувати гілочку мамі, любій учительці, сусідці, подружці. А ще придивись, дитятко, на кущ бузку. На верхніх гілочках є парні бруньки: гілочки з такими бруньками поставимо у вазу. У вазу будемо доливати водички, а гілочки - збризувати нею, ніби дощиком. Букет буде у нас до весняних свят.

- А до маминого дня народження, котрий буде у квітні? - запитує онука.

- Привітати твою маму з днем народження ми зможемо, нарізавши перед тим декілька гілочок черешні, вишні, яблуні. Вибирати потрібно тільки ті гілочки, котрі і так були б зрізані під час чистки саду. В хаті гілочки не тільки зацвітуть, але й зазеленіють: за вікном сніг, а в кімнаті - цвіт яблуні!

- Бабусю, навіщо ти набираєш стільки піску? - запитує Оленка.

- Пісок насиплемо в пусті горщики або старі горнята, туди посадимо цибулю, зрізавши верхівки, щоб вона скоріше розпустила пір'я. Поливати будемо не частіше, як два рази на тиждень, тому що цибуля не любить вологи. А коли виросте зелене пір'я, нащипаємо тобі до бутербродника, до борщику. В горшечок з піском посадимо коріння петрушки і поставимо на підвіконня, щоб у нас була свіжа зелень. У кого є закрита веранда, той може посіяти у ящику кріп. Ось так, Оленко, ми і запросили в гості красуню Весну!

Використання запропонованого народознавчого виховного заходу - це не просто залучення учнів до трудових традицій свого краю, а й прилучення їх до національних трудових надбань, багатств нашого народу. Воно виражається в тому, що учні поповнюють свої знання про працю, формують трудові уміння і навички. Це одночасно - і прилучення до совісті і доброти людської, що в свою чергу, формує почуття і прагнення учнів до примноження трудових традицій свого краю.

З метою систематизації народних знань і уявлень про трудові традиції використовуються експозиції краєзнавчих музеїв, музеїв народної творчості та шкільних музеїв, у яких можуть бути представлені предмети побуту, національні знаряддя праці, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, роботи народних майстрів, чим так багата наша земля і наш край. Тут учні можуть отримати відомості про те, що усі речі і предмети домашнього вжитку, національного одягу, знаряддя праці виготовлялись вручну, з великим старанням і любов'ю, щоб кожна річ була міцною і гарною. Справжній майстер дорожив своєю трудовою честю, репутацією, прислухався до думки громади, серед якої він жив і працював, де належало жити і трудитись його дітям, онукам і правнукам.

Зустрічі з народними майстрами, представниками трудових династій ткачів, гончарів, різьбярів, вишивальниць, імена яких відомі не тільки в своєму краї, а й далеко за межами України, дає можливість закласти основи знань школярів про трудові традиції свого народу, поповнюючи їх особистою участю в практичних справах. Учні, наприклад, можуть прилучитись до музейної справи в якості помічників громадських директорів, екскурсоводів, гідів, поповнювати експозиції новими експонатами тощо.

Ефективність трудового виховання учнів засобами народознавства залежить від тих впливів, які відчувають учні з боку дорослих. На школярів тієї чи іншої місцевості найбільший вплив мають різні за родом своєї діяльності люди: батьки, брати і сестри, учителі і учні-старшокласники. Кожен з них, спілкуючись з іншими, виступає в якості учителя чи вихователя, стає прикладом для наслідування. Ось чому у кращому досвіді стало помітним залучення до виховного процесу членів сім'ї, представників громади чи виробничих об'єднань. Діти мають можливість зустрічатись з різними поколіннями дорослих, які розповідають своїм молодшим друзям про своє минуле по-різному, але, в основному, про трудові традиції свого краю, сім'ї чи родини, про свою

трудова юність, про те, що означала праця і що означає вона тепер для кожного з них. В біографіях дорослих учні бачать відображення особливостей трудової біографії краю, регіону. На конкретних прикладах трудового життя близьких, знайомих і незнайомих людей прослідковується позитивне і негативне за багатомісячну історію нашого працелюбного і талановитого народу. Разом з тим відчувається незручність перед дітьми в тих випадках, коли зі сторони дорослих є намагання замовчати про негативні моменти і факти в цій історії або прикрасити, перекривити їх.

Методичним центром в організації виховного процесу є школа. В практиці роботи кращих з них спостерігається залучення школярів до участі в проведенні, наприклад, таких свят, як першої борозни, Дня працівника лісу, останнього снопа, виходу на полонини та інших. Перед їх проведенням розробляють і пропонують примірну структуру свята, як от: інформування через місцеву пресу, радіо про організацію заходу, підготовка до його проведення, складання сценарію, власне проведення свята, його завершення. Засобами інформації до відома жителів мікрорайону школи чи населеного пункту, зони села доводять назву передбачуваного народознавчого заходу, дату і місце його проведення. Дорослі й діти дізнаються про те, хто виступає ініціатором і організатором від громадських формувань мікрорайону, від виховних закладів, від дитячих об'єднань за місцем проживання та інше.

При підготовці і проведенні виховного заходу школярі стають його учасниками. Молодші з них - в основному тільки глядачами, гостями, але захід організується так, аби викликати в них цікавість, почуття причетності до традиційних трудових справ старших, залучаючи до свята як хлопчиків, так і дівчаток, розвиваючи ініціативу проведення того чи іншого народознавчого дійства на територіях мікрорайонів різних типів шкіл.

Одночасно, надаючи належне історичним надбанням і досягненням, національним трудовим традиціям і звичаям, така робота проводиться із урахуванням інтересів дітей, які спрямовані в особисте і суспільне майбутнє, бо навіть наймолодші хлопчики і дівчатка є природними носіями нових поглядів, устремлень, норм і оцінок, хоч нерідко в наївній формі. Діти молодшого шкільного віку швидко реагують на все нове, чим проявляють власну вікову сутність. Увага звертається на поєднання народознавчого матеріалу з елементами засвоєння нових економічних відносин, виробничих успіхів новітніх

трудова юність, про те, що означала праця і що означає вона тепер для кожного з них. В біографіях дорослих учні бачать відображення особливостей трудової біографії краю, регіону. На конкретних прикладах трудового життя близьких, знайомих і незнайомих людей прослідковується позитивне і негативне за багатомісячну історію нашого працелюбного і талановитого народу. Разом з тим відчувається незручність перед дітьми в тих випадках, коли зі сторони дорослих є намагання замовчати про негативні моменти і факти в цій історії або прикрасити, перекривити їх.

Сприятливий вплив на школярів у цих умовах має приклад дорослих, їх праця, що здійснюється на очах у дітей, атмосфера поваги і пошани, які оточують людей праці, народних майстрів. Увага, шанобливе ставлення до людей праці, членів трудових династій, представників новітніх виробничих формувань є наочним прикладом для учнів в тому, що сумлінна праця кожного повинна отримувати належну оцінку.

В цих ситуаціях розвиток в учнів інтересу до традиційних видів праці набуває особливого значення: мало дати школяреві можливість проникнути у секрет певної майстерності, дуже важливо вчити його дивитись на життя з точки зору людини праці, людини творця, яка живе за законами трудової честі.

Результати практики, педагогічні спостереження і дослідницька робота вказують на необхідність збагачення процесу трудового виховання більш конкретним змістом діяльно-практичного аспекту з метою виявлення залежності та ефективності виховання від більш раннього залучення школярів до конкретної трудової діяльності. В цьому пошуку виходять з того, що людина розкривається не тоді, коли вона виступає в ролі пасивного глядача, слухача, "споживача" інформації, а тоді, коли вона захоплена якоюсь справою, що вимагає активності, самостійності, творчої уяви і фантазії.

Поглиблюючи і розкриваючи виховний зміст даного компонента, слід розглядати його як засіб виявлення і розвитку індивідуальних здібностей учнів, більш повного розкриття цих здібностей в процесі досягнення результатів праці, коли вона стає засобом втілення в практику їх задумів, що в свою чергу викликає в учнів бажання виконувати соціально значущі трудові справи, які приносять користь суспільству. В основу такої діяльності покладено концептуальне положення про те, що праця стає необхідністю, ставлення до неї стійкішим і переходить у традицію лише тоді, коли воно продиктоване усвідомленням її потреби. У розвитку цього аспекту особлива увага приділяється взаємозв'язку особистих інтересів дітей із суспільними потребами. Багато учнів (навіть молодшого шкільного віку) позитивно ставляться до такої праці, тому що вона має громадське

(суспільне) значення, тобто приносить певну користь школі, громаді села, селища чи іншого населеного пункту. Це характерно навіть для тих учнів, які не "горять" бажанням брати участь у посильній для них творчій суспільно-корисній продуктивній, традиційній для певної місцевості, праці, а це впливає на формування позитивних рис особистості, зміну її ціннісної орієнтації, оскільки ця орієнтація в умовах сьогодення здебільшого чітко спрямована на матеріальний достаток.

Кращий досвід роботи педагогічних колективів показує, що особливий виховний вплив тут має оцінка праці учнів зі сторони старших, вплив громадської думки. Тому не випадковим серед запропонованих форм роботи у виховному процесі є використання думки сільських сходів. Процес праці в цих умовах організують так, щоб школярі привчалися жити і проникатися інтересами батьків, родичів, сусідів, односельчан тощо. В зв'язку з цим роботу організують так, щоб у виховному процесі обов'язковими були елементи праці, зв'язаної з використанням трудових традицій, звичаїв. Наприклад, діти, які проживають на територіях високогірних мікрорайонів, працюють в якості помічників пастухів (підпасків), надають посильну для їх віку допомогу старшим у приготуванні для полонинських вигонів їжі і таке інше. Разом з тим в цих умовах доцільно здійснювати орієнтацію на залучення школярів до виконання посильних завдань розвитку місцевих лісових господарств: заготівлі пагонів кущів і дерев, збору насіння лісових культур і т.п. У віддалених невеликих поселеннях, де жителі добре знають один одного, така робота передбачає позитивні результати і підвищує ефективність виховного процесу.

Важливою структурною ланкою виховного процесу є творча праця школярів по збереженню і відтворенню традиційних предметів побуту і народної творчості, старовинних виробів народних майстрів, завдяки чому збагачується матеріальна база шкільних і місцевих краєзнавчих музеїв, позакласних занять з праці, уроків трудового навчання та художньої праці, образотворчого мистецтва, народознавства. Учні з бажанням виготовляють нескладні сувенірні вироби, самобутню традиційну атрибутику, одяг для лялькового театру. Цікавість та інтерес до такої праці прищеплюється через пісні про працю, які учні мають можливість співати разом з однолітками і старшими в процесі самої праці.

Міцно входять у практику роботи сучасної школи традиції по формуванню у школярів цікавості й інтересу до споконвічних професій своїх батьків, родини: землеробів, лісорубів, чабанів, ткачів, столярів, бондарів та ін. Цьому сприяє й робота школи з батьками. Сім'ї-династії споконвічних і спадкоємних майстрів декоративно-ужиткових видів праці стають типовим явищем для різновікових об'єднань, а трудові традиції в них відіграють суттєву роль у виховному процесі. Поступово виробляється певна система роботи, яка полягає в оптимальному поєднанні різних форм роботи, спільної праці дітей і дорослих: праця в сімейних клубах, клубах трудових династій, домашніх клубах і гуртках, вільних майстернях для учнів) спрямованість діяльності яких передбачає зміцнення сім'ї, засвоєння досвіду спільного ведення господарства, поліпшення стосунків між сусідами, готує учнів до сімейного життя та побутової праці.

Пошукова робота дає можливість виділити такі виховні засоби, що містять елементи народознавства, як бесіди з використанням художніх форм: прислів'їв, приказок, загадок тощо. В них відображені зв'язки, що характеризують мотиваційну та змістову сторони праці, залежність успіху праці від мотивації (*"Гірка робота та хліб солодкий"*, *"Очі бояться, а руки роблять"*), зумовленість результатів праці майстерністю її виконавця (*"Не знаючи броду, не лізь у воду"*).

Учні можна запропонувати пояснити зміст таких, наприклад, прислів'їв: *"Під лежачий камінь вода не тече"*, *"Усяка робота майстра хвалить"*, *"Чим більше науки, тим розумні руки"*, скласти коротенькі оповідання за прислів'ями: *"Пізно встанеш, мало зробиш"*, *"Роблено наспіх, зроблено на сміх"*.

Разом з батьками, представниками громадськості доцільно організувати ранки (*"Щастя й праця йдуть поруч"*), спільні творчі справи (*"Хліб-сіль на столі"*, *"Прийди Весно!"*), благодійні акції на різну тематику (*"Посади дерево!"*, *"Ми там, де потрібна наша допомога"*), *"Допоможемо нашим друзям - птахам"*) та інші.

Під час підготовки і проведення такої роботи учні не лише розумом, а й серцем вбирають в себе народні скарби, проймаються споконвічною любов'ю до землі, природи, праці, повагою до людей праці.

Зростаючий інтерес до скарбів народної мудрості, її традицій як дійового засобу трудового виховання підрастаючого покоління вимагає від педагогів посиленої уваги до проблем вивчення та використання народознавства у трудовому вихованні школярів.

5. Народнознавство та естетична культура школярів

У формуванні естетичної культури учнів провідна роль належить мистецтву.

Серед різних його видів провідне місце в житті людини посідає музика. Вона є тою особливою формою освоєння навколишньої дійсності, її найпоетаємнішого, найзаповітнішого і найтоншого стану душі, який не завжди (а іноді й зовсім) не може передати мистецтво слова, скульптури, малярства, архітектури тощо. Тому не дивно, що музично-пісенне мистецтво найбільшою мірою використовують в ролі дійового педагогічного засобу формування та розвитку музичної культури школярів.

Вихідне завдання у вирішенні цієї проблеми ми вбачаємо не тільки у тому, щоб прилучити учнів до пісенно-виконавської діяльності, але й у тому, щоб допомогти їм на рівні світоглядних узагальнень зрозуміти умови і причини появи музичного мистецтва та його значення в житті людини.

З цією метою на рівні, доступному кожній віковій групі школярів, роз'яснюємо їм питання з історії походження музики, її призначення, ролі в житті людей.

Музика відтворює різноманітні сторони внутрішнього світу людини, її почуттів і переживань. Вона, як і інші види мистецтва, з великою художньою силою виражає все те, чим живуть люди: їх життєву позицію, радість і горе, заповітні думи, бажання, надії, мрії тощо.

Проте музика є не тільки виразником особистих переживань людини. У змісті багатьох музичних творів знаходимо серйозні роздуми про сутність людського буття, сенс життя, зображення різних людських характерів, стосунків між людьми та цілими соціальними спільнотами.

Виникнувши на зорі людського суспільства, музика супроводжує людину у всі часи і епохи, робить її життя кращим, приємнішим і щасливішим. Особливе місце посідала вона в житті наших далеких предків. Оселившись на багатих і щедрих від природи землях, східні слов'яни формувались як українська хліборобська нація. Землеробство, вирощування хліба, постійні контакти з природою виробили в нашого народу доброту, сердечність, щирість і милосердя до всього живого, передовсім до людей. Власне ці людські якості стали фундаментом створення різних видів народного мистецтва, зокрема пісенного. Образно кажучи, українець перебуває в пісенному "полоні" від народження і до кінця свого життя.

Пісня - найбільш поширений в Україні музичний жанр. Не випадково М.В.Гоголь писав: "Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями". Відомо, що у нас зафіксовано більше двохсот тисяч пісень. А скільки їх не записано, скільки сотень тисяч пісень у пам'яті наших дідусів і бабусь, які, на жаль, не будуть записані, а значить не дійдуть до наших нащадків, не збагатять нашу історію і культуру.

Благословляла немовля на світ мати сердечна, проста і ніжна пісня. Дитина ще перебувала в захисті материнського лона, а до неї долинав голос матиної пісні, що з'єднує народжене життя з правдою реального буття.

Колискова - це той етнічний мотив, що поступово входить у підсвідомість дитини і стає її здобутком на все життя. Слова материнської пісні - жива артерія життя, ужиткова спадщина, поетичність, щирість та безпосередність якої є основою етичних смаків дитини - майбутнього громадянина України. Недарма в колискових піснях вживаються найніжніші слова, адресовані дитині з побажанням здоров'я, радості і щастя:

Ой щоб спало, щастя мало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Добрий розум в головоньку,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.

Молоді матері повинні пам'ятати, що не тільки гарне, яскраве вбрання потрібне їхньому синові чи доньці, але обов'язково вони повинні дарувати їм щодня хоча б одну-дві колисанки. Адже пісня - це мова почуттів. Вона починається там, де кінчаються слова. З колискової пісні починає розвиватись і формуватись багатий і різноманітний світ людських почуттів.

Залишала з часом дитина колыску та не покидала її пісня, прекрасний світ музичних звуків і мелодій.

Супроводжуючи потім людину у щоденному житті, пісня була добрим помічником у її важкій праці, додавала їй сили, енергії до життя.

Перші музичні "університети" наші далекі предки проходили в праці. То були дуже прості за мелодією пісні, що з відповідними рухами відтворювали основні трудові процеси, які здійснювали люди протягом усього року. Згодом вони дістали назву календарних пісень і свят. Кожна робота зимою, весною, літом, восени починалась, супроводжувалась і закінчувалась виконанням хорових і музичних обрядів, які мали характер драматичної дії. Для кожної пори року були свої характерні обряди і відповідні їм пісенні дійства, що відбивали характерні ознаки природи в цю пору, праці людей, їх настроїв, сподівання, мрії.

Люди не уявляли собі життя без пісні, музики. Автор "Повісті временних літ" вважав, що очевидно страждання, муки і навіть навалі половців на Русь це - покарання людям за те, що вони почали забувати Бога і знаходили задоволення в різних поганських ігрищах та піснях. Він закликав народ: "... Любов'ю прилучімся до господа Бога нашого, постом, і риданням, і сльозами омиваючи всі прогрішення наші, не словом (лише) називаючись християнами, а поганськи живучи"¹. І далі автор стверджує, що люди обирають неправильний шлях у житті, відвертаючись "од Бога: трубами, і скоморохами, і гусями, і русаліями"².

Річне коло календарно-обрядових пісень починалось справжніми перлинами народної музики - колядками і щедрівками. Новорічні урочини супроводжувались веселими і змістовними народними іграми, звичаями і ритуалами, що зародились у дохристиянські часи.

Не обходилося під час цих свят без веселих, бадьорих і життєрадісних пісень - колядок і щедрівок. Саме слово "коляда" походить від римських новорічних торжеств, відомих під назвою "kalendae".

Колядки можна умовно поділити на кілька груп. До першої віднесемо церковні колядки пов'язані з народженням Ісуса Христа сина Божого. Серед них "Бог ся рождає", "В Вифлиемі новина", "Бог предвічний народився", "Нова радість стала", "Небо і земля нині торжествують" і багато інших. Мелодії цих пісень урочисті, піднесені, величні. Кожна така колядка закінчується здравицею на честь народження сина Божого - Ісуса Христа:

"І ми днесь вірно к Ньому прибігаймо,
Рожденому Богу хвалу, честь віддаймо"³
(“Бог ся рождає”)

Другу групу становлять колядки світського змісту, які співають дорослі і діти, ідучи селом від хати до хати. В них урочисто, часто в ідеалізованому світлі славиться господар, його дружина, діти та вся родина. З найкращими побажаннями та намірами колядники в своєрідній пісенній формі поздоровляють господаря, передрікаючи його родині найміцніше здоров'я на цілий рік, добрий бадьорий настрій, багатий золотий урожай, повно худоби та всякі гаразди.

Третю групу складає своєрідний тип українських народних пісень зимового циклу, який ми не знаходимо в інших народів. Це - щедрівки. Якщо метою колядок було і є музичною мовою прославляти свято Різдва, народження Ісуса Христа, то щедрівками передають поздоровлення та побажання людям з нагоди Нового року. Це піднімає настрої господарів. Вони сердечно дякують щедрувальникам, обдаровують їх всілякими ласощами.

Протилежно до колядок, які переважно виконувались багатьма голосами або хором, щедрівки можна було співати одним голосом:

У цьому дворку, як у вінку,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Там господар як виноград,
Там господиня як калина,
Його сини як соколи,
Її дочки як панночки

(“У цьому дворку, як у вінку”)

Відходили веселі та щедрі новорічні свята з колядками і щедрівками, а не за горами була красуня-весна.

Її, як найрадіснішу пору в житті природи і людини, зустрічали цікавими обрядами, піснями, хороводами. Цим дійствам приписувалась магічна сила прискорити пробудження природи, додати людям доброго настрою для напруженої праці, щоб хороший весняний засів дав добірний урожай (“Ой, весна, весна”, “Шум”, “Благослови, мати, весну закликати”).

Точної дати зустрічі весни не існувало. Кілька тисяч років тому такою датою був день весняного рівнодення. У давні часи веснянки супроводжували обряди закликання весни і проводів зими, підготовки ниви до нового засіву. Їх особливо любить народ, бо вони пов'язані з поверненням тепла і розквітом природи. Веснянки відзначаються світлим ліризмом, а іноді і урочистістю:

¹ Літопис Руський.- К., 1989.- С.104.

² Там таки.- С.105.

³ Колядки. Або пісні з нотами на Різдво Христове.- Жовкар, 1925.- С.11.

“Ой, весна, весна да весняночка?
Де твоя дочка да панночка?
Десь у садочку шиє сорочку,
Шовком да біллю да вишиває”¹
 (“Ой, весна, весна”)

“Вийди, вийди, Іванку,
Заспівай нам веснянку!
Зимували, не співали -
Весни дожждали”
 (“Вийди, вийди, Іванку”)

Виконували веснянки дівчата (бо самі уособлювали весну як найкращу пору року), на відміну від колядок, у виконанні яких брали участь переважно хлопці.

Дуже поширювались на Україні весняні хороводи - гаївки або гаїлки. Спів у них поєднується з жвавими рухами, мімікою, що відображають різні трудові процеси (наприклад, сіяння проса у хороводній грі “А ми просо сіяли” або маку у веснянці “Мак”). У багатьох веснянках і гаївках мотиви праці переплітаються з мотивами кохання і вибору пари: залицяння, сватання, сімейні стосунки - вічні теми, які хвилюють кожну молоду людину. Найбільш широко у веснянках представлена жіноча доля: зародження кохання, побачення, думки про шлюб, щаслива і нещаслива любов (“Нелюб”, “Женчик”, “Вербовая дощечка”, “Завивайтесь огірочки”, “Крокове колесо”, “Ой, не рости, кропе” і багато інших).

Мелодії веснянок прості, світлі, легкі, як весняні хмари, чисті і свіжі, як весняне повітря та весняна зелень. Співаючи веснянки, дівчата звертаються до весни як до живої істоти, запрошують її у своє співоче коло, ведуть з нею розмову, як рівний з рівним:

- Ой весна, весна, весна, ти красна,
Що ж ти нам, весна, принесла?
- Та принесла я Вам літечко,
Щоб родилось житечко,
Ще й червоні квіточки,
Щоб квітчались дівочки.
 (“Ой весна, весна, ти красна”)

Веснянки починали співати на свято Пасхи, на день воскресіння Ісуса Христа. Раділи люди, буяла зеленню природа, світило ясне сонце. Характерною ознакою виконання веснянок є те, що мелодія має

¹ Українські народні ліричні пісні.- К., 1960.- С.75.

супроводжуватись нескладними танцювальними рухами по колу простим танцювальним чи перемінним кроком.

В Західних областях України веснянки називали гаївками, які також виконувались на Великдень біля церкви. А назва “гаївки” походить від того, що в давнину ці пісні з хороводами виконувались в заповітних гаєх, навколо священних дерев. В гаївках славився прихід красуні-весни з світлою і радісною подією - воскресінням Ісуса Христа:

Ой сів пташок на травицю,
Щоб напитися росиці,
Тої чистої з небес.
Христос Воскрес!

Пий росицю, пташку любий!
Веселіться нині люди!
Пий ще соку із берез.
Христос Воскрес!

Пий росицю, пташенятко,
Най ся тишить немовлятко,
Най ся тишить люд увесь
Христос Воскрес!

Пий росицю, пий пір'їно,
Най святкує Україна!
Господь сляво шле з небес.
Христос Воскрес!

Літньо-осінній цикл пісень починався після русальної та зеленої неділі купальськими святами (масові древньослов'янські пісні та ігри на честь сонця). Купальські пісні та ігри поєднувались із старовинними звичаями стрибання через вогонь, сплітання вінків і пускання їх на воду з метою відгадати долю. У деяких місцевостях зберігся обряд проведів весни, яку уособлює молоде деревце - “Марена” (або “Марина”), прикрашене квітами, стрічками (роль “Марени” іноді виконували дівчата).

Купальські ігри та свята припадали на період підготовки до збору врожаю, який відзначався в народі особливо урочисто.

Основними піснями літньо-осіннього циклу були жнивварські пісні. Серед них чільне місце посідали урочисті й радісні величальні пісні, у яких оспівувався врожай як наслідок великої праці, висловлювались побажання на майбутнє (“Віночку мій перловий”, “Кругом женчики, кругом”, “Живо, женчики, живо”, “А вже сонце заходить”, “Конець заgonу, конець”).

¹ Записано з голосу Данилюк Людмили Григорівни з с. Делятин Надвірнянського району району, 1922 р. народження.

Вони відносяться до найвідповідальнішої та урочистої пори в житті хлібороба, якою є збирання врожаю. Жнивварські пісні були урочистим завершенням його, величальним гімном природі і людині. За своїм походженням ці пісні найдавніші, такі ж давні, як і саме землеробство.

Збирання врожаю починалось обрядом зажинок першого снопа, званого "восводою". У зажинкових піснях бажали радісних і щасливих жнив, співали похвалу першому снопу, який урочисто ставили у світалиці на покутті.

Обжинкові пісні говорили про закінчення жнив, хвалили золоті ниви, величали господаря, уславляли працю женців:

"Крутом, женчики, крутом,
Понад зеленим лугом;
Женчики кружинають,
Пшениці дожинають.
Кінець нивонці, кінець,
Будем плести вінець,
То з жита, то з барвінку
На хорошую дівку".¹

("Крутом, женчики, крутом")

Останній на полі сніп звався "останець" або "дід". Його перев'язували червоною смужкою і урочистою з піснями несли в село. З пшеничних або житніх колосків дівчата сплітали вінок - символ щедрого урожаю і успішного завершення жнив. Його закосичували макама, волошками, калиною і одягали на голову найкращій дівчині-жниці, яка в парі з хлопцем, що ніс останній сніп, в оточенні дівчат "дружок", йшли на чолі всієї громади женців до двору господаря і весело співали:

"Пішли дівоньки в долину
По червону калину,
Калиноньку ламати,
Бородоньку вбирати!

Всім нам селом весело,
Ми віночок несемо,
Не з золота, не з яриці,
А з озимої пшениці".²

("Пішли дівоньки в долину")

¹ Жнивварські пісні.- К., 1990.- С.126.

² Жнивварські пісні.- К., 1990.- С.119-120.

"Відчиняй же, господарю,
Ворота, ворота.
Бо несемо віночок
З золота, з золота".¹

("Відчиняй же господарю")

Завершувались обжинки врученням господареві вінка. За цей дорогий подарунок він частував женців смачною вечерею. Потім співали урочисті пісні, величальні, в яких господар "в червоних чоботях", брами в нього "нові", кінь у нього - "як сокіл", а сім'я його - "як сонце і місяць з зірочками".

Звичай виконання величальних пісень під час обжинків зберігся в нашого народу дотепер. Видозмінившись та доповнившись новими деталями та барвами, урочистостями та піснями, свято останнього снопа як ознака закінчення найвідповідальнішої пори року - жнив проводиться у кожному селі.

Поступово стихала напруга на жнивних ланах і завершувався літній пісенний цикл. Наступала золота осінь, а з нею приходили нові свята, звичаї, обряди; в тому числі й пісні. Традиційно вона була порою весіль. Весільний обряд не має собі рівних серед інших жанрів фольклору. Його можна порівняти хіба що з грандіозною виставою, музикою, танцями, діалогами, пантомімою та складною атрибутикою.

У змісті весільних пісень знаходимо нашарування багатьох епох. В них широко відображено картини і предмети селянського побуту (вбрання, страви, танці, музичні інструменти, соціальні відносини), охоплено складну тему людських почуттів. Радість і сміх, урочистість і ліризм, сум і туга - все це відтворено у весільних піснях ("Ой у горах сніги впали", "Ой стану я на билиноньці", "Ой оддавала та й мати дочку", "Ой летіла зозуленька все вгору та вгору").

Однак незліченне багатство народної пісенної творчості народу України не вичерпується календарним циклом. Його органічно доповнюють і поглиблюють народні думи та історичні пісні, балади, бо відображають нашу героїчну боротьбу за волю, свободу і незалежність України, славлять її відважних і мужніх синів ("Про козака Голоту", "Хмельницький і Барабаш", "Про Марусю Богуславку", "Перемога Корсунська", "Олексій Попович", "Ой, Морозе, Морозенку", "Гей, не дивуйте, добрії люди" та багато інших).

¹ Там таки.- С.144.

Нікого не залишають байдужими невимовно мелодійні, сердечні, задушевні та сумні пісні з соціально-побутовою тематикою. До них відносимо козацькі ("Зажурилась Україна", "Ой, у лузі та ще й при березі", "Засвистали козаченьки", "Їхав козак за Дунай", "Ой, на горі огонь горить", "Козака несуть"). В них - мужність і відвага, любов до рідної землі і готовність її захистити, тут милої за коханим, матері за сином, смуток і горе за козаком, який віддав молоде життя у битві з ворогами за свободу неньки-України.

Волю і страждань нашому народові завдавали не тільки зовнішні нападники та вороги. Його нещадно експлуатували поміщики, місцеві правителі та їх прислужники. Кріпацтво нівечило людські долі, доводило до розпачу селян, розоряло їх і без того мізерне господарство. Про це нагадують нам кріпацькі пісні ("Вчора була суботонька", "У неділю пораненько", "Ой чи воля, чи неволя", "Ой не було так нікому").

"У неділю пораненько
Усі дзвони дзвонять,
Осавули з нагаями
На панщину гонять..."¹

("У неділю пораненько")

"Ой не було так нікому,
Як тим бідним мужикам:
То ж то годять, то ж то роблять
Тим привражжам панам..."²

("Ой не було так нікому")

Хто по-справжньому любив свободу і не хотів коритись сваволі правителів, того віддавали в рекрути. Солдатчина була горем для молодих людей, бо панувала в ній муштра, приниження людської гідності, сваволя офіцерства над солдатами. Рекрутські та солдатські пісні нагадують про це:

"Задумав я,
Задумав я жінку брати,
Записали у солдати.
Записали,
Записали у солдати,
Назад ручки пов'язали..."³

("А все гори, а все гори та долини")

¹ Українські народні ліричні пісні.- К., 1960.- С.500.

² Там таки.- С.505.

³ Там таки.- С.509.

В чистім полі на роздолі
Кущ калини розцвітає...
Ой, там мати свого сина
У рекрути виряджає.
"Іди ж, іди, мій синочку,
Тай за старшого брата:
Там на тебе крають, шпють
Гусарське плаття!"

("Туман яром...")

"Росла, росла травиченька
Тай посихать стала,
Ждала мати з війська сина
Тай плакати стала"

("Ой, у полі могила")

Цікаву сторінку в житті нашої країни посідає чумацтво. Його історія охоплює тривалий проміжок часу від ХУ до ХІХ ст. Чумацтво сприяло розвитку економічних і торговельних відносин між різними регіонами України. Зокрема це поїздки в Крим, на Дон, Північний Кавказ, у Білорусію, Польщу, Молдавію. Чумацькі шляхи пролягали і через Галичину.¹

Півтисячолітня історія чумацтва наклала відбиток не тільки на економічне життя нашого народу, але й залишила глибокий слід у духовній культурі. Сотні пісень відображають усі сторони важкого і небезпечного життя чумаків. Це - збори в далеку дорогу і вихід з села чумацької валки, дорожні пригоди (напади грабіжників, падіж худоби, хвороби і смерть чумаків, повернення додому). Тематика чумацьких пісень переважно мінорна, але є чимало пісень, що мають жартівливий, бадьорий тон, піднімають настрої, веселять душу. Найпопулярніші чумацькі пісні "Ох, і не стелися, хрещений барвінку", "Ой, за лужком за темненьким", "Гей, гей! А хто горя не знає", "Над річкою бережком", "Ой, чумаче, чумаче", "Ой, горе тій чайці", "Їхав чумак із Криму додому", "Ой, з-за гори вітер віє" та багато інших.

Серед тематичного та жанрового розмаїття народних пісень особливе місце належить пісням про кохання. Їм відведена провідна роль у розкритті внутрішнього світу, настроїв, мрій і думок молодих людей, які стають на самостійну дорогу життя. Зміст пісень про кохання надзвичайно різноманітний, як самі обставини зародження почуттів і

¹ Данилевський Г. Чумаки. Художньо-документальний нарис.- К., 1992.

взаємовідносини між закоханими. Однак їх можна орієнтовно групувати так:

- пісні про зародження почуттів, взаємна любов, думки про майбутнє одруження ("Сонце низенько, вечір близьенько", "Дівчино-рибчино", "Ішов козак потайком", "Чорні брови", "Ой у полі три доріжки різно", "Ой, вийся, хмелю");

- пісні про любов і злагоду в сім'ї ("Ой у полі криниченька", "Ой летіла горлиця", "Ой у полі вітер віє", "Тече річка бережками");

- пісні про батьків, що стають на перешкоді закоханих, ворогів-розлучників, лиху свекруху або свекра ("Таю, гаю зелен розмаю", "Ой, там за яром...", "Не співайте півниченьки", "Скрипливі воріточка", "Ой, не шуми, луже", "Ой, вийду я на могилу");

- пісні про нещасливе кохання, зраду ("Ой коли б той вечір", "Місяць на небі", "Жалі мої, жалі", "Цвіте терен", "Нащо мені чорні брови", "Чогось мені чудно", "За річкою, за Дунаєм", "Ой, з-за гори, ой, з-за лиману", "Ой не ходи, Грицю");

- пісні про погані взаємини між чоловіком і жінкою, про чоловіка або жінку п'яницю ("Мала мати одну дочку", "Піють півні", "Ой, зацвіла червона калина", "Ой зацвіла рожка край вікна");

- пісні про загублене подружнє життя, сиріт і вдов ("Ой з-за гори гори кам'яної", "Чорноморець, моя мати, чорноморець", "За річкою, за Дунаєм", "Гиля, гиля, сірі гуси", "Ой, журилася матінка мною", "Посію я мак над водою", "Чи я в лузі не калина була", "Ой з-за гори...").

Будучи різноманітними за тематикою, ліричні пісні мали єдину спільну наскрізну ідею - щасливе і радісне життя молоді люди можуть побудувати лише на взаємній злагоді, взаємоповазі, пошануванні одне одного, вихованні високих людських почуттів. В житті і в піснях наш народ завжди відстоював чистоту подружніх взаємовідносин, підносили їх до найвищих людських цінностей.

Будучи дзеркалом людського життя, відтворюючи найпотемніші і найніжніші почуття людей, народна пісня допомагала йому і в складні, найважчі хвилини. Піднімала настрій, додавала впевненості в своїх силах, вселяла віру в торжество добра і справедливості. Гостре і дошкульне слово пісні, підсилене бадьорою мелодією, було найкращими ліками проти людських вад і недоліків. Цим чудодійним ліком були жартівливі і сатиричні народні пісні. Сміх - природна національна риса українського народу. Тому його пісня немислима без гумору, сатири. З допомогою сміху народ захищав свою мораль,

висміював ледарів, базік, брехунів, нечесних, заздрісних хвалькуватих людей, всіх, хто порушував або нехтував загальноприйнятими нормами поведінки чи стилю життя. Жарт властивий народним пісням в такій же мірі, як ліризм. Гумористичні образи, комічні ситуації зустрічаємо в народних думках та історичних піснях. Ними буквально перенасичені новорічні, веснянки, купальські, жнивварські весільні пісні.

Найчастіше сміх в жартівливих піснях подається через діалог дійових осіб, або ж викликається тим, що слухач ніби залучається на роль свідка і спостерігача подій. Нерідко в жартівливих піснях зустрічаємо саморозповідь одного з героїв або описовість, а також їх поєднання.

Так, у піснях "Лугом іду, коня веду", "За городом качки пливуть", "Ой, ти гарний Семене", "Ой, Марічко, чичері", "Ой, під вишнею" з допомогою діалога розкриваються події, стосунки між дійовими особами. В пісні "Ой, під вишнею" висміюється залицяння старого діда, який хоче добитись прихильності молодої, красивої, як "ягідка", дівчини. Та вона не погоджується на будь-які вмовляння старого залицяльника:

“Ой не хочу хатки,
Ані сіножатки,
Ні ставка, ні млянка,
Ні вишневого садка!

Ой ти старий дідуга,
Ізгнувся, як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька!..”¹

В піснях "Гуляв чумак на риночку", "Ой, на горі жита много", "Задумав діточок", "Та орав мужик край дороги", "Зажурилась чумачина", "Ой, за гаєм, гаєм" та багатьох інших слухач або читач дізнається про події з розповіді стороннього спостерігача:

“Зажурилась чумачина,
Ще й копійочки нема,
Сидить, лупає очима,
Як голодная сова.

Що в Одесі та в Херсоні
За три роки заробив,

¹ Веселі співаночки.- К., 1968.- С.46.

Те в Полтаві на базарі
За два ярмарки пропив."¹

В піснях "Мав я раз дівчиноньку", "Ой, служив я в пана", "Я в середу родилася", "Кину кужіль на полицю", "Як-ем була еще мала", "Удовицю я любив" розповідь ведеться від першої особи - головного героя.

"Ой служив я в пана
Тай й першеє літо,-
Заслужив я в пана
Курочку за літо."²
(“Ой служив я в пана”)

"Кину кужіль на полицю,
Сама піду на вулицю.
Нехай миші кужіль трублять,
Нехай мене хлопці люблять."³
(“Кину кужіль на полицю”)

"Удовицю я любив,
Подарунки їй носив.
Носив сало, носив свічки,
Носив м'ясо, носив стрічки,
Носив гречку, черевички,
Носив просо, носив мак,
Ось було як, ось було як!"⁴
(“Удовицю я любив”)

Навіть не глибокий аналіз жартівливих пісень засвідчує, що вони мають великий вплив на оздоровлення морального клімату людини, допомагають посміятися, а значить стати вище над усім низьким, потворим і нікчемним, що заважає людям бути добрими і чесними, справедливими і милосердними по відношенню до оточуючих. Жартівливі пісні піднімають настрій і дух людей, допомагають перебороти труднощі, порозумітись, знайти спільну мову і просто відпочити, позбутись щоденних турбот і клопотів.

Українська пісня - то високий вияв народного поетичного генія, найвидатніше явище слов'янської і світової культури. Українська пісня - високе поетичне мистецтво, неперевершене в своїй правдивості, природності, простоті, безпосередності і глибині почуттів. М.В.Гоголь

¹ Там таки.- С.129.

² Там таки.- С.34.

³ Там таки.- С.182.

⁴ Там таки.- С.116.

вважав, що народна пісня "це - народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини...";¹ "пісні для Малоросії - все: і поезія, і історія, і батьківська могила".²

Народні пісні лунали по всій Україні й допомагали підтримувати бадьорість духу та національну свідомість десяткам мільйонів українців, які сторіччями змушені були жити під чужим ярмом, були розділені політичними кордонами. Їх навчали зневажати і забувати рідну мову, історію, культуру, звичаї, традиції свого ж народу. Та час розставив все на свої місця. Пішли в небуття тоталітарні режими і системи виховання, відійшли у минуле мрії і плани про "світле майбутнє" наших людей.

Щоб з'ясувати, яке місце посідає народна пісня у житті випускників школи, як ставляться вони до пісенної культури українського народу, ми провели спеціальне дослідження. Головним його методом було анкетування. Матеріали анкетування доповнювались бесідами. В ролі респондентів були обрані студенти перших-других курсів Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Їх відповіді на наші запитання про народну пісню дають підстави стверджувати, що наша сучасна молодь розуміє значимість народної пісні, шанує і любить її. Народна пісня не втратила свого виховного впливу на людей, вселяє в них оптимізм у все краще в житті. Цю думку підтвердили відповіді студентів на перше запитання: "Що ви думаєте про роль і значення народної пісні в житті людей?" Найтипівішими були такі відповіді:

- В кожній народній пісні по-різному змальовані природні явища, життя людей.

- Люди, які співають народні пісні, добріші, співчутливіші.

- Народна пісня вчить нас історії нашої держави, любові до всього прекрасного. Це найбільша скарбниця людей, з якої вони черпають відповіді на запитання, що їх хвилюють, дістають спокій, задоволення.

- Народна пісня потрібна для розвитку людини, її вдосконалення. Вона виховує патріотизм, доброту, душевність, формує почуття людської гідності.

- Народна пісня вчила не одне покоління молодих людей. Вона розвиває любов до батька, матері, рідного краю, держави, праці, повагу до людей.

- Народна пісня відкриває перед нами новий світ.

- Без мови і народної пісні назавжди збідніє наш народ, наша молодь, наша держава. Життя стане сухим і непотрібним.

Гоголь М.В. Собр. соч. в VII томах.- Т.VI стат.- М., 1986.- С.92.

Там таки.- С.93.

- Народна пісня - це скарбниця народних мрій, сподівань. В ній відбита духовність нашого народу. Народна пісня викликає почуття гордості за свій народ, що створив такі мистецькі шедеври.

- Народна пісня - втілення мудрості, добра, любові. З неї дізнаємось про мрії, сподівання людей. Пісня в значній мірі формує саму людину, її світогляд.

- Знати народну пісню - це значить любити прекрасне, навчатися жити, не робити нікому зла, не забувати рідний край, його минуле.

- В народній пісні зосереджена вся душа нашого народу, його багати історичне минуле, його психологія. Співаючи народні пісні, задумуємось над тим, якими розумними і талановитими були наші предки.

- Народна пісня висликає почуття одухотвореності, піднесення душі, прагнення до чогось високого, красивого, доброго. Такі багатства не повинні вмерти. Молодь повинна знати і співати їх.

Як бачимо, молодь висловлює про народну пісню зрілі думки, варті уваги. Вони мали б матеріалізуватись в житті. Тому два наступні питання анкети передбачали виявити, що конкретно знають майбутні педагоги про народну пісню. Їх зміст такий:

1. Які жанри народних пісень Вам відомі?

2. Назвіть народні пісні, тексти яких Ви знаєте і можете заспівати самі.

Аналіз відповідей на перше запитання показує, що більш-менш чітко окреслити знання студентами жанрових особливостей народної пісні досить складно.

На перший план студенти виносять щедрівки (37,7%). Очевидно, вони їм найбільше запам'яталися тим, що самі в дитинстві щедрували та колядували на Новий рік та Різдво Христове.

Далі називають веснянки (35,5%), стрілецькі пісні (31%), коломийки (25,5%), ліричні (21,1%), родинно-побутові (21,1%). За ними йдуть балади (15,5%) та жаргіваливі пісні (14,4%). Решта студентів назвали пісні колискові, обрядові та думи. Лише одиниці знають пісні купальські, обжинкові, історичні.

Словом, відповіді відзеркалюють стан музичного виховання учнівської молоді.

У переважній більшості шкіл уроки музики перебувають на "задвірках" навчального процесу. Примітивно обладнані музичні кабінети або ж цілковита їх відсутність у значній частині шкіл, що вже говорити про музичні інструменти в школі (фортепіано, баян, бандури, набори інструментів до оркестрів) не доводиться.

Відсутня систематична, послідовна робота з питань музично-естетичного виховання учнівської молоді. Хоч кожен огляд художньої самодіяльності засвідчує, що в наших школах багато обдарованих, талановитих дітей, які прекрасно співають, грають на музичних інструментах (бо навчаються в музичних школах, школах мистецтв, студіях), добре танцюють. Але по-справжньому цей прекрасний потенціал ми до цього часу використати не можемо, або ж використовуємо далеко не повністю.

Відповіді на наступне запитання ("Назвіть народні пісні, текст яких Ви знаєте і можете заспівати самі?") засвідчили, що кожен студент в середньому зміг назвати 9-10 пісень. Правда, названі пісні, як правило, не були пов'язані з тими жанрами, які вони назвали у відповіді на попереднє питання.

Як і треба було сподіватись, студенти називали пісні, які близькі до їхніх уподобань, мрій, настрою і життєвих планів. Перше місце посіли пісні про кохання. Вони переважали у респондентів. Найбільшу популярність мають пісні "Несе Галя воду" (87,7%), "Розпрягайте, хлопці, коні" (42,9%), "Ой, на горі два дубки" (36,3%), "В саду гуляла" (29,7%), "Ти ж мене підманула" (28,6%), "Ой під вишнею" (27,5%), "Ой Марічко, чичері" (22,%), "Горіла сосна, палала" (27,5%), "Цвіте терен" (19,8%), "Їхав козак містом" (17,6%), "Гиля, гиля, сірі гуси" (17,6%), "Ой, у лузі червона калина" (16,5%), "Ой, у вишневому садочку" (14,3%), "Ой, не ходи, Грицю" (14,3%), "Із сиром пироги" (13,2%) і багато інших.

У відповідях студентів переважають ті пісні, які найчастіше вони співають у гурті, на вечорах, масових гуляннях, весіллях, сімейних урочинах.

Привертає увагу той факт, що було названо дуже мало пісень про наше історичне минуле, боротьбу нашого народу за волю і свободу, пісень часів козаччини.

Проте окремі студенти назвали такі історичні пісні "Ой, попід гай зелененький", (пісня про Довбуша), "За Сибіром сонце сходить", "Ой на горі та й жінці жнуть", "Їхав козак за Дунай", "Їхав козак на війноньку", "Засвітали козаченьки".

Відсутність інтересу або ж незнання пісень про нашу історію свідчить, що молоді люди не цікавляться ними. Очевидно, що в школі мало уваги приділяють цій тематиці народних пісень.

Між тим, можливості школи щодо подолання цієї прогалини у знаннях учнів досить великі. Адже кожен урок історії України стосовно

теми може бути доповнений матеріалом з української літератури чи мови, музики чи образотворчого мистецтва. Тут учні можуть прослухати думи, історичні пісні і органічно пов'язати тему уроку з темою пісні.

Прикро, що уроки музики в загальноосвітній школі закінчуються (за навчальним планом) у 8 класі. Саме тоді (9-11 класи), коли настає час соціального дозрівання молоді, вони залишені самі собі, кинуті напризволяще. Звідси і вигоди бездуховності, байдужості, естетичного невігластва і сліпого поклоніння чужому. "Брейк", "метал", "реп", "рок", які заповнили нашу естраду і танцювальні зали, а також засоби масової інформації навчають наших дітей і молодь безмелодійної музики, пропагують істеричний крик і вереск, конвульсійні, напівбожевільні рухи. Це не може не хвилювати педагогів, митців, носіїв та поборників національної культури.

Привертає до себе увагу ще одна "нова" хвиля у нашому пісенному мистецтві. Сьогодні молодь скаржиться, що українська пісня, естрадна музика відстає від потреб і запитів часу, що треба сьогодні "доганяти", надолужувати упущене, тобто широко відкривати двері зарубіжній естраді і на її зразках творити свою національну естраду.

Для молодих людей народна музика - це щось архаїчне, віджиле, не модне. Сьогодні серед школярів особливий статус посідає той, хто має "найкращі" записи зарубіжної естради, хто придбав найдосконалішу записувальну та відтворювальну техніку.

Якщо з вікон світлиці чи квартири звучить народна пісня або музика, то це, на їх думку, є ознакою того, що там живуть недалеко простачки, які не розуміють "справжньої" музики.

Тому і не дивно, що випускники шкіл спромоглися лише на елементарний мінімум, який обмежується засвоєнням 9-10 народних пісень. Це жалюгідне знання пісенних надбань нашого народу породжує духовну пустоту, яку швидко заповнює масова пісенна культура, що подає нам найгірші, спотворені зразки духовності, породженої на нерозвинутих, недозрілих естетичних смаках, на естетичній обмеженості значної частини української молоді.

Децибелі руйнують не тільки голос і слух. Вони руйнують і душу. Це своєрідний музичний опіум, музичний наркотик. Він несе відчуження і творчу бездіяльність. Така музика - антипод масової народної пісні, яка під пресом бездуховності деформується, спотворюється, поступово зникає.

Щоб загальмувати, а надалі й зупинити цей згубний процес духовної деградації учнівської молоді, вкрай необхідно внести істотні зміни в процес вивчення музичної культури в школі. Передовсім, набула особливої гостроти проблема відродження народного національного хорового мистецтва. Сім'я, а потім школа повинні сприяти і поступово формувати у підростаючого покоління естетичні смаки, прищеплювати любов до творів музичного мистецтва, розвивати індивідуальні здібності і таланти дітей, виховувати у них бажання творити красу.

Зміст гуманітарних дисциплін в цілому і музичних, зокрема, потребує такого оновлення, щоб їх вивчення забезпечувало оволодіння знаннями в галузі світового народного мистецтва, музики, усної народної творчості, національної пісенної і танцювальної культури. На наш погляд, випускник школи мав би знати не менше 200 народних пісень. Пісенна культура в системі інших культурних цінностей мала б стати предметом складання вступних іспитів у вузи гуманітарного профілю.

У підвищенні рівня культури молоді, в тому числі музичної, доцільно використати зарубіжний досвід. Так, наприклад, в Японії одним з важливих напрямків виховання молоді є засвоєння нею традицій свого народу, розвиток прагнення удосконалювати себе у відповідності з принципами морального духу японської нації.

На жаль, маючи такі незбагненно прекрасні пісенні багатства нашого народу, ми не навчилися прилучати молодь до їх засвоєння, а значить губимо один з важливих аспектів відродження національної системи виховання, яка склалася історично і максимально враховує національні риси і самобутність нашого народу.

Незнання молоддю історичних пісень засвідчує і незнання нашої історії, духу свого народу, зводить до примітивізму розуміння своєї сутності як громадянина України.

Народ наш має природну потребу до співу. Він йому потрібний, як повітря, як сонце. Ще не вмючи говорити, дитина вгорить простеньку мелодію, яку співає її мама перед сном.

Колискова пісня є першою візитною карткою дитини у прекрасний світ музичного мистецтва, народної пісні, народних мелодій, які мають на меті допомогти виростити повноцінного громадянина і патріота рідної землі. На жаль, у сучасній сім'ї батьки в силу різних обставин рідко спілкуються зі своїми дітьми. Сім'я втрачає статус хоронителя і продовжувача духовної спадщини свого народу.

Незаперечним є той факт, що традиційні масові форми спілкування молоді і дорослих - вечорниці, толоки, гуляння, посиденьки сьогодні відійшли в минуле. Люди стають більш замкнутими, а це значить, що молодь і старші все менше можуть поспілкуватись в невимушеній, відвертій бесіді чи суперечці. На місце теплих, родинних, сердечних розмов нерідко приходять замкнутість, самотність, байдужість. Коли ж молоді люди бувають на хрестинах, весіллях чи інших сімейних або родинних урочистостях, то не завжди прислухаються до тих народних пісень, яких співають літні люди, їх бабусі і дідуся. Сьогодні все рідше чути гуртову пісню, яку виконує молодь.

Тимчасом відходять у небуття люди похилого віку, які знали чимало пісень давнього походження, історичних, родинно-побутових. Разом з ними ми втрачаємо великий пласт духовної культури нашого народу, нашої історії.

Молодь сьогодні - рідкий гість на концертах народних хорів і колективів, ансамблів, які виконують старовинні українські пісні, забуті родинно-побутові та історичні твори.

Звичайно, що зупинити процес моральної деградації окремої частини молодих людей засобами народної пісні складно. Але ж батьки повинні знати, що їх завдання не тільки нагодувати і одягти свою дитину. Їм треба пам'ятати, що хоч на місце традиційним, національним формам виховання любові до народної пісенної творчості прийшли нові, більш потужні (радіо, телебачення, преса, видавництва, заклади культури, професійні і самодіяльні хорів колективи, різноманітні музично-хорові ансамблі), сім'я залишається основним соціальним осередком, що здійснює формування духовного світу дитини. Цей обов'язок батьків або осіб, що їх замінюють, зафіксований в Законі України "Про освіту" (стаття 54), де наголошено на необхідності "поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до Вітчизни, рідної мови, культури, сім'ї, повагу до історичних, національних, культурних цінностей інших народів".¹

При проведенні анкетування ми намагались вияснити: хто навчав народних пісень студентів, кому вони вдячні за це. Виявилось, що 90% опитаних повідомили, що народних пісень їх навчила бабуся, 70% - мати, 40% - вчили самі, 30% - в гуртожитку, 30% - на весіллях. Як і треба було сподіватись, лише 20% опитаних сказали, що навчились народних

пісень в школі, від друзів - 20%, в походах - 20%, з допомогою радіо - 10%, як учасники вокально-інструментальних ансамблів - 10%.

Аналіз джерел, які допомагають молоді знайомитись і вивчати народні пісні, показує, що наші надії на всемогутній вплив школи в цьому напрямку не виправдались. Сім'я залишається провідним чинником прилучення молоді до народної пісенної творчості. Бабуся, мати - головні вчителі, які знайомлять своїх дітей та онуків із золотими скарбами пісенної творчості нашого народу, а отже прилучають їх до глибинних джерел нашої культури.

У народі все відбувається природно, просто, невимушено. За народними поглядами дитина найшвидше і найглибше засвоює основи народної культури серцем і душею, вбирає їх з молоком матері. Народна ж пісня, ніжна і задушевна, героїчна і жартівлива, сумна і життєстверджуюча, народжує в дитини почуття доброти, чуйності, совісті, правдивості, любові і пошани до всього живого. Розкриваючи красу навколишнього світу, красу людей через коліскову пісню, кожна мати хоче, щоб її дитина росла здоровою, щирою, доброю та ніжною. Перші уроки прекрасного одержував від своєї матері наш великий Кобзар.

“Мене там мати повивала,
І, повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала,
В свою дитину...”

Далі в щоденних буднях на сімейних урочинах (великих і малих) дитина засвоювала соціально-побутові, історичні, жартівливі пісні. Вони входили в душу і розум дитини від бабусі, дідуся, батька, близьких родичів. Нерідко створювались сімейні ансамблі, в яких залюбки співали батьки і діти, невимушено, щиро, з великим бажанням. Естафета народної пісні природно передавалась молодому поколінню. Національне виховання здійснювалось на принципах природовідповідності, народності, гуманізму і демократизму, найтіснішого зв'язку з життям.

Вважаємо, що школа, прилучаючись до виховання, започаткованого в сім'ї, мала би будувати його на згаданих принципах. Бо хочемо ми цього чи ні, а з 6-7 років центр виховання переміщується в бік школи.

В сім'ї мати виколісувала немовля, ставила його на ноги, а школа є коліскою громадянина, майбутнього народу. То ж цілком зрозуміло, що принципи виховання, зокрема любові до народного співу, в школі не варто змінювати, а треба зберегти і розвивати такими, як в

¹ Закон України "Про освіту" // "Освіта". - 25 червня, 1991 р.

сім'ї, хоч форми цієї роботи мають мінятись. А їх в умовах сучасної школи дуже багато. Треба насамперед відмовлятися від застарілої думки про те, що пісню, зокрема народну, можна засвоїти вивчати тільки на уроках музики. Творчий учитель може вивчати її на уроках рідної мови, літератури, історії, ритміки, фізкультури, органічно прив'язуючи пісню до теми чи завдань уроку. Це не обов'язково повинен бути спів, але й розмова, бесіда, повідомлення, письмове завдання про історію, причини появи та долю пісні. Далі її можна вивчити в хоровому гуртку чи клубі любителів народної пісні. У школі добре зарекомендували себе фестивалі, огляди хорового співу, конкурси на кращого виконавця чи знавця народної пісні.

Для молодших школярів варто організовувати і проводити ранки народної пісні, для підлітків і старших школярів свята "Пісні моєї бабусі", "Мамина пісня" тощо. При цьому доцільно знайомити учнів з авторами народних пісень, історією написання чи варіантами народної пісні в різних регіонах України.

Учні люблять змагання, естафети, особливо коли вони проводяться між паралельними класами. А тому варто організовувати між ними змагання на краще знання та виконання народної пісні.

Сьогодні в багатьох школах працюють ансамблі пісні і танцю, де широко пропагується народна пісня. Це, звичайно, під силу тим шкільним колективам, де є відповідна матеріальна база. В малочисленних школах виправдовують себе невеликі вокальні ансамблі, дуети, тріо, що виконують народні пісні.

Доречними можуть бути запрошення виконавців народних пісень (з села чи міста) для зустрічей з учнями, збір та записи народних пісень з уст літніх людей, підготовка рукописних журналів-пісенників.

Добре запам'ятовуються народні пісні, які можна подати учням у вигляді невеликих інсценізацій, драматизованих картинок. Таким шляхом легше розкрити ідейний задум та зміст пісні.

Практика засвідчує, що за час навчання в школі учні можуть засвоїти тексти і навчитись співати не менше ста народних пісень. Цю роботу доцільно проводити планомірно, без перевантаження учнів, вивчаючи кожного року в I-IV класах 5-6 пісень, в V-VIII класах 8-10 пісень, а в IX-XI - 10-12 пісень.

Нам видається, що вивчення народної пісні в школі може бути цілеспрямованим і продуктивним при умові, якщо їх вивчати за календарним циклом - різдвяні пісні, веснянки, великодні пісні, купальські,

косарські та жнивварські пісні, пісні осіннього циклу (весільні). Тоді учні швидше збагнуть історичну та соціальну значимість народної пісні, її роль в житті народу. При цьому паралельно вони можуть знайомитись з святами та звичаями нашого народу, глибше збагнути потребу у вивченні народних пісень, які супроводжують кожне народне дійство, надають йому особливої краси, привабливості і живучості.

Захоплення народною піснею не повинно бути безмежним. Тут важливо дотримуватись розумного почуття міри. Зважаючи на згадані нами вище принципи вивчення народної пісні, а також на вікові особливості учнів, учителям та вихователям варто вдумливо підбирати народні пісні для своїх вихованців, щоб не перетворити їх у маленьких бабусь чи дідусів, завзятих молодичь. Адже для кожної пісні - свій час. Може не варто поспішати виривати їх з дитинства та заохочувати відтворювати ті почуття, яких вони не пережили, бо для цього не настав ще час. Скажімо не завжди доречним є те, що маленькі виконавці невміло кепкують чи жартують над тещами і свекрухами, зятями-п'яницями та всякого роду залицяльниками.

Однак народна пісня, хоровий спів має стати складовою частиною навчально-виховного процесу в школі. Він повинен бути пов'язаний з традиціями школи, села, міста - святами, ювілеями, видатними датами, днями рідного села чи міста.

Народна пісня органічно вписується в програму чи сценарій будь-якого масового заходу, вечора, свята, торжества, чи просто виховного заходу. Вона є тим живим джерелом, яке ніколи не міліє, як не може зміліти повноводна ріка невмирущої народної музичної творчості.

Отже, правильно організована робота по засвоєнню учнями скарбів народної пісні буде сприяти формуванню цілісної особистості, яка має національний склад мислення, національний характер, світогляд, сприяє духовній єдності поколінь, що ґрунтується на культурно-історичному досвіді рідного народу, його творчості, традиціях, звичаях і обрядах, багатівіковій виховній мудрості і духовності наших пращурів.

Ми не випадково так багато уваги приділили питанням використання в педагогічному процесі школи народних пісень. Справа в тому, що, по-перше, як було показано вище, якраз у формуванні та розвитку музично-естетичної культури, яка, як ніщо інше, потребує свого відродження, мають місце чи не найістотніші відступи від виховного ідеалу нашого народу. І, по-друге, музика та пісня - це ті

культурні цінності, які завжди приваблювали і продовжують приваблювати молодь.

Проте музично-пісенна культура не вичерпує художньо-естетичної. Крім пісні та музики в ролі педагогічних засобів виховання останньої можуть бути широко використані природа, праця, в тому числі навчальна, а також чимало різних видів народного мистецтва: хореографічного, образотворчого, декоративно-ужиткового, архітектурного, фольклорного та інших.

Не маючи змоги зупинитись на аналізі педагогічних можливостей кожного з них, розглянемо виховний потенціал декоративно-ужиткового мистецтва, яке останнім часом стає все популярнішим серед молоді, в тому числі учнівської.

Декоративно-ужиткове мистецтво - це один із видів художньої діяльності, твори якого поєднують естетичні та практичні якості. Декоративне означає "прикрашувальне". Що ж до терміна "ужиткове мистецтво", то його ввів В.Січинський. "Ця назва, - зазначав він, - починає загально прийматися у всіх європейських мовах для означення тих галузей мистецтв, що залишаються поза архітектурою і малярством... Досі у мистецтвознавчій термінології для означення усіх цих галузей не було якогось одного терміна... Говорилося "артистичний промисел", "прикладне мистецтво" також "мистецтво декоративне", "промислове", "виробниче".¹

Основне завдання декоративно-ужиткового мистецтва - зробити гармонійним предметне середовище людини. Цьому мистецтву властиві різні форми художньо-образного вираження, а саме: зображення на площині (розпис, вишивка тощо), рельєфне виконання (різьба по дереву, чеканка, колаж тощо), об'ємне вирішення (вироби з різних матеріалів - скла, кераміки, каменю). Воно поєднує в собі три види творчої діяльності: мистецтво декоративного оформлення площини, мистецтво декоративного оформлення конструктивно-об'ємних форм, мистецтво декоративного оформлення простору.

Виховні можливості декоративно-ужиткового мистецтва, на думку дослідників в галузі мистецтвознавства та педагогіки, надзвичайно широкі з двох найістотніших причин. По-перше, це мистецтво служить засобом виховання культури сприйняття матеріальної форми. По-друге, воно відіграє важливу роль у формуванні художньо-естетичної культури, допомагає розвивати інтерес до мистецтва.

¹ В.Січинський. Українське дерев'яне будівництво і різьба.- Л., 1936.

На необхідність введення декоративно-ужиткового мистецтва у педагогічний процес школи вказав А.В.Бакушинський, який визначив важливість включення цього мистецтва у навчально-виховну практику і розкрив специфіку його виховного впливу нарівні з іншими видами зображальної діяльності дітей. Базу його педагогічного обґрунтування складали наукові дослідження про особливості психічного і фізіологічного розвитку учнів. Спираючись на них, А.В.Бакушинський визначив вікові переваги видів зображальної творчості у дітей, де декоративному мистецтву відводилось одне із основних місць, особливо у молодшому шкільному та підлітковому віці.

Педагогічні проблеми викладання декоративно-ужиткового мистецтва, питання залучення учнів до народних художніх традицій отримали в останні роки новий стимул, піднялись на новий рівень теоретичної і практичної розробки. Це явище легко пояснити, якщо пам'ятати, що заняття цим мистецтвом сприяють розвитку у школярів свідомого ставлення до праці і творчості, до вдосконалення і збагачення навиків, методів, стилю роботи. Все це відіграє дуже важливу роль у формуванні творчо активної особистості, життєдіяльної, оптимістично настроєної, що прагне до повноцінного життя. Цінність занять декоративно-ужитковим мистецтвом полягає і в тому, що в процесі його вивчення у школярів формується естетична культура сприйняття світу, пробуджується любов до національних традицій, до рідної природи, розвивається здатність до пізнання інших видів мистецтва.

Нами встановлено, що у навчально-виховній роботі декоративно-ужиткове мистецтво функціонує на базі двох методів виховного впливу. По-перше, це сприйняття - через ознайомлення учнів з творами цього мистецтва з метою розширити сферу їх естетичних потреб, що проявляється у рівні художнього смаку, ідеалу, почуття; по-друге, активно-творча робота учнів у взаємозв'язку з трудовою діяльністю. Коли обидві ці сфери художнього виховання гармонійно поєднуються і взаємодіють, тоді можна досягти ефективного впливу на художньо-естетичну вихованість школярів.

Широкий розвиток декоративної творчості і загальна увага до неї обумовлюється, головним чином, її соціальною значимістю, перш за все тим, що вона формує дитину, виховує її за допомогою впливу художньо-організованого матеріального простору. Останнє зумовлено тим, що художня суть цього мистецтва проявляється у тісному зв'язку з архітектурним простором.

Творцем матеріального середовища свідомо чи несвідомо є кожна людина. Художники, пропонуючи варіанти вирішення інтер'єру, не взмозі відтворити у своїх роботах смаки і переваги всіх. Вони можуть дати лише деякі рекомендації і напрямки, розраховані на грамотного суб'єкта сприйняття. А його виховання лягає на плечі загальноосвітньої школи. Знання та уміння організації навколишнього простору, розуміння його образного характеру, сприйняття творів мистецтва учні повинні отримувати безпосередньо на уроках образотворчого і декоративного мистецтва в школі. Але принципи його викладання не відповідають вимогам. Про це свідчать і результати проведеного нами експерименту.

В ролі учасників експерименту були учні 5-9 класів. Визначались відмінності учнів щодо розуміння суті декоративно-ужиткового мистецтва, його призначення, надання школярами переваги будь-якому із видів цієї творчості, а також різниця в їх загальній художній освіті. У зв'язку з цим передбачалось визначити шляхи удосконалення викладання декоративного мистецтва учням різних вікових груп. Експериментом було охоплено 178 школярів.

Вивчення проводилось методом анкетування, бесід з учнями, спостереження за їх навчальною діяльністю.

Перший вид анкет - анкети-запитальники. Вони склались з одинадцяти-тринадцяти запитань, зміст яких змінювався в залежності від віку школярів, яким вони були адресовані. Мета анкетування полягала в тому, щоб визначити знання учнів у галузі декоративно-ужиткового мистецтва, визначити бажання дітей займатись тим чи іншим видом творчості і яким саме. Питання анкет були розділені на два напрямки:

- знання учнів у галузі декоративного мистецтва і переважаючий інтерес до певних видів цього мистецтва;
- ставлення школярів різних вікових груп до навколишнього середовища.

Другий вид опитування - анкети на переважаючий інтерес учнів до того чи іншого виду мистецтва (за методом пред'явлення карток, розробленим Б.П.Юсовим і Ю.М.Протопоповим) - включав десять карток з написаними на них назвами різних видів декоративно-ужиткового мистецтва: вишивка, художня обробка дерева, металу, писанкарство, ткацтво, кераміка, виготовлення виробів із соломки, художній розпис, ліпка, макраме. Школярам пропонувалось вибрати із

цих десяти видів три, які їм найбільше подобаються; потім, із семи видів, що залишились, вибрати два, яким вони надають менше переваги і, нарешті, із останніх п'яти вибрати один. Мета такого опитування - вияснити, яким видам декоративного мистецтва школярі різних вікових груп надають перевагу, визначити відносну різницю між інтересами хлопчиків і дівчаток.

Третій вид опитування - анкети з якісним аналізом змісту відповідей. За ними передбачалось визначити, чому школярі віддають перевагу одному виду мистецтва і залишають без уваги інші. Від учнів вимагалось написати, подобається їм вказаний вид мистецтва чи ні, хочеться їм займатись цим видом чи ні, а також вказати причину свого ставлення до нього. На відміну від другого типу анкет, у це завдання не входив вибір виду декоративно-ужиткового мистецтва, що сподобався, а вимагалось по кожному виду творчості відповідати окремо: подобається чи не подобається. Для полегшення відповідей на питання "Чому?" в анкетах були передбачені відповіді, якими учні могли скористатись (дозволялось також написати свою відповідь, якщо запропоновані не влаштували).

При роботі з анкетами першого виду учням не було запропоновано допоміжного матеріалу. Нас цікавили знання, передбачені шкільною програмою з образотворчого мистецтва.

В анкетах третього виду ми використовували матеріал анкет на спектр переваг, а також детально ознайомили учнів з технологією роботи з кожного виду мистецтва. Дітям пропонувалось уявити, що всі вони художники і добре володіють технологією і прийомами роботи в кожному запропонованому виді художньої творчості.

У результаті експерименту було зібрано:

147 анкет першого виду (анкети-запитальники);

147 анкет другого виду (анкети на перевагу);

52 анкети третього виду (з якісним аналізом відповідей).

Результати аналізу анкет-запитальників підтверджують, що школярі різного віку (5, 7, 9-ті класи) мають слабе уявлення про те, що таке декоративно-ужиткове мистецтво і яке його основне призначення в житті людей і суспільства. Так, наприклад, на запитання "Що таке декоративно-ужиткове мистецтво?" учні 9 класу, 57,4%, відповіли - "не знаю"; 10,3% написали - "прикрашення". Відповіді решти учнів були приблизними, часто однозначними: "виготовлення гарних речей", "мистецтво людей", "робота з деревом", "народне мистецтво". Це 9-ий

клас, коли курс навчання образотворчому та декоративному мистецтву в практиці загальноосвітньої школи вже завершений, і учні повинні мати чітке уявлення про різні види художньої творчості, знати їх особливості та їх відмінність один від одного.

У наступному запитанні нами були запропоновані різні види декоративного і станкового мистецтва. Учні повинні були підкреслити ті з них, які на їх погляд, відносяться до декоративно-ужиткового мистецтва. В отриманих відповідях не простежувалось певної вибірковості і спрямованості до галузі декоративного мистецтва. Це означає, що в основному школярі не мають твердого і ясного уявлення про характер і специфіку даного виду творчості. Загальний аналіз характеру відповідей дозволяє зробити висновок, що інтерес учнів 9-го класу до декоративно-ужиткового мистецтва не знижується, а навпаки, проявляється досить виразно.

Цей висновок обгрунтований тим, що в анкетах-запитальниках учні 9-го класу, 45%, вказали, що у вільний час займаються різними видами станкового і декоративного мистецтва. На запитання "Яким із перелічених видів мистецтва ти хотів би займатись?" тільки 9,1% школярів не проявили ніякого інтересу, при цьому були вказані в основному декоративні види творчості.

Аналогічна ситуація з відповідями була і в учнів 7-их класів, серед яких на питання "Як ти розумієш, що таке декоративно-ужиткове мистецтво?" 47% учнів відповіли - "не знаю". Решта написали дуже приблизно: "малюнок", "живопис", "мистецтво для краси", "прикрашання", а деякі просто назвали один із видів цього мистецтва - "вишивка", "писанкарство", "різьба по дереву", "випалювання".

На питання "Яким видом образотворчого мистецтва ти займаєшся вдома або в гуртку?" 15% відповіли - "ніяким", а на запитання "Яким із перелічених вище видів художньої діяльності ти хотів би займатись?", так як і в 9-му класі, тільки 9,1% не проявили ніякого інтересу.

У 5-их класах головного питання "Що таке декоративно-ужиткове мистецтво?" в анкетах не було передбачено. Для визначення знань ми просили учнів із великої кількості видів художньої діяльності назвати ті, які відносяться до названого виду мистецтва. Найчастіше у відповідях вказувались: "вишивка", "живопис", "художня обробка дерева", "рисунок", "скульптура". 18% школярів-п'ятикласників не назвали жодного виду.

Таких, щоб у вільний час взагалі не займались будь-яким видом художньої діяльності не виявилось: 53% учнів захоплюються малюванням, 45% - різними видами декоративного мистецтва.

Наведені дані свідчать про яскраво виражений інтерес учнів різного віку до творчості у галузі декоративно-ужиткового мистецтва, про бажання займатись будь-яким видом цього мистецтва і прикрасити свій житловий інтер'єр його виробами.

Серед різних видів декоративно-ужиткового мистецтва, якими учні хотіли б займатись, переважаючи кількість балів отримали у всіх вікових групах такі: вишивка, макраме, художня обробка дерева, металу, - тобто ті види ужиткового мистецтва, які найчастіше зустрічаються в нашому побуті. Названі види художньої діяльності викликають найбільший інтерес у дітей не тому, що вони їм більше подобаються, а мабуть, тому, що їм надають перевагу дорослі, їх батьки, які прикрашають цими виробами своє житло. Діти ясно уявляють собі ці види творчої діяльності і тому проявляють до них інтерес. І, навпаки, такі види, як ткацтво, ліпка з глини, вироби з соломки, зустрічаються менше в повсякденному житті, тому ставлення до них менш зацікавлене, особливо в молодшому шкільному віці.

Загальний аналіз відповідей учнів допомагає визначити спектр переважаючого інтересу до різних видів декоративно-ужиткового мистецтва відносно віку школярів.

У 9-му класі серед дівчат основну перевагу отримали: вишивка, ткацтво, художня обробка дерева; у хлопців - художня обробка металу і дерева, кераміка. У 7-му класі у дівчат основна увага звернена до макраме, писанкарства, вишивки; у хлопців - до художньої обробки дерева і металу, художнього розпису. У 5-му класі дівчата надають перевагу художньому розпису, вишивці, виробам із соломки, а хлопці - художній обробці дерева й металу, ліпці, художньому розпису.

Якісний аналіз відповідей підтвердив висновки анкет на перевагу, вони залишились тими ж. Основний ріст інтересу від 5-го до 9-го класу у хлопчиків спостерігався до художньої обробки дерева, металу, художнього розпису, кераміки; у дівчаток - до вишивки, ткацтва, виробів із соломки, писанкарства, макраме. Знижується інтерес до ліпки, виробів із соломки, вишивки у хлопчиків; до художнього розпису, ліпки, кераміки - у дівчаток. До таких видів декоративно-ужиткового мистецтва, як вишивка, художня обробка дерева, писанкарство, художній розпис, ставлення залишилось рівним, без

особливих змін у всіх вікових групах. Результати анкет на спектр переваг видів декоративного мистецтва в різних вікових групах як серед хлопців, так і серед дівчат, підтвердили дані анкет-запитальників.

Ставлення учнів до деяких видів декоративного мистецтва, до такого, наприклад, як ліпка, викликано, на наш погляд, двома причинами. Перша - це те, що з ліпкою школярі знайомі з раннього дитинства (з дитячого садка), вони добре орієнтуються в її технології, але в процесі шкільної навчальної діяльності вчителі, напевно, не приділяють достатньої уваги ліпці, не розкривають її перспектив і можливостей. Тому ліпка в деякій мірі відкидається дітьми як пройдений етап. І навпаки, такі види, як ткацтво, виготовлення виробів із соломки, художній розпис тканини, нові для учнів, здаються складними і непосильними, важкими у виконанні, і інтерес до них проявляється слабше. З художньою обробкою дерева і металу, вишивкою, писанкарством, художнім розписом на папері та на дереві всі зустрічались у житті, а багато школярів пробували свої сили у цій діяльності і в загальних рисах уявляють процес роботи над виробом. Ставлення до цих видів суперечливе, різноманітне. Велика увага до плетіння із шнурка (макrame) викликана, на наш погляд, поширеною в наш час модою на цей вид творчості. Досить часто макrame приділяється багато уваги на сторінках журналів, у телевізійних передачах, гурткових заняттях.

Результати проведеного експерименту дозволяють зробити такі висновки:

- існуюча в наш час система викладання образотворчого та декоративного мистецтва в школах і навчальні програми із цього предмету спрямовані головним чином на вироблення в учнів практичних навиків художньої грамоти;
- питання більш широкого художнього та естетичного виховання залишаються поки що осторонь від шкільної практики викладання образотворчого та декоративного мистецтва, не завжди на достатньому рівні знаходяться вони і у позашкільних закладах.

Шкільний предмет образотворчого мистецтва в наш час базується на вивченні і сприйнятті станкового мистецтва. А цей вид за своєю специфікою не дає достатнього стимулу до естетичного освоєння життєвого простору і до його практичного художнього перетворення. Декоративне малювання займає в програмах значне місце, але зводиться тільки до вироблення елементарних навичок, а саме: до складання орнаментів та ескізів виробів утилітарного призначення. З точки зору виховного впливу даного виду мистецтва цього недостатньо

для цілісного розвитку естетичного смаку й активного сприйняття як творів мистецтва, так і оточуючого середовища.

Декоративно-ужиткове мистецтво базується на тих же законах зображення, що й станкове мистецтво, але у нього є одна головна перевага. Перш за все воно передбачає активне перетворення простору. У зв'язку з цим широке і багатопланове впровадження декоративного мистецтва в шкільну практику як для класної, так і позакласної роботи дозволяє навчати цілеспрямовано й естетично сприймати навколишнє середовище.

Викладання цього виду мистецтва необхідно видозмінювати стосовно до віку учнів, так як мислення молодшого школяра, підлітка і старшого школяра значно відрізняється. Готовність до сприйняття речей у сукупності з середовищем формується в учнів поступово. Молодший школяр сприймає тільки окремі речі й предмети без зв'язку з навколишнім середовищем. З віком поняття про декоративність розширюється, речі сприймаються в середовищі, для якого вони створювались. Старшокласники вже здатні сприймати речі як частку середовища.

З цієї психологічною особливістю учнів нерозривно пов'язана специфіка інтересу до декоративно-ужиткового мистецтва. Так, за твердженням А.В.Бакушинського, підлітки і старші школярі прагнуть до виготовлення речей, які мають безпосереднє практичне призначення. Сучасні програми для шкіл залишають це поза увагою. Загальна кількість годин, що відводиться в кожному класі на декоративно-ужиткове мистецтво не відповідає віковим інтересам учнів.

Результати дослідження ставлення дітей до українського народного декоративно-ужиткового мистецтва дозволили нам визначити обсяг знань, умінь, навичок і спрямованість навчання цьому виду творчості в шкільних і позашкільних закладах.

Аналіз існуючої практики навчання школярів народному мистецтву показав, що в педагогічному досвіді, як і раніше, часто стимулюється виготовлення учнями виробів, які несуть в основному вузько-прикрашальний, декоративний характер, втрачаючи при цьому своє ужиткове призначення, зв'язок з багатовіковими народними традиціями. Внаслідок цього учні недостатньо уявляють собі витоки й історичний розвиток місцевих художніх ремесел, не знають особливостей інших центрів та видів народних ремесел. Захоплюючись "технарством", прагнучи речового результату і товарної норми, вчителі

часто ігнорують духовну сторону, тобто світоглядні, гуманні тенденції виховання в процесі навчання народному мистецтву. Це стосується й існуючих навчальних програм, які не передбачають у достатній мірі ознайомлення учнів з витоками, художніми і виконавськими традиціями народного декоративно-ужиткового мистецтва. Не передбачено також і вивчення художніх можливостей матеріалу, традиційних технологічних процесів виготовлення художніх виробів. Навчання в основному базується на техніці декорування, передбачає довге вивчення розрізних елементів і орнаментальних мотивів поза зв'язком з виробом, що призводить до порушення принципів створення цілісного твору.

В процесі науково-педагогічного дослідження визначено, що сьогодні необхідний новий підхід до розробки програм і методики навчально-виховного процесу в галузі декоративно-ужиткового мистецтва в загальноосвітній школі і позашкільних закладах. Програми повинні бути складені таким чином, щоб вони виконували основні навчальні, виховні і розвиваючі функції. Поряд з технічною підготовкою та оволодінням професійними навичками необхідний естетичний і художній розвиток учнів.

У сучасних умовах потрібно науково змінити такий підхід до навчання, звертаючись при цьому до духовних коренів народного мистецтва, його зв'язків з природою, побутом, фольклором, з живими традиціями, у тому числі і по відношенню до матеріалу, інструментів та обладнання. Тільки повноцінне залучення учнів до вивчення народного декоративно-ужиткового мистецтва може стати умовою найбільш успішного використання його виховних можливостей.

Ми вважаємо, що в педагогічному процесі навчання школярів важливою є змістовна перевага світоглядного, розвиваючого курсу над елементами практичного виконання, тобто пряма залежність виконавських навиків учнів від рівня внутрішньої духовності та їх розвитку в процесі художньо-творчої діяльності. Основними шляхами ефективного використання виховних можливостей цього виду мистецтва є:

1. Вдосконалення змісту програм навчання, де центральне місце повинні займати такі питання, як значення традицій у народному мистецтві та їх роль у передачі майстерності з покоління в покоління, засвоєння певних традиційних художніх і технологічних прийомів, поняття про творчий характер ручної праці, роль особистості майстра в народному мистецтві, традиційний орнамент, його походження й

основні види; вивчення особливостей рідного краю (природи, побуту, фольклору тощо); формування декоративної культури, що включає: художній смак до відбору декоративних елементів, вміння цілісно вирішити конкретний твір мистецтва, спираючись на традиційні елементи місцевого народного орнаменту, знання декоративних властивостей матеріалу та способи його обробки; формування виконавських навиків елементів художньої діяльності.

2. Раціональне використання різних форм занять з народного декоративно-ужиткового мистецтва: різноманітність типів навчальних занять (лекцій, практичних занять, екскурсій до художніх і краєзнавчих музеїв, на підприємства художніх промислів і т.п.), позакласних, гурткових занять (зустрічі з народними майстрами, художниками, поглиблене вивчення технології виготовлення і декорування виробів).

У теоретичному і практичному навчанні важливо надавати перевагу не просто окремим прийомам і способам виготовлення виробів, а розкривати перед учнями всю цілісність і своєрідність народної культури, глибоко проникати в традиції місцевих художніх ремесел.

Окрім цього, в теоретичному матеріалі слід широко висвітлювати ще й історію виникнення і розвитку декоративно-ужиткового мистецтва, показувати тісний зв'язок його творів з природою, традиціями, з життям та історією народу. Наприклад, до бесіди про українську скриню можна включити розповідь про значення її в житті селянина. Скрині використовувались як найбільш універсальний предмет меблів: для зберігання одягу та інших речей, а також як ліжко, лава, а високі скрині - замість столу. Але одночасно скрині являли собою і яскравий, колоритний елемент інтер'єру хати, прикрашаючи і оживляючи життя господарів. У сучасному інтер'єрі скрині в зменшеній формі є чудовими сувенірами, корисними в побуті.

У процесі бесіди учнів знайомлять зі своєрідністю художньої мови, з поєднанням форми і декору, особливостями форми, кольорової гами скринь різних традиційних шкіл народної майстерності. Особлива увага педагога приділяється аналізу орнаментальних і сюжетно-декоративних зображень на скринях.

Для розширення знань у дітей про художні традиції народного мистецтва декілька занять слід провести у музеях народних промислів та краєзнавчому або ж на базі шкільного музею.

Наприклад, розглянемо проведення занять у краєзнавчому музеї Івано-Франківська. Тут були використані такі форми роботи на

базі музею, як екскурсії, уроки, дослідницька робота. Екскурсії носили не тільки пізнавальний характер, але й сприяли вихованню і розвитку в учнів відчуття прекрасного, потреби у красі.

Мета уроків у музеї була різною - від знайомства дітей з традиційним гуцульським мистецтвом і розробки орнаментальних композицій до святкової передачі музею кращих учнівських робіт.

На базі музею практикувалось і проведення уроків з вишивки. Наприклад, на уроці-екскурсії в 9 класі на тему "Народний орнамент та його елементи" вчитель ознайомив школярів з орнаментальними композиціями на старовинних виробах (рушники, сорочки), пояснив, із яких елементів та мотивів складається орнамент, як вони між собою поєднані.

З метою поповнення експозиції музею нами був організований пошук старовинних речей. Учні знаходили художні речі і в бесідах з батьками, вчителями, працівниками музею виясняли, коли і ким були створені ці речі, їх призначення і т.д. Завдяки цьому діти глибше проникали в життя і побут своїх предків, свого краю. Робота йшла цікаво, з ентузіазмом. Було знайдено декілька старовинних речей кінця ХІХ - початку ХХ століття (керамічні вироби, жіночі прикраси, художні вироби із дерева та металу).

Формування педагогом у школярів знань про художньо-виконавські традиції народного мистецтва повинні вестись на основі глибокого художньо-змістового аналізу творів традиційних шкіл народної майстерності. На заняттях аналізується не один вид, а декілька видів декоративно-ужиткового мистецтва (кераміка, вишивка, художня обробка дерева і металу, ткацтво та інші). У процесі аналізу учні отримують знання про цілісність і своєрідність різних видів народного мистецтва, спільність їх образної системи, гармонійність поєднання їх один з одним і з оточуючим середовищем. Але, звичайно, найбільш глибоко слід розглядати вироби місцевих народних ремесел.

У процесі художньо-змістового аналізу необхідно висвітлювати такі питання: ким і коли створена художня річ; як форма, декор, техніка виконання поєднуються з матеріалом і призначенням речі; зв'язок речі з природою, традицією, життям та історією народу, з народним світосприйняттям, національною самосвідомістю; типові особливості і художньо-образна система прийомів даної школи народної майстерності; спільне і відмінне в художньо-образній системі творів різ-

них традиційних центрів народного мистецтва; роль естетичного сприйняття природи, життя, праці, побуту в створенні художнього твору.

Під час художньо-змістового аналізу творів учні не тільки отримують знання, потрібні для створення художньої речі, але й оволодівають досвідом творчого розуміння декоративно-ужиткового мистецтва, усвідомлюють важливість і захопленість роботи, набувають навиків роботи в експедиціях.

В експедиціях учні знайомляться з природою і побутом рідного краю, творчістю народних майстрів, секретами їх ремесла. Знайдені твори фотографуються, фіксуються в зарисовках, проводяться обміри і встановлюється їх художня та етнографічна цінність за допомогою учителів, працівників музеїв. У процесі експедиції у школярів постійно формується здатність художнього бачення навколишньої дійсності, вони ближче пізнають свій край, усвідомлюють значення народного мистецтва в духовному і матеріальному житті суспільства, виробляють свідомий, творчий підхід до художньої спадщини свого народу.

Необхідно, щоб програмою передбачалась можливість виконувати начерки і зарисовки окремих виробів декоративно-ужиткового мистецтва. Зарисовки бажано проводити як з експонатів музеїв, так і з археологічних знахідок і зразків народного мистецтва, що знаходяться в фонді школи, приватних колекціях. Учителеві важливо поставити перед учнями конкретне завдання: короточасні і довготривалі зарисовки всього виробу, фрагментів найбільш виразних орнаментальних композицій, начерків традиційних форм виробів та орнаментальних мотивів.

Виконуючи зарисовки, учні вникають і усвідомлюють характерні особливості побудови композиції декору і форм виробів у традиціях конкретного художнього промислу, отримують уявлення про різні види і техніку художньої обробки матеріалу. На основі цього фонду вони створять надалі власні творчі композиції.

Весь навчально-виховний процес повинен будуватись на важливих дидактичних принципах - від відомого до невідомого, від простого до складного, на основі міжвидових зв'язків (народне декоративно-ужиткове мистецтво необхідно розглядати в єдності образів - декоративних, пісенно-музичних, поетичних, історичних, зображально-пластичних).

Великі можливості у справі формування декоративної культури учнів має їх робота над цілісним вирішенням художнього твору, яка

підпорядковує підбір матеріалу єдиній творчій цілі, визначення способу його обробки, пошук потрібної форми та відповідного їй узору і т.д. Все це сприяє розвиткові творчого мислення, смаку, відчуття міри та матеріалу, розуміння законів композиції. Однією із важливих якостей композиційного мислення є відчуття декоративності.

Духовний світ та естетична уява народу віками складались у постійному спілкуванні з природою, яка наділила його відчуттям краси, прагненням робити свої твори яскравими і радісними. Завдяки цьому твори, що вийшли з рук талановитих народних художників, вирізняються художньою завершеністю.

Тому важливо формувати у школярів вміння сприймати й цінити не тільки зразки мистецтва, але й навколишню природу і явища живої дійсності, виховувати у них здатність бачити в красі завершеність форм природи, потенційну основу до своєї художньої діяльності. Цій меті служать екскурсії, пов'язані з вивченням природи, під час яких робились кольорові і графічні начерки різних природних об'єктів.

Начерки проводяться на порівняно простих об'єктах (окремі листочки, ягоди, квіти, метелики і т.п.). У цій роботі вчитель допомагає учням вивчити об'єкт, його будову, вчить визначити пропорції його частин, відтінки кольору. Учні працюють спочатку олівцем, а потім фарбами.

Цей матеріал надалі допоможе учням глибше зрозуміти походження, характер і зміст декоративних форм у народному мистецтві, а також розкриє можливості і способи використання вивчених форм у процесі створення художніх виробів.

Проектування орнаментальних або сюжетних композицій слід вести в поєднанні з цілісним вирішенням художнього виробу. Це допоможе закріпити у школярів розуміння композиційних законів побудови форми і декору речі, відчуття декоративного, сприятиме формуванню у них вмінь і знань, необхідних для загального художнього і творчого росту.

В основу навчання школярів художнім ремеслам повинна бути покладена практична, реальна робота по створенню художніх виробів. При цьому учні повинні не просто копіювати взірці, а творчо використовувати отримані знання і навички, komponуючи мотиви й елементи орнаменту, форми виробів по-своєму, опираючись на традиції місцевої школи народного мистецтва. На етапі проектування виробу вчитель повинен звертати увагу учнів на своєрідність орнаменту і форм

місцевого промислу, підкреслювати простоту зображальних засобів і художню виразність майстрів-художників.

Керуючи роботою над декоративною композицією, необхідно спрямовувати діяльність учнів не тільки на відтворення відомих їм мотивів, але і на створення нових декоративних образів, навіяних різноманітністю і багатством рослинного та тваринного світу.

Формування відчуття декоративного у школярів слід починати з найпростішого: подати учням загальне поняття про зв'язок орнаменту з природою, народним світоглядом, національною культурою, про характерні особливості побудови його художньо-образного змісту; розкрити поняття симетрії і рівноваги форм і т.п. Пояснення необхідно супроводжувати показом взірців декоративно-ужиткового мистецтва.

Для успішного формування в учнів уміння цілісного вирішення художнього виробу перед ними варто поставити завдання спроектувати виріб на основі вивчених раніше художніх і виконавських традицій місцевого промислу. Успіх вирішення цього завдання багато в чому залежить від глибини розуміння школярами цих традицій, різноманітності зв'язків художньої речі з життям і побутом народу, кому і для якої події вона буде приурочена.

Практичні заняття повинні бути спрямовані на формування в учнів навичок виготовлення художніх виробів на основі знань, отриманих ними в процесі теоретичного навчання (особливо при художньо-змістовому аналізі мистецьких творів). На цих уроках слід глибоко вивчати і застосовувати в роботі кращі, перевірені досвідом багатьох поколінь художні прийоми декоративного мистецтва, які мають глибокі традиції і пов'язані з національною культурою.

Послідовність в ознайомленні учнів з різними прийомами і технікою художньої обробки матеріалів визначається складністю самої художньої речі, технологією її виготовлення, матеріалом і призначенням.

Для досягнення зацікавленості школярів у праці можна поряд з художніми речами індивідуального (сувенірного) характеру виготовляти речі громадського призначення. Великі, трудомісткі роботи повинні виконуватися разом, що дасть можливість учням випробувати себе в колективній роботі.

Особливу увагу на заняттях учителям варто звертати на правильне і безпечне виконання учнями робіт, їх бережливе ставлення

до інструментів, обладнання, а також на економне використання матеріалів, ефективний розподіл навчального часу, на культуру праці.

Привабливість роботи залежить від її умов, предмету і знарядь праці, вона відіграє чималу роль у формуванні в учнів позитивних мотивів прагнення до художньої творчості.

Велика увага повинна приділятися виробленню в учнів уміння планувати свою роботу, включаючи вибір художньої речі, її призначення, розробку орнаменту, підбір матеріалів.

Вивчення основних виражальних засобів декоративного мистецтва і практичне оволодіння виконавськими прийомами художньої обробки матеріалів повинно проходити одночасно.

Однією з форм інтеграції і художньо-розвиваючих аспектів занять народним декоративно-ужитковим мистецтвом є використання в навчально-виховному процесі альтернативних блоків: 1-й блок призначений для навчальних закладів, розташованих у регіонах відродження згасаючих художніх ремесел; 2-й блок - для навчальних закладів, розташованих у регіонах інтенсивного розвитку художніх промислів.

До першого блоку входять: робота по вивченню і відродженню згасаючих художніх ремесел; пошук майстрів, які володіють художнім ремеслом, характерним для даної місцевості; вивчення старовинних речей, що збереглися у населення; організація у навчальному закладі музею або куточка народного мистецтва. Проведення зустрічей, бесід з старожилками села, міста, істориками, етнографами-любителями, мистецтвознавцями. Залучення народних майстрів, які володіють місцевим традиційним ремеслом до педагогічної діяльності по відродженню і розвитку художнього ремесла на базі навчальних майстерень, а також використання форм учнівства: за згодою майстра до нього прикріплюються найбільш здібні і зацікавлені учні для вивчення й опанування "секретами" традиційного мистецтва безпосередньо в його майстерні. Проведення екскурсій-занять у краєзнавчому, історичному музеях, відвідування виставок тощо.

До 2-го блоку входять: організація зустрічей і бесід з провідними майстрами художнього промислу; екскурсії на підприємства народних промислів, у майстерні надомників; проведення занять у музеї народних промислів або в методичній кімнаті підприємства народних промислів; відвідування виставок декоративного мистецтва, ознайомлення з приватними колекціями; проведення експедицій з метою пошуку та вивчення творів народного мистецтва місцевого

промислу; організація в навчальному закладі музею або куточка народного декоративно-ужиткового мистецтва; проходження учнями навчально-виробничої практики на підприємствах художніх промислів.

У процесі педагогічної практики доцільно привчати дітей до певної системи самооцінки художніх виробів. Під час самооцінки учнівських робіт вчителем звертається увага на такі показники, як цілісне вирішення художнього твору, художньо-декоративна виразність виробу, майстерність виконання.

Складні роботи школярів вимагають більш глибокого і розгорнутого аналізу, тому вчитель повинен сам прорецензувати такі твори і запропонувати учням оцінити їх.

На естетичне виховання і художній розвиток дітей впливає також й естетичне оформлення кабінету чи майстерні, чистота і культура робочого місця, використання в навчальному процесі естетично оформлених наочних посібників, роздавального матеріалу.

Постійні вимоги до акуратності, точності в роботі, дотримання учнями послідовності виконання художніх елементів, використання додаткової літератури й ілюстративного матеріалу (наприклад, твори з музею декоративного мистецтва) сприяють досягненню відповідного рівня майстерності.

Слід відмітити, що значний вплив на виховання у дітей художньої культури має і особистість самого вчителя. Йому необхідні висока педагогічна культура спілкування з учнями, глибокі знання в галузі мистецтва взагалі і народного декоративно-ужиткового зокрема, бездоганно володіти усіма прийомами того виду мистецтва, який викладає, вміло використовувати в роботі естетично оформлені наочні посібники.

ПІСЛЯСЛОВО

Опрацьовуючи зміст цієї книги, читач не міг не помітити своєрідної логіки її побудови. В ній проглядається висвітлення трьох головних питань, яким відповідає така ж кількість розділів.

Перший з них охоплює загальні питання виховання учнів у теперішній загальноосвітній школі.

У другому розділі висвітлено питання про педагогічні можливості українського народознавства у розв'язанні актуальних проблем виховання школярів.

Зміст третього розділу відзначається практичною спрямованістю. В ньому питання теоретичного характеру розглядаються в аспекті традиційних напрямів виховання.

Автори цього розділу прагнули до того, щоб висвітлити ті аспекти виховної діяльності школи, у яких народознавство може бути використано найбільшою мірою. Це зовсім не означає, що його недоцільно використовувати в процесі вирішення інших виховних завдань, таких, як, наприклад, екологічне виховання учнів, формування та розвиток їх громадянської культури та ін. Але для практичного вирішення цих та інших подібних завдань одного лише народознавства недостатньо.

Справді, щоб, досягти, наприклад, належного рівня розвитку екологічної культури, потрібно не тільки знати та розуміти, що природа потребує ощадливо-бережливого ставлення до себе, але й знати закономірності її розвитку, вміти оберігати та примножувати її. А це означає, що потрібно володіти науковими знаннями з фізики, хімії, біології та інших галузей наукових знань, які своїм змістом значно багатші, ніж ті знання, які прийнято називати народними і які складають частку змісту народознавства.

Те саме можна сказати й про інші виховні завдання, для вирішення яких одного лише народознавства може виявитись недостатньо. Отже, в числі виховних завдань, які поруч з іншими соціальними інститутами вирішує школа, є такі, що можуть бути в основному розв'язані засобами народознавства, і такі, для розв'язання яких потрібно скористатися й іншими, відмінними від народознавчих, засобами. А це означає, що немає жодних підстав переоцінювати виховні можливості шкільного народознавства так само, як немає

став недооцінювати їх. Отже народознавство - це лише частина тих виховних засобів, що складають основу шкільної системи виховання.

Нарешті відзначимо ще одну особливість цієї книги.

Виділення в ній п'яти напрямів виховної роботи є цілком умовним. Це пояснюється тим, що з позицій української етнопедагогіки вирішення будь-якого виховного завдання здійснюється через посилену діяльність учнів праці, їх пізнавальну чи прикладну діяльність. А в будь-якому процесі праці завжди можна виділити її моральний аспект (для чого вона, кому потрібна), власне трудовий (культура праці), естетичний (якість продуктів праці) тощо. Інакше кажучи, в будь-якому аспекті виховання ми маємо справу з вирішенням не окремого виховного завдання, а їх цілого комплексу. Звідси й та умовність поділу виховних завдань, до якої вдалися автори книги.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ I. Актуальні проблеми теорії і практики виховання учнів національної школи	
1. Виховна робота в сучасній загальноосвітній школі	7
2. Тенденції розвитку національної школи і проблеми виховання учнів	12
3. Виховний ідеал, мета і пріоритетні напрями виховання учнів національної школи	17
4. Етнопсихологічні особливості учнів української школи та їх врахування в процесі виховання	39
Розділ II. Теоретико-методологічні засади використання народознавства у вихованні школярів	
1. Народознавство в педагогічному процесі школи	58
2. Виховні можливості шкільного народознавства	64
3. Педагогічні умови та принципи ефективного використання народознавства у виховній роботі школи	67
Розділ III. Народознавство і формування особистості учня	
1. Формування фізично-оздоровчої культури учнів засобами народознавства	73
2. Духовно-моральне виховання школярів	106
3. Народознавство та інтелектуальний розвиток учнів	115
4. Формування трудової культури учнів засобами народознавства	126
5. Народознавство та естетична культура школярів	138
Післяслово	176